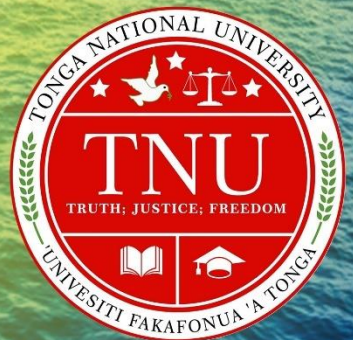

TOKONI FAIAKO

Tonga Journal of Education

Volume 4

TONGA NATIONAL UNIVERSITY

Tokoni Faiako Tonga Journal of Education

Volume 4

School of Education
Faculty of Education, Arts & Humanities
Tonga National University

Tokoni Faiako Tonga Journal of Education
Volume 4, Number 1, 2023

EDITOR

Dr Sela Tapa'atoutai-Teisina

Dean for Faculty of Education, Arts & Humanities, Tonga National University

EXECUTIVE EDITOR

Mr. Sailoka Vaka'uta

School of Education, Faculty of Education, Arts & Humanities, Tonga National University

EDITORIAL BOARD

Dr Tangikina Moimoi Steen, *Tonga National University*

Dr Robin Siale Havea, *University of the South Pacific, Tonga Campus*

Dr Seu'ula Johansson Fua, *Institute of Education, University of the South Pacific*

Dr Linitā Manu'atu, *Loto 'Ofa Whatu Manawa Educational Services*

Dr 'Ema Wolfgramm-Foliaki, *Faculty of Education & Social Work, University of Auck*

Dr Telēsia Kalāvite, *School of Māori, Pacific, & Indigenous Studies, University of Otago*

Mr 'Iki Mafi Uele, *Department of Accounting & Finance, University of Otago*

Mr. Viliami Vakapuna, *School of Education, Tonga National University*

Dr David Fa'avae, *School of Critical Studies in Education, University of Auckland*

©School of Education, Faculty of Education, Arts & Humanities,
Tonga National University

Copyediting & layout: Dr Poliana P. Fa'oliu-Havea

University of the South Pacific, Tonga Campus

Graphics & design: Mr. Sonatane 'Ofahelotu Kauvaka

School of Media & Journalism, Faculty of Education, Arts & Humanities, Tonga National University

Printed by

Ministry of Education & Training

Nuku'alofa, Kingdom of Tonga

Kano Tohí | Contents

Ko e Talanoa 'o Sio Atú – Logo/Motto Composition.....	i
Kau Fatu Tohí (Contributors).....	iii
Talamu'akí (Foreword)	vi
<i>Tangikina Moimoi Steen</i>	
Puipuitu'á & Fakafe'iloakí (Introduction).....	x
<i>Sela Tapa'atoutai-Teisina</i>	
1. Ko e Tokoni Fale'i Tatakí, Tokoni Fale'i Fekaukau'akí pea moe Fatongia 'o e Faiako Ma'a Tongá (<i>Guided counselling, narrative therapy</i>).....	1
<i>Sailoka Vaka'uta</i>	
2. Ko e Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tongá	13
<i>Linitā Manu'atu</i>	
3. Tauhi Fānaú: Mo'ui Lelei mo Māfana	37
<i>Seini Foliaki-Manu</i>	
4. Fakamonū 'o Tonga: Pōto'i Lotó.....	49
<i>'Ene'io Fotu'avakaola Fekau</i>	
5. 'Otu Kaveingá – Toka 'a Tonga.....	60
<i>Viliami Tu'ihalamaka Fotofili</i>	
6. Faiako Ma'a Tongá: Tu'unga a'usia 'a e Faiako Ako'anga Fakafaiakó felāve'i mo e ngaahi Naunau 'o e Faiako Ma'a Tongá	72
<i>Mele Tonga 'Alatini-Fīnau</i>	

7. Fala Tā Uhó: Ko e Hala Fononga ke Fakamonū e Akó 'i Tonga⁸⁶
Viliami Hēvaha 'i Moana Vakapuna

8. Ko e Fie'iló mo hono Ako'i 'o e Lēsoni Tongá 'i he 'Univēsi 'o
'Ōtakó.....115
Telēsia Vikatōlia Puafisi Kalāvite & 'Iki Mafi Uele

9. Mo'ui Ma'a Tonga: Ko ha Talatalanoa 'i he Fakahoko Fatongiá 'i
he 'Api ko Monū-kae-Afé139
*'Ana Faupula 'Alatini-Vite, Hanieli Tu'ipulotu, Fononga Fīnau,
Tīmote Lave & David Fa'avae*

Ko e Talanoa 'o Sio Atú – Logo/Motto Composition

Ko e *Sio Atú*, ko e uho ia 'o e kaveinga folau 'a e Ako'anga Fakafaiako 'a Tongá, 'a ia ko e falemaama laulōtaha na'á ne fatongia'aki 'a hono teu'i e kau faiakó ke ako'i e hakotupu e fonuá talu mei he 1944. Na'e fuofua tufunga'i 'eni 'e Paula Lātūmālohi Kauvaka lolotonga 'a 'ene kei ako he 'apiakó ka na'e 'iloa he kuonga ko iá ko e Kolisi Ako Fakafaiakó (Teacher's Training College).

Na'e mahino 'a e maa'imoa ola 'a e La'ā hono Faá pea pau ai ke piuaki hano kaveinga folau 'e hōhoa tatau mo e maa'imoá ni pea pau ai ke tuku atu ki he kakai 'o e fonua ke nau fakahāhā 'a 'enua faiva 'iló mo e tufunga potó ke filia mei ai ha kaveinga folau 'o e maa'imoa tupu'á ni. Ne e'a ai 'a e heló ni mei he Kilikili Tefuá pea mo 'ene maama faka-Kalisi 'i he talatupu'a 'o e lulú ko e sippinga 'o e poto mo e fakapotopoto. Na'á ne tui ko e ongo makatu'unga mahu'inga 'eni ki he faiakó ke langa ai. Ne hangē ha falemāmá 'a e tufunga 'iló ni pea tuku'au mai 'o fai hono 'auha ní 'o fofoa ai ha maama 'oku ulo ka ko e kaveinga folau fisifisimu'a 'o e Ako'anga Fakafaiako 'a Tongá, ko e *Sio Atú* (to look forward & beyond).

Ko e tufunga potó ni, na'á ne ha'i e ngaahi koloa tu'u fonua 'a e Tongá 'i he 'ene tufunga taá 'o mahulu ai 'a hono 'uhingá pea mo hono mahu'ingá. Ko e *lulú*, 'oku ho'ata ai 'a e potó. 'Okú ne puke 'i hono pesipesi 'a e maea kafa 'o e kaliá 'a ia 'oku 'ilo ko e *pili-e-tauhalá* ke 'ilonga ha tafiaekina, pea 'oua 'e siva e 'amanakí he 'oku 'i ai hono tetu'a'anga ke piki ki ai kae lava ha fakahaofi mo'ui. 'Oku pukepuke 'a e fakakaukau 'o e kafa *pili-e-tauhalá*, 'i he tahi moana 'o 'Ene 'ofá pea huhulu ai 'a e maama 'o e la'aá pea 'oku

fenāpasi ia mo e mahulu atu e potó mo e ‘ofa ‘a e ‘Otuá ‘a ia ‘oku fakahāhā ‘e he lanu *engeengá* ‘a e lahi ‘o e ‘Otuá; *puluú*, ko e lanu Langi ‘oku ho‘ata ‘i he moana ‘o ‘Ene ‘ofá; pea mo e lanu *matá*, ke fakamahino ‘oku mo‘ui e ngāué pea ko e fakamonū‘ia‘anga ‘o Tonga. Ko e maama ko iá, ‘oku ulo atu ia ko e *Faiako Ma‘a Tonga* – ‘a ia ‘oku polepole ai ‘a e *Sio Atú* he teu tangata ke fakamonū e akó ‘i Tonga.

‘Oku tala ‘e he lulu ‘a e faka‘amu fisifisimu‘a ‘a e fonuá ki hono kau akó ‘a ia kuo tuku falala kiate kinautolu ke nau fai fakapotopoto ‘i honau fatongia fakafaiakó ko e Faiako Ma‘a Tonga laulótaha. ‘Oku ho‘ata ai ‘a e tau‘atāinā, fakatupufu‘ou, mo e fifili e lotó; ko e naunau ‘o ha ako ‘oku tu‘uloa mo ‘aonga. Ko e ngaahi uho ia ‘oku hulungia ‘e he kaveinga folau ke hoko ‘a e Ako‘anga Fakafaiakó, ko e teuteu‘anga ‘o ha kau Faiako Ma‘a Tonga ‘oku fonu ‘enau hōfangahaú ‘i he lelei kehekehe mei hono ngaahi polokalama akó pea mo e ‘ātakai ako ‘oku potupotu tatau ‘a e ‘iló, potó, leá, pea mo e fakafeangá¹.

Ko e talanoa fungani mo mālīe ‘o e kuongá, ko e mapunopuna ‘a e ‘ofá, poto fakapotopotó pea mo e ‘amanaki lelei ‘i he fatongia poto ‘a e *Faiako Ma‘a Tongá*. Seuke! Ko e falemaama ‘ene tu‘u mo‘ungá ‘o fakaholosio‘anga ki he akó ke mo‘ui mo e ako ke nofo ‘i he malumalu ‘o Sātaí ‘a e kolōlia ‘a e ‘Otuá pea liuanga ‘a e faivá ni mei he to‘utangata ki he to‘utangata.

**Ko e tufunga fakamuimui taha ki he fakakaukau na‘e fofoa ‘e Paula Kauvaká, ko hono foha pē ko Sonatane ‘Ofahelotu Kauvaka. ‘Oku hoko e fau mo e fau ‘a e mālīe ‘a e tufunga tā mo e fakakaukau. Ko Sonatane Kauvaká, ‘okú ne lolotonga fakakaungatamaki pe ‘i he ‘Univēsi Faka Fonua ‘a Tongá ‘o hoko ko e mataotao he tufunga tā mo e valivalí ‘i he tekinolosia ‘o e kuongá.*

¹ Adapted from Tonga Institute of Education. (2020). *Practicum Handbook for the Faiako Ma‘a Tonga Practicum Programme: A Guide for TIOE Teacher Trainees, Assessors/Supervisors & Administration*. Ministry of Education & Training. Nuku‘alofa, Tonga. p. 4.

Kau Fatu Tohí | Contributors

Dr Tangikina Moimoi Steen

Pule Faka-Taimi (Interim Vice Chancellor IVC) 'i he 'Univēsiiti Fakafonua 'a Tongá

Dr Sela Tapa'atoutai-Teisina

Pule (Dean) 'i he Faculty of Education, Arts & Humanities, 'Univēsiiti Fakafonua 'a Tongá

Dr David Taufui Mikato Fa'avae

Senior Research Fellow, Faculty of Medical & Health Science 'i he Univēsiiti 'o 'Okalaní, Aotearoa, Nu'usila

Dr Limitā Manu'atu

Talēkita Pule 'i he Fakakoloa Educational Services & Loto 'Ofa Whatu Manawa Educational Services, 'Okalaní, Nu'usila

Dr Telēsia Kalāvite

Faiako 'i he 'Univēsiiti 'o 'Ōtako', Tanitini, Nu'usila. Ko e Toketā Filosefa 'eni 'i he mala'e 'o e ako'

Mr. 'Iki Mafi Uele

Lolotonga ako ki hono Toketā Filosefá 'i he Tauhitohi 'i he 'Univēsiiti 'o 'Ōtako', Tanitini, Nu'usila

Mr. Sailoka Vaka'uta

*Faiako, Ako'anga Faka-Faiakó
School of Education, Faculty of Education,
Arts & Humanities, 'Univēsiiti Fakafonua 'a
Tongá*

Mrs. Mele Tonga 'Alatini-Fīnau

*Tokoni Puleako, Ako'anga Faka-Faiakó,
School of Education, Faculty of Education,
Arts & Humanities, 'Univēsiiti Fakafonua 'a
Tongá*

Mrs. Seini Foliaki-Manu

*Faiako, Ako'anga Faka-Faiakó
School of Education, Faculty of Education,
Arts & Humanities, 'Univēsiiti Fakafonua 'a
Tongá*

Mr. Viliami Vakapuna

*Lolotonga ako ki hono mata'itohi Toketā
Filosefá 'i he 'Univēsiiti 'o e Pasifiki Tongá
(USP) pea mo e 'Univēsiiti 'o Bergen,
Norway*

Mr. Viliami Tu'ihalamaka Fotofili

*Faiako, Ako'anga Faka-Faiakó
School of Education, Faculty of Education,
Arts & Humanities, 'Univēsiiti Fakafonua 'a
Tongá*

Mrs. 'Ene'io Fotu'avakaola Fekau

*Faiako, Ako'anga Faka-Faiakó
School of Education, Faculty of Education,
Arts & Humanities, 'Univēsiiti Fakafonua 'a
Tongá*

Mr. Fononga Finau

*Puleako 'o e Kolisi Tailulú,
'Api ko Monū-kae-Afé*

Mrs. 'Ana Faupula 'Alatini-Vite

*Tokoni Puleako Faka-'Ekatēmiká (Academic),
Kolisi Tailulú,
'Api ko Monū-kae-Afé*

Mr. Tīmote Lave

*Tokoni Puleako Fakalele Akó (Administration)
Kolisi Tailulú,
'Api ko Monū-kae-Afé*

Mr. Hanieli Tu'ipulotu

*Head of Department (HOD)
'i he Social Science, Kolisi Tailulú,
'Api ko Monū-kae-Afé*

Talamu'akí | Foreword

Tangikina Moimoi Steen

*Interim Vice Chancellor
Tonga National University*

'Okú ou tomu'a tuku ha fakafeta'i mo ha fakamālō ki he Tu'i 'o e Langí 'i he tauhi 'ofa 'okú Ne fai mai ma'a kitautolu 'o toe fakafaingamālie'i ai 'a 'etau mo'uí pea 'omi taimi ke fakahoko lelei ai hotau ngaahi fatongiá. Fakafeta'i, ko 'Ene 'ofá mo 'Ene kelesi pē. 'Io, he ko e 'Otuá, ko 'ofa la talu mei mu'a 'i mu'a pea mo'oni ai e Saame 139 mo e pēteliaké... 'Eiki, te u [mau] hiva pe Ho'o 'ofá, he 'aho mo e pō kotoa, 'o fai Ho fakahīhiki, 'i taimi mo 'itāniti (Ko e Tohi Himi 'a e SUTT, Himi 606, v6)².

'I he 'eku fakakaukaú, hili hono vakai'i 'o e ngaahi pepa 'o e tohi ni, ko e folofola himi 'i 'olungá, 'okú ou pehē, ko e Saame hiva totonu ia 'o e tohi ni. He ko e kongá lahi 'o e ngaahi pepa 'oku nau talanoa'i e ngaahi makatu'unga 'o e ngāue 'a e *Faiako Ma'a Tongá*, pea kanoni'aki e 'ofa he ngāue 'a e *Faiako Ma'a Tongá*. 'I he malanga tuku 'o e ngaahi pepá, 'oku nau pehē, ka tonu pe hono ako'i e *uho* 'o e 'ofá, ko 'ene tonu pasika kotoa ia 'a e fakafeangai 'a e tokotaha *Faiako Ma'a Tongá*. 'Oku mahino ai 'a e pau ke uho'aki e ngāue 'a e *Faiako Ma'a Tongá* 'a e 'ofá, loto 'ofá, mo e loto 'oku katoi ai e fua 'o e Laumālie Ma'oni'oní, 'o fakamo'oni'i ai, tā koā ko e *Loto'i Tongá* ia, ko e loto mahuohua 'i he 'ofá. Ko e faka'amu mo e taumu'a ia e ngaahi pepa kuo fa'u 'o pulusi atu he tohi ni, ke uho'aki 'e he tokotaha *Faiako Ma'a Tongá* 'a e *Mo'ui Ma'a Kalaisi* pea

² Ko e Tohi Himi 'ae Siasi Uesiliana Tau'atāina 'o Tongá, Nov 2006, Kar Seng Trading Pty Ltd, Singapore.

mo e *Mo'ui Ma'a Tongá* pea 'e tonu leva 'ene fakafeangai 'i 'apí mo e fāmilí pēhē ki he ngāue'angá, siasí mo e pule'angá foki.

'I he *Talamu'akí* ni, 'okú ou loto pē ke to'o e kaveinga 'e ua mei he ngaahi pepa he tohí ni ke toe fai atu hano fakamamafa'i. 'Uluaki ko e *uhó*, 'a ia 'oku fakatefito ai e ngāue 'a e *Faiako Ma'a Tongá*. Ua, ko e fekumí ke ngāue'aki ha ngaahi founga fo'ou ke pou pou mo toe fakaiuia ai e nofo ma'uma'uluta 'a e fānaú 'i he fāmilí mo e fonuá; ko e ngaahi founga ni 'oku tonu pea taau mo e tūkunga 'o e nofo 'a kāingá he ngaahi 'aho ni.

Ko e lea Tonga ko e *uhó*, 'oku lahi hono ngaahi 'uhingá pea mo e ngaahi lea tñaki mai ki he *uhó* (Churchward, 2015)³. Hangē ko 'ení:

- i. 'I he *Ouau 'o e Taumafa Kavá*, 'oku to'o e *uho* 'o e kava tohó 'o tuki mo palu ia ke maau pea ke fai 'aki e fatongia 'o e fakatau kavá. 'Okú fa'a ngāue'aki 'a e lea ko e *uho'i* kava pe 'ēlito'i kava, ko e 'uhinga ia ki he *uhouhonga*, 'ēlito, pe loto'i kavá;
- ii. 'Okú ngāue'aki foki e lea *uho* ki he kongá hotau sinó 'oku 'iloa ko e *pito* (hūfanga he fakatapu);
- iii. 'Okú 'i ai pē mo e ngaahi lea tupu pe tñaki mai ki he fo'i lea *uhó*:
 - a. Ko e lea *uhotahá*, 'oku ngāue'aki ia ki ha fānau 'oku nau fa'ē taha;
 - e. Ko e lea *uhouhonga*, 'oku ngāue'aki ia 'i hono 'uhinga ko e lotolotonga.

³ Churchward, C.M (2015), *Tongan Dictionary (Tongan-English and English Tongan)*, TongaFast Print, the Government of Tonga.

‘Oku mahu’inga pe foki ‘etau talanoa ki he tefito’i leá ni he ko e ngaahi pou tuliki ‘o e alangafale fakatoká (*framework*) ‘o e *Langa Faleako ki he Faiako Ma’a Tongá*, ‘a ia ko e *Pou ko Lea faka-Tongá*, *Pou ko ‘Iló*, *Pou ko Potó*, mo e *Pou ko Fakafeangai ‘a e Faiakó*, ‘oku uho’aki ia ‘a e mo’ui faka-‘Otuá – ko ‘ofa. ‘I he lea mahino angé, ko e alangafale *Langa Faleako ma’ae Faiako Ma’a Tongá* mo e tokotaha kuo ako’i ke hoko ko e *Faiako Ma’a Tongá*, ko e ‘ēlito pe uho ‘o ‘enau fakakaukau, ngāué, ‘iló, potó mo e fakafeangai, ke tumu’aki ‘aki pe ‘a ‘ofa.

‘Okú ou mālie’ia he pepa ‘e taha ‘okú ne tuhu’i tonu mai kiate kitautolu *Faiako Ma’a Tongá*, pe ‘oku tu’unga fēfē koā ‘etau tu’u he sikeili pe me’afua uho ‘o e *Faiako Ma’a Tongá*. Kapau ko e uhó ko ‘ofa, ko e hā leva e me’afua te tau ngāue’aki ke fakamahino’i mai hotau tu’unga ‘i he uho ‘o e *Faiako Ma’a Tongá*? ‘Oku tau tu’u ‘nai ‘i fē? Kapau ko e koto lau pē ‘a ‘etau ‘ofá ‘o ‘ikai hōhoa tatau ‘etau ngāue ko e *Faiako Ma’a Tongá* mo e uho ‘o e Laumalie Ma’oni’oni ko ‘ofá, pea ‘oku taimi tonu leva ke tau toe vakai’i ange ‘etau founa ngāué, vakai’i e me’afua taau mo totonu ki hono fua ‘o e uho ‘etau ngāue ‘i he ‘ofá na’a oku ‘ikai ke fenāpasi e makatu’ungá/uho e mo’uí mo e me’afuá.

Ko e naunau mahu’inga foki ‘e taha he ngaahi founa fakafaiakó ‘oku iloa pe ia ko e fakalaulauloto (*reflective practice*) pe ko ha taimi ke te vakai hifo ai kia kita mo e anga ‘e te fakafeangí fakatatau ki he makatu’unga mo e uho ‘o e *Faiako Ma’a Tongá*. Ko e fehu’i ia kiate ko e mo aú, ta toe vakili mu’a hota lotó pe ‘oku ‘i fē nai e uho ‘o e *Faiako Ma’a Tongá* ko ‘ofa ‘i he ‘eta ngāué.

‘I he ‘etau fehu’ia mo fe’ekenaki pe ko e hā e me’afua totonu ma’ae *Faiako Ma’a Tongá*, oku lahi pe ‘etau ‘omi e ngaahi me’afua mei he kuo hilí, lolotonga ko iá, ‘oku lahi e ngaahi liliu ‘o e taufatunga mo’ui ‘a e sōsaieti. ‘O ngali ‘oku tau kei ngāue’aki pe ‘a e me’afua tatau. Ko e fale’i mei he pepa ‘e taha, ke tau toe *talatalanoa* mu’a ke

ma'u e mahino mo e founa totonu ke fai ai hano fua e mo'uí mo e tu'unga 'oku tau 'i aí. 'O 'ikai ngata pē he makatu'unga 'o e *Faiako Ma'a Tongá*, ka ko e makatu'unga 'o 'etau mo'ui 'ia Kalaisí mo e uho 'o 'Ene ofá ke tau fakalaululoto ki ai. 'Oku tau kei tangata pe, lahi e ngaahi 'ahi'ahi e hala fonongá ka ko e fakalotolahí, 'okú Ne kei 'i vaka pe. Tau foki pē ki he 'etau himí, 'Ko hai e lau e faingata'a, mo fihí 'eni vaa'ihala? Na'á ku mei afe tu'o lahi, ko e 'Eikí pē na'e 'ikai fai' (Ko e Tohi Himi 'a e SUTT, Himi 606, v5).

'Ofa ke hoko e tohí ni ko e fakakoloa kiate koe *Faiako Ma'a Tonga* 'i ho'o ngāue lahi 'oku fai ko e teu tangata ma'a Tonga.

Tu'a 'ofa atu,

Dr Tangikina Moimoi Steen

Interim Vice Chancellor

Tonga National University

Tangikina Moimoi Steen

Ko e ki'i finemotu'a mei Kolonga, Tatakamotonga mo Tongamama'o, Niua Fo'ou. 'I he lolotongá ni, 'oku ngāue he 'Univēsití Fakafonua 'a Tongá (Tonga National University) 'i he tu'unga ko e Pule Fakataimi (Interim Vice Chancellor IVC).

Puipuitu'á & Fakafe'iloakí | Introduction

Sela Tapa'atoutai-Teisina

*Dean of the Faculty of Education, Arts & Humanities
Tonga National University*

Fakatapú (Acknowledgement)

Tulou mo e Mu'aki Tofi'a 'o e Tongá, ka ko e Fungani Poto 'o e 'univeesí, 'oku tefito huelo mei ai 'a e ngaahi poto kotoa pea fisiki mei ai 'a e ngaahi kalofiamā 'ilo mo poto tu'utai kuo fakamā'anu ai 'a e Voliume Fā (4) 'o e *Tokoni Faiako: Tonga Journal of Education*. Ngeia 'o e ngāué ni, 'oku 'o e 'Otuá pē ke tuputupu'a.

Tapu atu ki he falehau 'o Tonga', hou'eiki 'o e fonua', Mafi-tō-ki-Falemaama, pea tulou atu hē mo ha'a lotu, ha'a ako pea tala mo kāpui 'a e fakatapú ni, ka u unga atu ai pea ke 'atā mu'a mo e kí'i finemotu'a tu'á ni ke fakakoloa hoto monū kuo tuku mai mei he kōmiti ngāue fakasevāniti ka ko e sino pule ki hono siofi mo fakapapai'i 'o e kakato 'a e ngāué ni.

Hounga'ia pea mo e 'uhinga 'o e Voliumé ni

'Okú te fiefia mo lau tāpuaki hoto faingamālie kuo tuku falala mo'ó ta ke tufakanga'aki hono tohi'i 'o e *Puipuitu'a mo e Fakafe'iloaki* ki he voliumé ni kā ko hono fā 'o e *Tokoni Faiako: Tonga Journal of Education* ma'ae kau faiako 'o Tongá. Mahu'inga foki he ko e fuofua voliume 'eni 'o e *Tokoni Faiako* 'i he hiki mai ko ia 'a e Ako Fakafaiako 'a Tongá (Tonga Institute of Education-TIOE) 'o hoko ko e taha 'o e ngaahi ako'anga 'i he 'Univēsi Fakafonua 'a Tongá (Tonga National University-TNU), 'a ia ko hono makamaile 'uluaki ta'ú foki 'eni.

‘Oku lau monū foki ai mo pātapata ‘a e pule lahi ‘o e ‘univēsiti, Associate Professor Tangikina Moimoi Steen mo e kau ngāue ‘o e Ako’anga ki he Akó (School of Education-SOE) mo hono kau akó pea mo e kau ngāue tokoni ‘o e voliumé ni, ke tuku atu ‘a e tohi ni ke faka’ilonga’aki ‘a e ‘uluaki ta’u ‘o e Ako’anga ki he Akó ‘i hono lākanga fo’ou ko e taha ‘o e ngaahi ako’anga ‘o e ‘Univēsiti Fakafonua ‘a Tongá. Ua ki aí, ko e voliumé ni, ‘oku tuku atu foki ke faka’ilonga’i’aki ‘o e makamaile fo’ou neongo ‘oku kei fatu mo fakasino he liló ki he sēnesisi ‘o e ako’anga fo’ou taha ki he ‘Univesiti Fakafonua ‘a Tongá ‘a ia kuo kamata atu ‘a hono tālanga’i, fokotu’utu’u mo fakakaukaua ‘e he ‘univēsiti ‘o kau mai ki ai e kau tu’ukimu’a ‘i he ngaahi mala’e fekaukau’aki ‘mo e lika mama’o mei he taki mu’a ‘o e ‘univēsiti ka ko ‘ene ‘afió Tupou VI pea fakatafe mai mei taumu’a, fakakaukaua mo fakava’e talanoa ki ai ‘e Hu’akavameiliku ki ha *Ako’anga ‘o e Lea Faka-Tonga’ pea mo e ‘Ulungāanga Fakafonua’* (School of Tongan Language and Culture). Pea ko e makatu’unga ia ne poua ai ‘a e fakakaukau ke tohi’i pea tuku atu ‘a e voliumé ni ‘i he lea faka-Tonga’ ‘ata’atā pe.

Tuku’au mai ‘a e Tokoni Faiakó mo hono paaki

Ko e *Tokoni Faiako: Tonga Journal of Education*, ne fuofua paaki ia ‘i he ta’u 2009. Ne kau ‘i he ngaahi ‘uhinga ‘o hono kamata’i ‘o e ngāue ni ko ha founga ne fai e vīson ki ai ‘e kau takimu’a e akó ‘o e ‘aho ko iá. Ne mahino ko e mahu’inga mo e ngaahi lelei lahi ‘o hono hākeaki’i ‘o e ngāue fekumi fakaakó ‘i he ako’angá ne ‘ikai ko ha ‘ilo ne fakalotofonua pē pe fakaloto’apiako pē, ka ne toutou ‘ohake foki ‘i he ngaahi lipooti ‘o e ngaahi ta’u lahi mei he ngaahi vakai’i mei tu’á (external evaluation) ko ia ‘o e ako’angá. Ne kau heni e ngaahi timi vakai’i mei Nu’usila, timi mei he ‘Univēsiti ‘o e Pasifiki Tongá ‘i ha ngaahi ta’u pea mo e ngaahi kulupu kehekehe pe ne fai e fatongia vakai’i ko ‘ení. Ko e taha ia ‘o e ngaahi makatu’unga ne toutou ‘ohake ‘i he meimei lipooti kotoa, ‘a e fiema’u ke hākeaki’i ‘a e pōto’i mo e ‘ilo ‘a e kau ngāue mo hono

kau akó ki he fekumi fakaakó. Pea 'i he ngaahi ta'u lahi, ne hangē 'eni ia ha hētolo ngali mata ngata'a ke fai hano alasi pe fakalalakaka'i.

Fakafeta'i, ne fakaola mai 'a e tokoni ki he mata vaivaí ni 'i ha polōseki tokoni 'a e pule'anga Nu'usilá pea mo e 'Iunioni 'a 'Iulopé (EU) ma'ae Ako Fakafaiako 'a Tongá 'o na hoa ngāue ai mo e 'Univēsi 'o e Pasifiki Tongá (IOE) 'o lava ai ke fakamā'opo'opo ai e Dr Seu'ula Johannson-Fua pea mo e kaungā ngāue 'o e Ako'anga Fakafaiako 'a Tongá 'a e tohi *Tokoni Faiako ki he Fekumi Fakaako'*, fakahoko ai mo e ngaahi ako ma'ae kau faiako 'o e ako'angá fekau'aki mo e founga fekumi fakaakó mo e ngaahi naunau kehekehe ki he fekumí. Ko e olá, ne pau ke a'usia 'i he ngāue ni, ke takitaha fatu 'e he faiako fakafo'ituitui pe fakakulupu 'a 'enau ki'i fekumi fakaako 'o fakahoko, pē ko hano tohi'i pē ha pepa ke kau atu ki he 'uluaki voliumé (volume 1). Ne 'i ai foki mo e fuofua konifelenisi 'a e *Faiako Ma'a Tongá* 'i Tīsema 'o e ta'u 2009 ne fakahoko ai 'a e ngaahi lea fekau'aki mo e ngaahi pepa 'o e Voliume 'Uluakí (1) (Johannsson-Fua, 2009). Ko e ngāue ni, ko e ngāue mātū'aki fakafiefia mo tāpuaki pea ne hoko ko e laukau'anga ki he ako'angá mo kinautolu kotoa e ngaahi nima tokoní foki.

Makatu'unga 'i he ngaahi femo'uekina kehekehe 'a e ako'angá pea mo hono kau kauvaká, ne malua ai 'a e hokohoko atu 'o e pulusi 'o e *Tokoni Faiakó* pea ko ia ne toe langaki hake 'a e ngāue ni 'e he taki 'o e ako'angá 'o e ngaahi ta'u si'i kuo hilí ka kuó ne si'i pekiá, ko e finemui ko Liuaki Kovi mei Aotea Fusitu'á pea mo e kau nima tokoni tokolahi mei Tongá ni mo tu'apule'anga foki. Pea ne fai poupoua 'a e ngāue ni 'i he mahino 'oku tokolahi e kau taukei he ngāue ni pea kanoní'aki, ne fai e 'ilo pau ko e ngāue ni, ko e taha ia 'o e 'ēlia tefito mo mātū'aki mahu'inga ke fakalalakaka ai 'a e ako'angá 'o ka 'oku loto ke hiki hake 'a e tu'unga 'o 'ene fakahoko

fatongiá ki ha tu'unga ma'olunga ange 'o hangē ko hano fakalele e akó ki he lēvolo faka-'univēsiti.

'I he Voliume 2 ki he Voliume 4, ne liliu 'a e founa ne tānaki mai 'aki 'o e ngaahi pepa ki he voliume takitaha. Ne fakahoko e ngaahi konifelenisi 'a ia ne fokotu'utu'u pē 'e he ako'angá ke fakahoko ai e ngaahi leá pea ko e ngaahi pepa mei he ngaahi leá ni 'oku kakano'aki e voliume takitaha. Ko e Voliume 2, ne 'omi hono ngaahi pepá mei he konifelenisi 'a e ako'angá 'i he ta'u 2020 pea tuku mai ai 'a e Voliume 2 he ta'u 2021. Ko e konifelenisi 'o e 2021, ne tuku mai ai 'a e Voliume hono 3 'i he ta'u 2022; pea ko e konifelenisi 'aho 'e 3 'o e ta'u 2022, 'oku fakaola mai ai 'a e kongalahi 'o e ngaahi pepa 'o e Voliume 4.

'I he Voliume 4, 'oku fokotu'utu'u 'a hono ngaahi pepá 'o ngāue'aki 'a e fokotu'utu'u kuo ngāue mai'aki pē 'e he ngaahi voliume ki mu'á, 'a ia ko e ngaahi pepá, 'oku fokotu'utu'u fakatatau ki he ngaahi pou 'o e alangafale *Langa Faleako (Langa Faleako Professional Development Framework)* (Johansson-Fua, 2008). 'I he alangafale 'o e falé ni, 'oku 'i ai 'a e *Pou ko 'Ilo', Pou ko Poto', Pou ko Lea Faka-Tonga'*, mo e *Pou ko Fakafeangai 'a e Faiako'*. Ko e fakatoká ni, ko e fe'unu fakakaukau pau ia 'o e ngāue kotoa 'oku fai ki hono fatufatu 'o e ngaahi kaveinga ki he ngaahi konifelenisi 'a e ako'angá neongo 'oku fa'a 'i ai pe mo ha ngaahi kaveinga fakalūkufua 'oku makehe mei he ngaahi pou 'o e alangafale *Langa Faleako'*. Pea 'oku fa'a 'i ai pea mo e ngaahi pepa tānaki mai 'o ka fiema'u.

'Oku lava 'e he fiema'ú ni ke tuku mai heni 'e he kau taukei 'oku fai e tokoni ki hono fokotu'utu'u mo vakai'i fakpolofesinale 'o e ngaahi voliumé, 'enau ngaahi tokoni fakafatú. Ko e ngaahi pepa 'e ni'ihi 'oku 'omi mei he ngaahi lea 'oku fakahoko 'i he ngaahi talanoa fakaako (public lecturers) 'a e ako'angá 'a ia ne kamata mai

‘i he ta’u 2021 pea pehē ki he 2022 pea ‘oku fai e palani atu ki hono fakahoko he ta’ú ni.

Puipuitu’a nounou ki he Voliime Fā ‘o e Tokoni Faiako: Tonga Journal of Education

Ko e Voliime 4 ni, oku ‘i ai ‘a e pepa ‘e hiva (9) fakakātoa pea ‘oku fofola atu ‘a e ngaahi fatu ‘o e voliime ko ‘ení ‘o fakatatau ki he *pou* ‘e fā (4) ‘i he alangafale fakatoka ‘o e *Langa Faleakó*. ‘I he *Pou ko ‘Iló*, ‘oku ‘i ai ‘a e pepa ‘e fa (4), *Pou ko Potó*, ‘oku ‘i ai ‘a e pepa ‘e taha (1), *Pou ko Lea Faka-Tongá*, ‘oku ‘i ai ‘a e pepa ‘e taha (1), pea ‘i he *Pou ko Fakafeangai ‘a e Faiakó*, ‘oku fakakoloa’aki ‘a e pepa ‘e tolu (3). ‘I he kongá hokó, te u lave atu ai ki he ngaahi puipuitu’a nounou ‘o e ngaahi pepá ni takitaha. ‘Oku mahino foki ko e ngaahi fatú ni mo honau kanotohí, ‘oku malava ke tala ai ‘a e *pou* ‘e fakakoloa ‘e he fatu takitaha. Ka ko e ngaahi fatu ia ‘e ní’ihi, ‘oku mahino ‘a ‘enau malava ke fakakoloa ‘a e *pou* ‘e taha pe ua kehe foki. Neongo ‘a e ‘i ai ‘o e ngaahi naunau fekaukau’akí ni, kuo fai pe hono tokanga’I, ka ke a’usia ‘a e taumu’á ke maau mo ma’uma’uluta ‘a e kano tohi ‘o e voliumé ni, kuo fakanofonofa ai pe e fatu taautahá ke nofo pe ki he *pou* tefito pē ‘e taha.

Pou ko ‘Iló

Fakakoloa’aki ‘a e *Pou ko ‘Ilo*, ‘oku ‘i ai ‘a e pepa ‘e 4. ‘I he ‘uluaki pepá, ‘oku hoko mai ia mo hono fa’ahinga manongi ‘oku fungani melie mo makehe. ‘Oku ‘omi tonu heni ‘e Dr Linitā Manu’atu, ‘a e puipuitu’a totonu mei hono loto mo e laumālie ‘i he ‘ene fatu ‘a e polokalama ako mata’itohi (B.Ed Tongan Early Childhood Teaching-TECT) ma’ae kau teuteu faiako ki he Ako Tokamu’a ‘a Tongá. ‘I he leá ni, ‘oku hā mahino ai ‘a e tuku taimi ‘a Dr Manu’atu ke lotua, ukufia pea aoao fungani koloa ki he ngāué ni pea kuo fakaola melie mei Ma’ananga ma’ae Ako’anga Fakafaiako ‘o Tonga’. Ko e polokalama akó ni kuo fakataumu’a ki hono teu’i ‘o e kau *Faiako Ma’a Tonga* ko e ‘uhī ke nau lava ‘o teu’i mo

fakatoka e ngaahi toka 'a e Tongá ki he longá'i fānau 'o e fonuá. Ko e silapa akó ni, 'oku 'iloa faka-Tonga ko e, *Ko e Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tongá*. Ko e ongo koloá ni, 'a hona tupu'angá, founzá mo e ngaahi ma'u'anga talá 'oku tatala ia 'i he pepá ni, 'a ia ko e taha 'eni 'o e ngaahi lea tefito (key note speech) 'i he konifelenisi 'a e *Tonga Research Association – TRA* 'i Hawaii 'i he 2021.

'I he pepa hono uá, *Tauhi Fānaú: Mo'ui Lelei mo Māfana*, ko e fatu 'eni 'a Seini Foliaki-Manu. 'Oku 'i he pepá ni 'a e ngaahi fakakaukau tefito 'oku fakatoka 'i he pepa ta'u 1 'o e polokalama *Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá* mo e *Fakamonū 'o Tongá* ka 'i he kaveinga 'o e *Tauhi Fānau*. 'Oku fakamanatu mai 'e he pepá ni, ko 'ofa 'a e uho 'o e tauhi fānaú, pea ke moto'aki 'a e tauhi fānaú 'a e toka 'o e fonuá, 'Otua mo Tonga ko hota tofi'a. Pea 'i he 'ene pehē, 'oku tonu ke fotu mai 'i he tauhi fānau 'a e faiakó pe ko e mātu'á mo e kāingá 'a e 'Otuá. 'Oku toe 'omi foki 'e he pepá ni 'a e koloa mo'oni ko ia, ko e mata'ikoloa 'o e fonuá, ko hono fuá, 'a ia ko e fānaú pea ko e *Tauhi Fānaú*, ko hono fakataumu'a ia ke tauhi 'a e fonua ko Tonga mo hono mata'ikoloa ko e fānau.

'I he pepa hono tolú, *Otu Kaveingá – Toka 'a Tonga*, 'oku talanoa ai 'a Viliami Tu'ihalamaka Fotofili ki he ngaahi fakatoka poto mo laulōtaha 'o Tongá 'a ia ko e ngaahi kaveinga tupu'a kae mātuaki fakakoloa mo mahu'inga mo'oni ne kamata tanumia mei he ngaahi to'utangatá ka 'oku toe vakili hake 'o tatala ke toe fai ha vakai ki honau momoná mo honau tu'unga kinokinoifié mo laulōtahá. Ko hono toe tuku maí ni, ko ha toe feinga ke 'ilo ki ai mo fakamahu'inga'i ange 'e he kau ako Ta'u 1 'o e polokalama ako *Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá* mo e *Fakamonū 'o Tongá*, 'a e ngaahi kaveinga 'o e fonuá hono ngaahi toká pea mo honau ngaahi koloá.

‘I he pepa fakakoloa faka’osi ‘o e *Pou ko ‘Iló*, ko hono kaveingá, *Fala Tā Uho: Ko e Hala Fononga ke Fakamonū e Akó ‘i Tonga*. ‘I he pepá ni ‘oku vete mai ai ‘e Viliami Hēvaha ‘i Moana Vakapuna ‘a ‘ene ‘aikona koloá ni ‘o ‘omi ko e poupou ki hono ngāue’aki ‘o e ‘ilo tu’ufonuá he ako e Tongá. ‘Oku tatala heni e koloa ‘o e *Fala Tā Uho*’ pea fokotu’u mai ke fala’aki mo fakahoko’aki e ako e Tongá. ‘Oku lave’i foki ‘e he pepá ni, ‘a e fatongia ‘o e *Fala Tā Uho ki he Taki Akó* pea mo e *Akó*. Pea toe talanoa foki ki he mahu’inga fakaako ‘o e koloa tuku fakaholó ni.

Pou ko Potó

Fakanofonofu mai ki he *Pou ko Potó*, ‘oku fakakoloa ia ‘i he fatu ‘a ‘Ene’io Fekau ‘a ia ‘oku fakakaveinga ko e *Fakamonū ‘o Tonga: Pōto ‘i Lotó*. Ko e pepá ni, ‘oku to’o foki mo ia mei he a’usia kuo ‘inasi ai ‘a e tokotaha fatú ‘i hono ako’i ‘o e pepa ‘oku kaveinga tatau mo e kaveinga leá ni ‘i he lēvolo Ta’u 1 ‘o e polokalama ako mata’itohi B.Ed TECT ‘a e Ako’anga Fakafaiako ‘a Tongá. ‘Oku tokanga ‘a e pepá ni ke uho ‘i he loto ‘o e *Faiako Ma’a Tongá* ‘a e ‘ofa ‘a e ‘Otuá pea toki fai mei ai ‘a hono tefito’i fatongiá, ko hono fakamonū ‘o Tonga. Ke lava melie ‘a e ngāue fakamonū ‘a e faiakó, kuo pau ke ako’i hono lotó ke poto pea ke fakaloloto ‘a e poto ko ‘ení ke ne pōto’i loto ‘o ako ke fakafanongo mo talangofua kia poto. ‘Oku ‘omi ‘e he pepá ni foki ‘a e fakakaukau ko ia ko hono ako’i ‘o e loto fai totonú mo e loto ‘alovilí ki he *Faiako Ma’a Tongá*, ko e koloa ia ‘o *Pōto’i Loto*. ‘Oku faka’osi’aki ‘e he fatú ni ‘a hono fakahihiki’i ‘o e *lea faka-Tongá*, ko e koloa ‘oku kanokato ai ‘a e lelei ‘oku ongo kehekehé. Pea ko e koloá ni, ‘a e *lea faka-Tongá*, ke ako’i ai e lotó ke loto poto mo pōto’i loto kae mahino e ngaahi kaveinga hotau fonua tupu’angá.

Pou ko Lea faka-Tongá

Ko e *Pou ko Lea faka-Tongá*, ‘oku fakakoloa’aki ia ‘a e fatu ‘a Toketā Telēsia Kalāvite pea mo ‘Iki Mafi Uele ‘o kaveinga’aki, *Ko e Fie’iló*

mo hono Ako'i 'o e Lēsoni Tongá 'i he 'Univēsiiti 'o 'Ōtakó. 'I he pepá ni, 'oku talanoa tatala ai 'a e ongo hoa fatú ni ki he mahu'inga 'o e *fi'e'iló*, ko ha tō'onga fakaako pea mo ha naunau ke fakakoloa ai e fānau hota fonuá pea mo ha Tonga pē. 'Oku fao atu foki 'a e fakatalanoa 'i he pepá ni ki he vakai 'a ongo fatu pepá ni ki hono ako'i 'o e 'ulungaangá mo e *lea faka-Tongá* 'i he 'Univēsiiti 'o 'Ōtakó 'i Aotearoa, 'a ia 'oku na fakahoko fatongia aí. Mei he a'usia mo e koloa lelei kuo ako mei he polokalama ako 'ulungaanga mo *lea faka-Tongá ni*, 'okú na 'omi ai foki mo e mahu'inga ke fakahoko e polokalama ako tatau pe natula tatau ma'a 'etau fānau Tonga 'oku 'i tu'apule'anga foki.

Pou ko Fakafeangai 'a e Faiakó

Ha'i ki he *Pou ko Fakafeangai 'a e Faiako'*, ko e pepa 'e 3. 'I he 'uluaki pepa 'o e pou ni, 'oku fakamonū ai e fatu 'a Sailoka Vaka'uta 'i he kaveinga, *Ko e Tokoni Fale'i Tataki, Tokoni Fale'i Fekaukau'aki pea moe Fatongia 'o e Faiako Ma'a Tongá.* 'I he pepá ni, 'oku talanoa ia ki he ongo fakakaukau 'o e *tokoni fale'i tataki*, mo e *tokoni fale'i fekaukau'aki*, 'a hona fōtunga 'i he ako'angá. 'Oku vahevahe mai foki 'i he pepá ni 'a e taumu'a 'o e ongo founa tokoni fale'i ni, ka 'oku mahino mai foki 'oku 'i ai hona ngaahi pole kuo a'usia 'e he tokotaha fatú pea mo kinautolu e kau mataotao 'i he ongo 'ēliá ni fakamamani lahi. 'Oku aofangatuku'aki 'e he pepá ni 'a hono fokotu'u mai 'a e ngaahi fakakaukau ngāue ke fakahoko fekau'aki mo e ongo founa tokoni fale'i ni.

'I he pepa fakakoloa hoko 'o e *Pou ko Fakafeangai'*, 'oku 'omi ai 'e Mele Tonga 'Alatini-Finau 'a e pepa 'oku kaveinga'aki 'a e *Faiako Ma'a Tongá: Tu'unga a'usia 'a e Faiako Ako'anga Fakafaiakó felāve'i mo e ngaahi Naunau 'o e Faiako Ma'a Tongá.* 'I he pepá ni, 'oku tatala ai 'a e 'uhinga 'o e fakakaukau *Faiako Ma'a Tongá* pea pehē ki he ngaahi 'uhinga 'oku mahu'inga ai 'a e *Faiako Ma'a Tongá.* 'Oku lave foki 'a e pepá ni ki he ngaahi founa ki hono teu'i

‘o e *Faiako Ma’a Tongá* pea ‘oku fakamuimānoa mai’aki ‘a hono ‘omi ‘o e ngaahi makatu’unga ‘o e *Faiako Ma’a Tongá* ke hoko ko ha lula fua ke vakai’i’aki ‘e he faiako takitaha ‘a ‘ene a’usia pe tu’unga mama’o mei he lula fuá ni.

‘I he pepa hono tolu, *Mo’ui Ma’a Tonga: Ko ha Talatalanoa ‘i he Fakahoko Fatongiá ‘i he ‘Api ko Monū-kae-Afé*, ko e kaungā fatu ‘e ‘Ana Faupula ‘Alatini-Vite, Hanieli Tu’ipulotu, Fononga Fīnau, Tīmote Lave mo David Taufu’i Mīkato Fa’avae. ‘I he pepá ni, ‘oku fakamahu’inga’i ai ‘a e moto ka ko e kāpasa tataki folau mo ngāue ‘a e ngaahi ako’anga ‘o e Siasi ‘o Tonga Tau’atāiná ko e, *Mo’ui Ma’a Tongá*. ‘Oku ‘omi ‘i he pepá ni ‘a e lukuluku fakakaukau mei he a’usia tonu ‘a e kau kaungā fatú ni ‘o e mo’ui, fakahoko fatongia, ‘ātakai, feohi mo e kaungā ngāue mo honau ngaahi koloa taautaha kuo nau koloa’ia ai ‘i he ‘enau fakahoko fatongia ‘i he ako’anga Tailulú ‘i Tonga ‘eikí. Mei he ‘enau ngaahi a’usiá, kuo ‘uhinga mālīe ai ‘a e kaveinga folau ‘o e *Mo’ui Ma’a Tongá* – ko e mo’ui ‘oku kalusefai pea lí’oa ki he fatongiá ke tokoni’i mo pou pou’i ai ha taha fou ‘i he ngaahi founa langa hake mo fakatupulaki ‘o uho mei he loto ‘oku fonu ‘ofa, ngāue fakataha mo māteaki pea anga fakamatāpule foki.

Aofangatukú (Conclusion)

‘Okú ou loto ke puke ‘a e faingamālié ni ke fakamālō lahi atu ai ki he kau fatu pepa kuo mou fakakoloa ‘a e voliumé ni. ‘Oku ‘oatu foki mo e fakamālō ki he pule lahi ‘o e ‘Univēsiiti Fakafonua ‘a Tongá, Associate Professor Tangikina Moimoi Steen pea ki he kōmiti ‘ātita pulé pea kia kimoutolu kotoa ‘a e kau taukei ‘i he fekumi fakaakó mei tu’a-Tonga pea mo loto-Tonga foki kuo mou loto tō ke tuku mai ho’o mou tokoní mo e taukei ke vakai’i, fokotu’utu’u mo siofi fakalūkufua hono fakamonū mo hono fakakakato ‘o e voliumé ni. Ko sí’ete munomuna fāite atu pe ‘eni

kia kimoutolu kotoa – *Fakafeta'i, mālō lahi e ngāue. Ke 'a hotau 'Otuá pē 'a e ngeia kotoa 'o e ngāué ni.*

'Okú te fakatauange 'e fakaola pea liu mai mei Ma'ananga homou tāpuakí ke taulōfu'u ha ivi ngāue 'oku toe lahi ange ko e 'uhī ko homou kakavá, taimí mo homou tokoni kotoa kuo tuku loto lelei mo loto tō mai 'o tau matā pea fakaola melie ai 'a e ngāué ni. 'Ofa ke faka'aonga e voliumé ni hono 4 'o e *Tokoni Faiako: Tonga Journal of Education* ki he teu *Faiako Ma'a Tonga* 'a e ako'angá, kau faiako 'o Tongá pe ha Tonga pe, na'a mo ha sola mo ha vūlangi te nau lau 'a e voliumé ni. 'Okú te salute atu hē!

Leveleva e fakahoha'á mo e tu'a 'ofa atu,

Dr Sela Tapa'atoutai-Teisina

*Dean for the Faculty of Education, Arts & Humanities
Tonga National University*

Ma'u'anga Talá (References)

- Johansson-Fua (2008). *Faiako Ma'a Tonga*. Unpublished manuscript. Institute of Education, The University of the South Pacific, 'Atele, Tonga.
- Johansson-Fua (2009), Editor's note, In *Tokoni Faiako: Tonga Journal of Education*, Volume 1, p. 3. Nuku'alofa, Tonga, ITS.

1

Ko e Tokoni Fale'i Tatakí⁴, Tokoni Fale'i Fekaukau'akí pea moe Fatongia 'o e Faiako Ma'a Tongá (Guided counselling, narrative therapy)

Sailoka Vaka'uta

*Faiako, Ako'anga Faka-Faiakó
School of Education, Faculty of Education, Arts & Humanities
Tonga National University*

Koloa ke fakamonū 'e he kau faiakó (Key ideas for teachers)

- ♠ *Ko e talanoa 'o e tokoni fale'i tatakí mo e fale'i fekaukau'akí 'i he 'apiakó;*
- ♠ *Ko e taumu'a 'o e tokoni fale'i tatakí mo e fale'i fekaukau'akí;*
- ♠ *Ko e palopālema 'oku fehanga hangai mo e tokoni fale'i tatakí mo e fekaukau'akí;*
- ♠ *Ko e ngaahi fokotu'u ngāue fekau'aki mo e ongo tokoni fale'i.*

Talamu'akí (Abstract)

Ko e Tō Folofola mei he taloní 'i hono fakaava ko ia 'o e falealea 'o Tongá 'i he 'aho 2 'o Sune, 2016. Na'e fakamamafa'i ai 'e he Tama Tu'í 'a e akó ko e taha e ngaahi me'a mahu'inga (mo'uí mo e 'ekonōmiká) ne mokoi ki aí. " 'Oku fiema'u ke hiki hake 'a e akó ki ha tu'unga faka-tu'apule'anga pea ke fakatokanga'i 'i tu'apule'anga." Kuo koloa'ia 'a Tonga he mala'e 'o e akó ka ko e me'á ni te tau lea pe! Ko e hā hono 'aonga e me'a'ofá kapau 'e 'ikai ke

⁴ Guided Counselling

faka'aonga'i? Ko e hā hono 'aonga 'o e talēnití kapau 'e 'ikai fakatupulaki? Ke tau tu'u 'o ngāue'i hotau koloá ke fakamonū.

*Tama Tonga, tu'u 'o ngāue,
Ho koloá ke fakamonū.
Lotu ki he 'Eiki ma'u pē
Ke Ne pou pou ki he lotú.
'O malu'i, 'o malu'i 'a Tupou⁵*

'Oku 'omi heni 'a e fatongia ki he faiakó ke ne kaungā lue mo e tama akó 'i he faai fononga 'o e tapa kotoa 'o 'ene mo'uí. Ko hotau fatongiá, 'ātakaí, taukeí mo e 'ulungaangá (FATU), ko e ako sope ki he leká (Vakapuna, 2022). 'Oku totonu ke liliu 'etau founa faiakó. Ko e ngaahi palōpalema fakasōsiale 'o e onopooni 'oku 'ikai ke kei tatau ia mo e ta'u 'e 10 pe 15 kuo 'osí. Kuo liliu mo e anga e fakafeangai 'o e mātua'á ki he kau faiakó ke nau lava kotoa e ngaahi tokoní 'o a'u ki he tokoni faka-e-fale'í (Johansson-Fua, 2009).

'I he hoko mai ko ia e ngaahi fakatamaki faka-e-natulá; 'a e pā e mo'unga afí, hake e peau kulá mo e 'ohofia e fonuá 'e he mahaki koloná. Ne fu'u 'ilonga 'enau uesia kitautolú fakaesino, faka'atamai mo e fakalaumālie foki. Kuo hoko leva e ngaahi a'usia 'o e mo'uí ke ne fa'ufa'u mo fakafōtunga 'etau fakafeangai 'i he tapa kehekehe 'o 'etau mo'uí. 'Oku havala leva e lotó pea puputu'u mo e fakakaukau 'o 'ikai ke tonu ai 'etau fai tu'utu'uní kae tautautefito ki he 'etau fānau akó.

'Oku mahu'inga leva 'a e toe talatalanoá 'i hono ngāue'aki e tokoni fale'i tatakí mo e fekaukau'akí ko ha founa ke ne tatala e 'u'ufi 'o e palōpalemá. 'Oku toe ma'ama'a ange ai heni 'a e fatongia 'o e faiakó pea toe sio lelei ange ai 'a e tama akó ki he 'ene taumu'á. 'Oku malava ai heni ke nau mātua'i 'a e

⁵ Himi 391

palōpalemá 'i hono mala'é 'aki hono fakatupulaki mo liuanga 'enau potó mo e 'iló. Ko e ivi 'o e talatalanoá 'okú ne 'omi e ako sope ki hono tōkaki mo e liuanga 'o hoto kitá pea ke tau tu'u fakamakatu'u 'o tali hotau uí 'aki e lotó kotoa (Uele & Kalāvite, 2022).

Ngaahi kupu'i lea mahu'inga 'i he pepá ni (Keywords)

Toe talatalanoa, tokoni fale'i fekaukau'aki mo e tatakí, fakafeangai 'a e faiakó, fakakoloa 'o e fānaú, liliu e tūkunga fakakaukau e faiakó

Ko e Talanoa 'o e Tokoni Fale'i Tatakí mo e Tokoni Fale'i Fekaukau'aki 'i he 'Apiakó

Ko hono tokoni'i ko ia e tama akó fakafekaukau'aki mo faka-e-tatakí ko ha founga fetokoni'aki ia ki hono tofa ha hala ke toe tupulaki e mahinó 'i hono 'ilo'i kitá. Ko e founga 'o e tokoni tatakí mo e fakafekaukau'aki 'okú ne tokonia e tama akó ke ne a'usia mo 'ilo'i lelei ia mo e ngaahi founga ke matatali'aki 'a e palōpalemá 'i hono 'ātaaká. 'E toe tokonia ia ke mahu'inga mālie ange ki ai 'a e ngaahi 'ulungaanga fakafo'ituituí pea mo fokotu'u 'a e ngaahi taumu'a mo e 'ulungaanga lelei ki hono kaha'ú. 'Oku tokoni foki 'a e talatalanoa ko ení ki ha vā 'o ha taha 'oku faingata'a'ia mo palōpalema'ia pea 'ikai ke ne malava ke matatali e faingata'á. Ko e toko taha ngāue 'oku ne taukeí, 'e malava ia ke ne tokoni ki ha founga ke matatali'aki 'a e ngaahi pole kehekehe ki he mo'uí.

Ko e founga tokoni *fale'i tatakí* 'okú ne tokoni'i fakafo'ituitui pe ako'i ke mahino kia kitautolu e 'ulungaanga 'o e palōpalemá mo hotau 'ātaaká pea ke tau fili ai ha tō'onga mo'ui totonu 'e tokoni ke langa hake mo fakatupulekina fakaako mo maama ange hotau vokasió.

‘Oku ‘ikai ko ha ngāue faingofua e faiakó he kuo pau ke lama e lotó, o’i pea ofe’i ke fenāpasi mo e fatongia ‘oku ui kitautolu ki aí, “‘I he me’a kotoa ‘okú ke tauhí, ‘oku mu’omu’a ‘a e lama ‘o ho lotó, he ‘oku fou mei ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘asi ‘i he mo’uí” (Palōvēpi 4:23). ‘Oku ‘i ai si’i kau faiako e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo pē ‘e solova fēfē e palōpalemá. Ko e taimi leva ‘eni ‘oku hū mai ai e tokoni fale’i tataki mo e fekaukau’aki ‘o kāfataha mo e faiakó he ‘oku ‘i ai e fānau ‘oku nau si’i faingata’a’ia he akó.

Ko e tokoni fale’i tataki ‘oku hū mālie ma’u pē ia ‘i ha fa’ahinga tafa’aki ‘o e mo’uí, fakafisikale, ‘i he tūkunga fakakaukau, fakaeongo mo fakalaumālie pea mei he to’utangata iiki ki he lalahí. Ko e tokoni fale’i fekaukau’aki leva ‘okú ne ala mai ‘aki ‘a hono fakamavahe’i e palōpalemá mei he toko taha kumi tokoní ke hoko ko ha pēsona hono tolu. Ko e anga ia e fakakaukau, ko e taha kumi fale’i mo e anga ‘ene talanoá kuo hoko e palopalemá ia ko e kongá ‘o ‘ene mo’uí ‘o ne tuku lotó’i. ‘Oku malava leva heni ke faingofua ange ai e talatalanoa ki he palopalemá.

Kumi Tokoni Fale’i:

“‘Okú ou ‘ita lahi ‘aupito.”

Tokoni Fale’i Fekaukau’aki:

“‘Ko e hā e me’a ‘a ‘ita ‘okú ne tala atu’?” (Ko ia pē ‘oku leá)

“‘Oku hanga ‘e ‘ita ‘o ta’ofi koe mei he hū ki loki akó?”

‘Oku fakalotolahi’i foki ‘e he tokoni fale’i fekaukau’aki ‘a ia ‘oku kumi tokoní ke falala pē ki hono potó mo ‘ene taukei ‘aki hono okooko mai e ngaahi a’usia ‘o ‘ene mo’ui’ na’á ne malava ai ke mātua’i ‘a e palopalemá. ‘Io, ko Tonga ‘eni ne tuku ki Langí neongo e ngaahi poto kotoa ‘e mo’oni pē ‘a Selemaia 17:14, “‘E Sihova, faito’o au ke mafaito’o; tokoni’i au ke matokonia; he ko Koe pe hoku vikiwiki’anga.” Ko ‘etau ‘amanakí ia mo ‘etau tuí, ko e ‘Eiki

pe! Lotu pea kole kia te Ia. 'I he toe talatalanoa ko eni 'o e mo'uí, 'oku malava ai ke fakasi'isi'i e uesia 'o e palōpalemá kae tupulaki mo mālohi e tala 'o e taha kumi fale'í. 'Oku malava 'eni 'i he kaungā kau mo fetokoni'aki 'i he ngaahi me'a'ofa 'o e pikipiki katea 'o vaevae melenga 'i he talatalanoá (Morgan, 2000).

'I he faaifononga ko ia 'etau mo'uí, 'oku hoko 'etau ngaahi fakafeangai 'o e mo'uí ko e kongia ia 'a hotau 'ulungaangá. 'Oku 'i ai leva 'etau faka'uhinga kehekehe ki ai pea 'oku hanga 'e he ngaahi faka'uhinga ko iá 'o fatu kitautolu taki taha. Ko e ivi leva 'o e ngaahi toe talatalanoa ko eni 'oku faka'aonga'i 'e he *tokoni fale'i fekaukau'aki* ke tokonia 'a ia 'oku kumi fale'í ke maama ange 'a hono taumu'á. 'Oku malava 'eni 'i hono fakafatongia'aki 'a ia 'oku kumi tokoni ke ne lava 'o mapule'i mo hoko pē ia ko e taukei 'i he 'ene mo'uí (Paré, 2013).

Taumu'a 'o e Tokoni Fale'i Tataki mo e Tokoni Fale'i Fekaukau'aki 'i he Akó

'Oku 'ikai toe kehekehe e *tokoni tataki* mo e *tokoni fekaukau'aki* mei he taumu'a 'o e akó. Ko e 'uhinga pē ia 'o e toe talatalanoa'i 'o e mo'uí he 'oku 'i ai e tui ko e mahino ange kia kitautolu 'etau mo'uí mo hotau 'ātakaí, 'e fai e liuanga, tupulaki, vēkeveke pea tau fiefia ange. Ko e ngaahi 'uhinga leva 'eni hono fakahoko e ngāue ko 'eni 'i he ngaahi 'apiakó:

- i. Ke fakatupulaki 'i he fānaú 'enau tokonga ki ha ngaahi faingamālie 'i he sōsaietí 'o makatu'unga he ngaahi fale'i 'uhinga mālie mo 'aonga;
- ii. Ke tokoni'i e tama akó ke ne tupulaki pe ia 'iate ia 'i he taukei, 'ilo'i kitá mo hono vaá;
- iii. Ke tokoni'i e fānaú 'i he taimi 'oku nau fai tu'utu'uni mo fili fakapotopoto he akó;
- iv. Ke tokoni'i e fānaú ke nau 'ofa'i pē kinautolu, kakai kehé, 'enau akó mo e ngāué;

- v. Ke tokoni'i e fānaú ke nau lava fakatupulaki e taukeí 'i hono tǎnaki mo faka'aonga'i lelei e fakamatalá;
- vi. Ke tokoni'i e fānaú 'oku 'ikai malava ke nau a'usia 'a e lelei tahá pea ki he lelei taha te nau ala malavá;
- vii. Ke tokoni'i e fānaú ke nau malava 'o fakafenāpasi lelei 'enau tūkunga fakakaukaú mo ha ngaahi faingamālie 'i he tūkunga 'o e mo'uí;
- viii. Ke tokoni'i e fānaú ke nau malava kei iiki pē 'o tali kinautolu 'o makatu'unga hono 'ilo'i kitá mo e hala fononga ke te fou aí;
- ix. Ke tokoni'i e fānaú he vaa'i hala 'o 'enau tutupú pea mo tupulaki 'i he taukei hono mātua'i e palōpalemá 'i hono 'ātakaí pea mo fakapotopoto 'ene fai tu'utu'uní;
- x. Ke tokoni'i e fānaú ke nau toe 'ā'ā ange 'i hono lau e ngaahi māfihunga 'o e taimí mo e tupulaki 'a e tangata mo e fefine kakató;
- xi. Ke nau lava 'o ngāue fakataha 'i hono tōkaki ha mo'ui ha taha kehe, tokoni'i ke mahino e palōpalemá mo e taumu'á;
- xii. Ke tokoni ki he hu'unga lelei 'o e ngaahi me'a'ofa faka-enatulá ke toe si'isi'i ange palōpalema faka'ekonōmiká;
- xiii. Ke tokoni ki hono 'ilo'i mo pukepuke-'a-fufula ha lelei faka'ekonōmika ki he fonuá fakalūkufua;
- xiv. Ke tokoni ki hono langa hake ha Tonga 'oku māfana hono vaá mo 'ofa he Tongá;
- xv. Ke tokoni'i kei iiki e fānaú ke mahu'inga mālie hotau 'ulungaanga faka-Tongá.

(Winslade & Monk, 2007).

Ko e Ngaahi Makatu'unga 'o e Tokoni Fale'i Tataki mo e Fekaukau'aki 'i he 'Apiakó

Ko e 'uhinga lelei ki he *tokoni fale'i tataki* mo e *fekaukau'aki 'i he akó* 'oku vakavaka ó mo e tā e langó kei mama'ó. 'Oku kau ai e ngaahi 'uhinga ko ení:

- i. Fatongia Taki Mamata: 'Oku fatongia 'aki 'eni hono tokoní'i e leka akó ke maheni ange mo ha 'ātakai fo'ou. Ko e fatongia pehē foki 'oku tonu ke fakahoko 'e he faiakó ki he me'a fakaako 'a e fānaú.
- ii. Fatongia Fakahinohino: 'Oku fatongia 'aki 'eni hono fakahinohino mo 'oange ki he leka akó ha ngaahi ma'u'anga tala fekau'aki mo e akó, me'a fakasōsialé mo ha ngaahi faingamālie kehe.
- iii. Fatongia Tanumaki: Ko e tupulaki 'i he 'iló fekau'aki mo hono pule'i, faka'uhinga'i mo e fale'i ki he mo'uí.
- iv. Fatongia Fakamaama ki ha Vokāsio: Ko e fatongia foki 'o e tafa'aki ko 'ení ko e tūhulu mo kaungā ó mo e tama akó ke toe mahino ange hono hala fonongá 'i he akó pe ko ha fa'ahinga faingata'a fakasino.
- v. Fatongia ke muimu'i, fekumi pe 'analaiso: Ko e fatongia ia 'o e tafa'aki ko 'ení ke 'omi ha tali ki he ola mo e lelei 'o e *tokoni fale'i tataki* mo *fekaukau'aki 'o makatu'unga 'i ha fekumi* ki ha lelei fakalūkufua 'o e 'apiakó.
- vi. Fatongia momoi e fatongiá kapau 'oku 'ikai malava: 'Oku mahu'inga ki he fale'í ke ne 'ilo hono ngata'angá. Kapau 'oku 'ikai malavá pea momoi e fatongiá ki ha taha te ne lava 'o solova e palōpalemá.
- vii. Fatongia Tokoni: Ko e fatongia *tokoni fekaukau'aki* ko e toe talatalanoa pē he vā 'o ia 'oku kumi tokoní mo e fale'í ke toe 'ata maama ange e palōpalemá. Ko e tauhi vā ko 'ení 'oku tokoni lahi ia ki he faingofua ange ai e faiakó mo e ako 'a e fānaú.

viii. Fatongia Kautaha kau Faiako: Ko e kautaha 'a e kau faiakó 'oku nau talanoa'í e tupulaki e tama akó. 'Oku malava heni ke fofola atu 'e he fale'í hono fatongiá mo nau talatalanoa ki ha ngaahi founa 'e toe lelei ange ai e vā 'o e faiakó mo e fānau akó.

(Ludbrook, 2012).

Ko e to'ó fatongia lelei ko ia 'a e *tokoni fale'í* 'i hono tokoni'í 'o e 'apiakó pea kaungā ō mo e taumu'a 'o e akó 'i Tongá ni, 'e ola lelei pē akó pea laulōtaha e akó he 'apiakó.

Ko e Palōpalema 'oku fehanganagai mo e Tokoni Tatakí mo e Fekaukau'akí 'i he ngaahi 'Apiakó

Ko e taumu'a ia e tokoni fale'í tatakí mo e fekaukau'akí ko hono tanumaki ke tupulekina e leká fakaefisikale, faka'atamai, fakaongo, fakamōlale mo e fakaakó foki ke ne malava e mafatukituki e akó 'i loto mo tu'a 'apiako foki. Ko e ngaahi fatongiá ni 'oku 'ikai malava pē fakafaingata'a'ia'í 'e he ngaahi me'a ko 'ení:

- i. Si'isi'í e kau ngāue 'oku taukeí: Neongo 'oku 'asi mai 'a kinautolu 'oku ma'u faka'ilonga he mala'e 'o e *tokoni fale'í* 'i Tongá ni, ka 'oku te'eki ma'u e taukei lelei ki he fatongiá. 'Oku si'isi'í pē 'a kinautolu 'oku fakapatonu ki he ngaahi akó.
- ii. 'Ikai ke tui ki he fatongia 'o e *tokoni fale'í tatakí* mo e *fekaukau'akí*: 'Oku te'eki pē ke poupou mālohi e kakaí 'o kau ai e kau faiakó, kau puleakó pe ko kinautolu 'oku nau ma'u e fatongia pulé ki he 'aonga 'o e *tokoni fale'í tatakí* mo e *fekaukau'akí*.
- iii. Si'isi'í ke poupou'í 'e he kau 'ōfisa ako pule'angá: Ka poupou'í mālohi 'e tokoni ia ki he toe lahi ange e kau taukei he mala'é mo lelei ange.

- iv. Si'isi'i pe 'ikai ha tokoni fakapa'anga: Ko e ngāue *tokoni fale'i tataki* mo e *fekaukau'aki* 'oku 'ikai ke lelei hono fakapa'angá 'i Tongá ni pea kapau 'e 'i ai ha tokoni pa'anga, 'oku si'i pē tokanga ki he tafa'aki ko 'ení.
- v. Malu 'o e Fakamatalá: Ko e fiema'u ia 'a e taha kumi tokoni ke 'oua na'a mama ki tu'a 'a e ngaahi me'a 'oku toputapu fekau'aki mo iá. Neongo iá, 'oku 'i ai pē ngaahi makatu'unga pea kuo pau ke 'ilo ki ai mo loto ki ai e toko taha 'oku 'o'oná. Ka mama ki tu'a ha talanoa, 'e mole leva e falala'anga mo e lelei 'o e fa'ahinga ngāue ko 'ení.
- vi. Palōpalema fakatupu 'e he fale'í: 'Oku malava ke fakatupu 'e he kau ngāue ko 'ení ha palōpalema tu'unga 'i he 'ikai ke fua fakamaatoato e fatongia. 'Oku 'asi 'eni mei he taimi 'oku kau atu 'a e fale'í he talanoá mo fofola atu e ngaahi fakapulipulí mo toputapú ki he kau faiakó.
- vii. Ongó'i ta'epau'ia 'i he fatongia/pe ta'efalala'anga 'a e fale'í: 'Oku 'i ai pē ngaahi 'apiako 'oku nau kei pukepuke 'a fufula 'a e ngaahi tukufakaholo ne tutupu hake mo iá. 'Oku 'i ai 'etau veitapui he anga e nofó, tangata mo e fefine.
- viii. 'Ikai fu'u mahino e fatongia 'o e fale'í: 'Oku kei lahi pē kakai 'oku 'ikai fu'u mahino lelei ki ai e fatongia 'o e fale'í 'o a'u pē ki he kakai he ngaahi 'apiakó 'o hangē 'oku 'i ai ha'a nau 'āsenita makehé.

(Crocket, Agee & Cornforth, 2011).

Ko e Fokotu'ú mo e Faka'amú (Recommendations)

Ko e ngaahi fokotu'u ko 'ení, 'oku tokoni ia ki he malava lelei e fatongia e faiakó 'i ha mahino ange e fatongia 'o e *tokoni fale'í*:

- i. 'Oku fu'u fiema'u ke fakamahino e fatongia 'o e *tokoni fale'i tatakí* mo e *fekaukau'akí* pea lava ke tali 'e he kakaí. 'E malava heni ke fa'u 'e he sino pule'i 'o e 'apiakó mo e kau faiakó ha fa'ahinga polokalama 'e mahu'inga mālie ki he 'ātakai ako e fānaú;
- ii. Totonu ke tokoni e pule'angá ki hono poupou'i mo fakapa'anga e fatongia *tokoni fale'i tatakí* mo e *fekaukau'akí* ke a'u ki he ngaahi 'apiakó;
- iii. 'Oku totonu foki ke hoko e *tokoni fale'i tatakí* mo e *fekaukau'akí* ko e kongia ia 'o e polokalama e akó pea poupou'i mālohi;
- iv. 'Oku fiema'u pē ke 'i he malumalu 'o e 'apiakó hono pule'i 'a e polokalama *tokoni fale'i tatakí* mo e *fekaukau'akí*;
- v. Ke malava 'e he fale'í mo 'ene vā ngāue mo e faiakó 'o fakatokanga'i e palōpalemá pea ke na fengāue'aki 'i hono tanumaki 'aki ha founga 'oku lelei;
- vi. Fiema'u foki ke tokoni e pule'angá 'i hono ako'i mo e fili e kau ngāue totonu mo taukeí ke lava 'o lato e fiema'u e fānau akó;
- vii. Ke kau foki e mātu'á 'i hono fakamā'ala'ala atu ki ai e tūkunga 'o e polokalama fale'í mo e tūkunga 'oku 'i ai 'a e leka akó;
- viii. Ke 'ilo'i 'e he fale'í hono ngata'angá pea ke ne 'ave ia ki ha taha 'oku malavá pea toe taukei ange 'i he tafa'aki ko iá;
- ix. Ke malu'i 'e he fale'í 'a e ngaahi me'a kotoa 'oku fakapulipuli mo toputapú ke malu;
- x. 'Oku fu'u fiema'u ke 'ata ki tu'a e ngāue 'a e fale'í. 'Oku malava eni 'i he mahino hono fatongiá pea 'uhinga mo e taum'á ki he lelei 'o e 'apiakó, kau faiakó, fānau akó, mātu'á mo e komuniti 'o e 'apiakó.

Fakamā'opo'opó (Conclusion)

Ko e kau ko ia 'a e *tokoni fale*'i *tatakí* mo e *fekaukau'akí* 'i he 'apiakó 'okú ne fakahaofi 'a e leka akó mei hono ma'u 'e ha fai tu'utu'uni hala. 'Okú ne tokoni ki he leka akó ke fili fakapotopoto 'i he mo'uí pea ke ne a'usia e taumu'a 'oku ne kisu ki aí. 'Okú ne malava ke fatu mo namoa'i ha loto ma'u 'i hona vā kae malava 'a e talalotó 'i he fefalala'akí. 'I hono faka'apa'apa'i ko ia e toputapu 'o e talanoá pea malava leva ke tohoaki'i mai mo ha kakai kehe ke fai ha tokoni ki aí. 'Oku tokoni lahi foki e *tokoni fale*'i ki hono tūhulu 'a e hala fononga e leka akó telia na'a ma'u atu 'e he ta'au 'o e fili fakatamaiki valé. Ko e ako ia 'a e leka akó ke 'ō'ōfaki pē kae 'oua leva kuó ne mātua'i pea mo taukei he hala fonongá mo e māfihunga 'o e sōsaieti 'oku tau 'i aí.

'Ofa atu

Puipuitu'a 'o e Tokotaha Fatu Tohí (Author's biography)

Sailoka Vaka'uta

Ko e ki'i motu'a sevāniti fai fatongia pē kita mei Lapaha, 'Atatā; ma'u hoa kia Fusi Nōlini Lemoto 'o Ha'ateihó. Ko e ongo mātu'á ko Tavake 'o Vailahi Vaka'uta mo Teleisia Hinamaha Tu'itupou.

Ko e ki'i okooko na'e fakahokó 'o lava'i ai 'a e Diploma of Education mei he TIOE; Bachelor of Divinity mei he Pacific Regional Seminary, Fisi; Master of Counselling, Narrative Therapy mo e Postgraduate Certificate (Restorative Practices) mei he University of Waikato, Nu'u Sila.

'Okú ou lolotonga fakakaungatāmaki ko e faiako 'i he 'Apiako Fakafaiako 'o e 'Univēsiti Fakafonua 'o Tongá.

Ma'u'anga Talá (References)

- Crocket, K. (2011). Multiple relationships. In K. Crocket, M. Agee, & S. Cornforth (Eds), *Ethics in practice: A guide for counsellors* (pp. 127-135). Wellington, New Zealand: Dunmore.
- Crocket, K., Agee, M. & Cornforth, S. (2011). *Ethics in Practice. A guide for counsellors*. Wellington, NZ: Dunmore Publishing Ltd.
- Johansson-Fua, S. (2009). *Tohi Tokoni ma'a e Faiako: Founa Fekumi*. Nuku'alofa: ITS.
- Ludbrook, R. (2012). *Counselling and the Law*. Hamilton, NZ: Dunmore Publishing Ltd.
- Morgan, A. (2000). *What is narrative therapy? An easy-to-read introduction*. Adelaide, South Australia: Dulwich Centre Publications.
- Paré, D. A. (2013). *The practice of collaborative counselling & psychotherapy: Developing skills in culturally mindful helping*. Thousands Oak, CA: Sage.
- Uele, I. M. & Kalavite, T. (2022). Pōto'i Taliui 'a e Faiako Ma'a Tonga. *Tokoni Faiako Tonga Journal of Education, Volume 3*, 61-82.
- Vakapuna, V. H. (2022). Ko e Fakamonu 'o e FATU: Ko e Me'afua ki he Fakahoko Fatongia 'a e Faiako Ma'a Tonga. *Tokoni Faiako Tonga Journal of Education, Volume 3*, 42-60.
- Winslade, J., & Monk, G. D. (2007). *Narrative counselling in schools: Powerful & brief*. London, England: Sage.

2

Ko e Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tongá

Linitā Manu'atu

*Director 'Api Fakakoloa Educational Services,
Enriching Otara Early Learning Centre & Loto 'Ofa Whatu Manawa
Educational Services, Auckland, New Zealand*

TRA 18th Biennial Conference | 22 September 2021 (HST)

Fakatapú (Acknowledgements)

'Okú ou fakatapu ki he 'afio 'a e laumālie 'o e 'Otuá 'i hotau ngaahi lotó.

Fakatapu ki he kelekele 'eiki 'okú te tu'u atu ai ke fai e lea ko 'ení.

Fakatapu kia Kingi Tuheitia 'o Waikató mo hono falé.

Ngati whatua mo e tangata whenua 'o Aotearoa.

Fakatapu ki he 'ena 'afifió, ko e Hau 'o Tongá, Tupou VI, Ta'ahine Kuiní, mo hona falé.

Fakatapu ki he Pataloni 'o e TRA, Pilinisesi Sālote Mafile'ó Pilolevu Tuita.

Hou'eiki, ha'a matāpule, ha'a tauhi fonua, kau taki lotu, mo e ngaahi ha'a kotoa pē 'oku fa'a takuá.

Fakatulouu atu ki he kau tu'ukimu'a he mala'e 'o e akó.

Pehē ki he kulupu kuo mou tataki mo fokotu'utu'u 'a e Biennial Conference hono 18 'a e Tonga Research Association. Fakafe'iloaki atu ki he kau faiakó, kau ako fekumi mo fakatotolo he ngaahi mala'e kehekehe 'oku mou kau mai ki he konifelenisi ni.

A'u atu e fakafe'iloaki ni ki he kāinga kotoa pē 'oku mou kau ki he konifelenisi 'i Hawai'i pea mo kimoutolu kotoa 'oku mou mamata mai 'i he opé.

'Oatu 'eku fakatapu makehe heni ki he kau faiako, mo e kau ako 'i he Tonga Institute of Education na'a mou kamata'i 'a e *Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tongá*. Pea 'okú ou manatua heni 'a e Dean 'o e TIOE kuó ne toki pekiá, Miss Liuaki Kovi mei Aotea Fusitu'a.

Pea ki he ongo talēkita 'o e *'Api Fakakoloa Educational Services*, Mele 'Ileini Taione mo Johnny Vaea Taione he fakafaingamālie 'a e taimi kotoa pē ke fai kakato 'a e ngāue ni 'i Aotearoa mo Tonga foki.

'Okú ou fakamālō atu Professor Tēvita Kā'ili mo e kōmiti konifelenisi he ngāue lahi kuo mou feia he fokotu'utu'u e fakatahatahá ni he 'oku mahu'inga fau 'etau feongo'aki mo feako'aki he paengá ni neongo 'a e tō 'a e Covid-19 'i māmaní.

'Okú ou fakamālō atu ki he fakaafe ko ení pea ko e fakakoloa ia ki he 'etau fengāue'aki he ngaahi mala'é pea 'okú ou fiefia foki he ko 'eku fuofua kau mai eni ki he konifelenisi 'a e TRA.

Ko e Pepá ni, 'oku tohi mo lau 'i he lea faka-Tongá. Let me continue and I will privilege lea faka-Tonga, Tongan language in this speech.

Ko hoto tupu'angá

Ko e finemotu'a kita tupu mei he tangata'eiki ko Mā'ake Faimolau Manu'atu mei he Mo'unga ko Mokotú mo Vailahi, Fata'ulua, Niua Fo'ou mo 'Eua; mo e fine'eiki, ko Kēsaia Lataisia Fangai'atu Mafile'o Manu'atu mei he Houmale'eia, Ano Hehea mo e Maka ko Pauliné, mei Faleloa, mo Lotofoa, Ha'apai.

Ko homau hala ē 'i Tongatapu, ko e Hala Maumaukoulá, ko e kolo ia ko Tofoá.

'Okú ou nofo mo ngāue he ngaahi 'ahó ni 'i Tamakimakaurau, Auckland, 'i Aotearoa, Nu'usila.

Ko e kaveinga e pepá ni, ko e *Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tongá*.

Ko ha puipuitu'a nounou pe ki he 'uhinga 'o e ngāue na'e tu'unga ai e *Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tongá*.

'I he 2011, na'á ku tataki 'a hono fatu fakaako 'o e conceptual framework ki he fuofua mata'itohi fakafaiako ma'ae Pasifikí, Bachelor of Education (Pasifika Early Childhood Teaching) 'i he School of Education, Auckland University of Technology 'i Nu'usila.

Na'á ku ngāue'aki 'a 'etau ngaahi concepts faka-Tongá ki he ngāue ko 'ení.

Peá u fakahingoa 'a e ngaahi pepa 'oku fa'u ke ako'i he mata'itohi 'aki e ngaahi concepts faka-Tonga pea toki muimui mai pe 'a e ngaahi hingoa fakapālangí.

Na'e ui 'a e conceptual framework ko iá ko e *Fatu Lālanga* mo e *Talanoa Lālanga*.

'Oku 'iloa 'i māmani 'a e framework 'o e Early Childhood Education 'a Nu'usilá ko e *Te Whāriki*.

Na'e tali 'e he New Zealand Teachers Council 'a e conceptual framework pea mo e mata'itohi Bachelor of Education ko ení.

Na'a nau pehē, 'oku nau 'ohovale 'i he lava ke tuku mai ha fakakaukau fo'ou mo loloto mei he Pasifikí.

Nau anga pe foki he liliu ai pe 'e he Pasifikí 'a e fakakaukau mei he Uesitē 'o fai ai e ngāué.

Na'e paasi he 2012 ke kamata hono ako'i 'a e Bachelor of Education (Pasifika Early Childhood Teaching) 'i he 2013.

Na'e 'i ai leva e toe me'a mālie 'e taha na'e hoko he 2013.

Na'e hā'ele mai 'a e Tu'i 'o Tonga, Tupou VI 'i he 'ene fuofua state visit ki Aotearoa pea na'e fakataumu'a ki he akó.

Na'e kau e *Fatu Lālangá* mo e *Talanoa Lālanga* 'a e AUT University 'i he polokalama na'e hā'elea 'e he 'ene 'afió.

Na'á ma fiefia lahi mo Mele 'Ileini Taione, ko e fefine Tonga ia na'á ma faiako fakataha 'i he School of Education ke ma fakataufolofola ai ki he 'ene 'fió, Tupou VI 'i he lea faka-Tongá.

Na'e muimui folau heni 'a e 'Eiki Minisitā Ako 'a Tongá he 'aho ko iá ko, Dr 'Ana Maui Taufe'ulungaki.

Hili e liuaki 'a e ha'elé, na'e ma'u e fakaafe mei he Ministry of Education 'a Tongá pe té u lava ke fa'u ha mata'itohi fakaako 'a Tonga, ke ako'i ai 'a e kau faiako 'i he Ako Tokamu'á.

Ko e fakalea 'o e ngāue ke fai, – ke *“Original 'a e mata'itohi pea ke fai 'i he lea faka-Tongá.”*

Na'á ku pehē ke u tali 'a e fakaafé ni he ko e fakakoloa 'eni 'oku tātāitaha.

Pea ke 'i ai pe foki hato ki'i 'aonga ki he ako 'a Tongá.

Na'e mahino kiate au te u hoko atu 'i ha feitu'u kehe mei he AUT University ko e 'uhí pe ke mo'oni 'a e 'ēfika fakangāué – ke 'oua 'e tauhi 'otua 'e ua telia na'a te loi ki hē pea te kākā ki hē.

Na'á ku fai leva 'a e ngāue ki he conceptual framework ko e fuofua mata'itohi fakaako 'i he Ako Tokamu'á 'a Tongá peá u fakahingoa ia ko e *Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tonga.*

'A ia ko e *Loto'i Tongá*, 'oku tatala ai 'a e ngaahi lotó mo e fakakaukáu ke ako'í.

Pea ko e *Fakamonū 'o Tongá*, ko e fatu ngāue ia 'a e faiakó, 'o fai'aki 'a e lotó mo e fakakaukau ko ia kuó ne akó.

Ko e lea *Fatu Manongi*, ko e ngāue ia 'a Dr Tēvita Tonga Mohenoa Puloka 'i he 'ene fa'u maaú mo ta'angá.

‘Oku ngāue‘aki heni ‘a e *Fatu Manongí* ke fakamahino:

- Ko ‘ofa, ‘oku uho ai ‘a e mo‘uí mo e akó;
- Ko ‘ofa, ‘oku mo‘ui mo tupu ‘i he lotó

‘Oku fa‘u e lotó mei he ngaahi ongo‘angá kotoa pea pule ‘a e lotó ki he fefiné mo e tangatá mo hono founzá.

Hangē ‘a e koloa ‘o e laumālié ko e manongi ‘a e Kakala Mo‘oniá.

Pehē pē ka fafanga e lotó ‘aki ‘a e ‘ofa faka-‘Otuá, ‘e fu‘u lelei ia ‘o ma‘u ivi mo mālohi ke fakamonū e akó hangē ko e ako ‘a Tongá!

Ko e *Fatu Manongí* ‘oku ‘ikai ko ha misini pe ko ha model ‘oku tu‘uma‘u pe tu‘u mate!

Ka ko e laumālie ‘o e ‘Otuá ‘okú Ne ala ki he loto ‘o e Tongá ke liliu mei he ngaoha‘á ‘o e kakala funganí pea manongi he fāliunga ‘o e mo‘uí.

Ko e *Fatu Manongí* ‘oku taulangi ia.

Ke faifai angé ha ‘aho kuo kánokato ‘a e lelei ‘oku ongo kehekehé ‘i he loto ‘o e Tongá. Ko e quality (kánokato ‘a e lelei) ia ‘a e akó mo e faiakó!

Na‘e kamata hono ako‘i e mata‘itohi Bachelor of Education (Tongan Early Childhood Teaching), BEd (TECT) ‘i he Tonga Institute of Education ‘i he 2016 pea ‘oku lolotonga lele atu ia he taimí ni.

Ko e ako 'i Tongá, kamata pe mei he Ako Tokamu'á 'oku fa'u ia mei he ngaahi fakakaukau mo e tui mei *Tu'a Tonga* pea ko e lahi tahá, ko e liliu pē mei he lea fakapālangí ki he lea faka-Tongá. Mahino kiate au, kuo taimi ke liliu 'etau kai toenga kaí mo e kai fakafaná ka tau kumi ki he me'akai Tonga tu'ukimu'á!

Ko ia 'a e 'uhinga ke fa'u ha mata'itohi fakaako 'oku fo'ou –

'E kumi leva 'a e koloa fo'ou ki he fa'u fo'ou ko 'ení.

'I he 'ene pehē, 'e fakalahi leva 'a e ma'u'anga talá pea 'e fakalahi ia mei he koloa fakalaumālie 'a hotau fonuá.

Na'á ku kumi:

- Lea mei he Tohitapú;
- Tu'ufonuá hangē ko e Ha'a Tu'i 'o Tongá; ngaahi maa'imoa 'a Kuini Salote Tupou III.

Moto 'o e fonuá pe 'oku 'uhinga ki he hā?

Himi 'a e Siasi Uesiliana Tau'atāina 'o Tongá 'a ia na'á ku tupu ai he lautohi faka-Sapaté.

Lea-'a e-Potó 'i he Tohi Palōvepi mei he Tohitapú.

Tohi mo e fakamatala fakaako kuo tohi 'i he lea faka-Tongá, hivá, ta'angá mo e faiva faka-Tongá.

Mo 'omai mo e ngaahi lea Tongá.

Malanga na'a nau ue'i mo liliu e loto 'o e kakai Tongá.

Lea 'i he ngaahi ouau lalahi 'o e fonuá ki he ngaahi Tala 'o Tongá hangē ko e ngaahi 'ilo mo e poto kuo loa hono fakatoka pē 'i hotau fonuá;

Fekumi mo e fakatotolo fakaako 'a e kakai Tongá 'i he ngaahi ako mā'olunga ange 'i he 'univesiti 'i tu'apule'angá, Tahi Pasifikí, pea mo Tonga foki.

'I he 'eku vakai ki he kaveinga 'o e konifelenisí (*Fataki Fonuá*), 'oku tau ia ki hoku lotó!

Pea ko ia ai, 'okú ou 'omai 'a e tala fungani 'o e *Fatu Manongi* 'o e *Loto* 'i Tongá mo e *Fakanonū* 'o Tongá ke fakama'unga ai 'a e lea ko 'ení.

Ko e konga 'eni 'o e Tō Folofola 'a Kuini Salote Tupou III 'i he 'ene maa'imoa huufi e Falealea 'o Tongá 'i he 'aho 23 Sune, 1955 'a ia 'oku hiki 'o pehē:

Ko e 'amanaki ē ke mou ala atu ke fai 'a e tefito 'i ngāue 'o e fonuá ka 'oku 'iate kimoutolu 'a e falala 'a'akú mo e kakaí ki he tūkuingata 'o ho'o mou alea lelei mo fakakaukau 'i 'a e ngaahi me'a 'e malu mo laka kimu'a ai 'a e fonuá mo e kakaí.

'Oua na'a ngalo 'iate kimoutolu 'a e anga 'o māmani 'i he ngaahi 'ahó ni. 'A e 'uhinga 'o e nofo-'i-lelenga 'o e ngaahi fonuá mo e mālohi 'a e fa'ahinga fakakaukau 'oku tau holi 'i'aki 'a e kakaí ke malele mei honau tu'unga totonú.

Pea fai ho'o mou fifilí ke loloto hifo. Vakai 'i 'a e ngaahi tafa'aki kotoa ke hōhōamālie 'a e me'a 'oku tau fie fai mo e ivi 'oku ma'ú. Pea fakapotopoto 'i 'a e me'a 'oku ma'ú telia 'a e kaha'ú he ko e nofo ta'e'iloa.

(Ko e ngata ia e hiki)

Ko e Tō Folofola ko 'ení 'okú ne fakafetaulaki 'a e *Fatu Manongi* 'o e *Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tongá* pea mo e kaveinga 'o e konifelenisí.

Kapau 'okú ke 'i he konifelenisí ni ko e 'uhī ko e kaveinga 'o e *Fataki Fonuá*, ko e koloa 'eni 'o e *Fataki Fonuá* kuo tō mo'o tautolu he efiáfí ni.

Nofo hifo 'o fifili ke loloto kae mo'oni 'i ho'o mo'uú 'a e lea ko 'ení 'i he Himi SUTT, 114, veesi 2:

*Pea u hopo 'i he tui,
Ki he moana ko 'ení
Ko 'eku malōlō'angá
Mo e 'amanaki lelei
Mo e fiefia'anga,
'Okú ou 'ilo 'i heni*

Fe'unga 'ānoa e koloa mei he Tō Folofolá ke tatala 'i he konifelenisí ni he ko e talatalanoa 'eni 'a e kakai 'oku nau pole mo taāimu'a ke fataki 'a e fonuá mo hono kaveingá.

Pe ko e hā pe ho'o 'asenitá pe ko fē 'a e taulani 'oku ke heka ai he efiáfí ní.

'Okú ou mahu'ingá'ia he fakanofonofo mo e fakatokanga 'a e Tō Folofolá he efiafi ni.

He 'oku tau tonu kiate kitautolu kotoa!

'I he folofola kuo tō, vakai ange ā ki he koloa poto mo e 'ilo'ilo ke tau 'i aí – ke tau 'osi 'i aí pe ko e koloa ke ta'u a'u ki aí kae taāu 'etau laká mo tau lava ke hiki ki 'olunga mo pukepuke 'a e fonuá.

Ko e ‘uluaki koloá – pau ‘oku tau falala’anga – ke falala mai e tu’í mo e kakáí

Ko e hā ho’o mou vakai ki he tu’unga falala’anga ‘oku mou ‘i aí?

‘Oku mou pehē ko e peseti ‘e fiha ‘o kitautolu he konifelensí ni ‘e tu’u he koloa ko ‘ení?

Fēfē ‘a e kau mamata mai he opé, ‘e ma’u nai ha peseti ‘e ua meia kimoutolu?

Ko hai ‘iate kitautolu ‘e falala mai ki ai e tu’í mo e kakáí?

Uá, ke tau fai ‘osikiavelenga – fai ‘aki e kotoá he fakakaukáú mo e ngāué

Ko hono practice ‘eni ‘o e fekau koula ‘o māmani! Toki fakaa’u ‘e koe.

(‘Ofa ki he ‘Otuá ‘aki ‘a e kotoá pea ‘ofa ki he kaungā‘apí ‘o hangē pe ko koé).

Tolú, ke fakakoloa ‘a ‘etau founá – ko hono ‘aí, ke hoko ‘a e founa ‘o e fakakaukáú, founa ‘o e akó mo e founa ‘o e ngāué ko e fakakoloa mo e fakamo’ui ki he lotó, ‘atamaí mo e sino!

‘Oua ‘e fakamafasia mo tāpalasia ‘a e kakáí mo e kakai ‘oku lavea ngofuá pea ta’ofi e sio me’á mo e loto manumanú telia na’a hekasi ‘e he *Fataki Fonuá* ‘a e maā’ulaló mo tānaki me’a meia kinautolu.

Fā, ke ‘unuaki fonua ‘a e fatungá – ‘a ia ko e langa e akó mo e lotú ko e ‘unuaki fonua ia ‘o ‘ikai ko e langa he fe‘au‘auhi, fakavahavaha‘a, fietangata pe kumi tu‘umālie pe.

Nimá, malu‘i ‘a e kakai – manatu e leá, ‘oku lavea e takanofó he ngāue ‘a e takatu‘ú. Kau *Fataki Fonua*, mou malu‘i ‘a e kakai! Malu‘i ‘a e si‘i lavea ngofuá!

Onó, ta‘ofi ‘a e ‘au‘auhá mo e kākā – tokanga ki he Lea-‘a e-Potó ‘i he 4:23

I he ngaahi me‘a ‘oku ke tauhi, mu‘omu‘a ‘a e lama ho lotó, he ‘oku mei ai ‘a e ngaahi me‘a ‘oku ‘asi he mouí.

Ko e kākā mo e ‘au‘auhá, ko e founa ia mei he loto kuo ‘ikai lama kae to‘inevea ‘e he holí. ‘E kovi mo hopoate ‘a e lotó he ‘e nono‘o ia ‘e ta‘emanonga pea kai mamahi he lotomo‘uá.

Kau *Fataki Fonua*, te tau fakahemata ai pe he kolé mo e nō ‘o pā ki langi ka ko e faka‘ilonga ia ‘o e kakai kuo ‘ikai te nau ‘ilo honau ivi ke hōhōa malie mo e me‘a ‘oku fie faí.

Fitú, ke tau vavanga loloto ke ‘ilo ‘a e fakahē mo e fakatauelé

Mo‘oni e Himi SUTT 410 - Ko e ngoto‘anga e mo‘uí, ko e ‘afungí.

Ka ‘ikai ke kau e fakalaumālie ‘i ho‘o vavangá, ‘oua te ke ofo he ‘ikai ke tau ‘a e fakakauká!

Ko e uku lolotó – ako mei he fekau ‘a Sisu kia Pitá:

*'Oua 'e nofo he taukei,
Ma'uma'u atu ki he lolotó,
'A'au ki he mata'u 'o e vaká*

Ko e fāngota he mamahá, 'oku mahino pē me'a 'e ma'u maí.

Neongo e ifo e lo'i fīngotá, ka ko e ma'u ia he fāngota mamaha.

Ka 'oku lea'aki foki 'a e si'i 'a ma'anga ika maká!

Kāinga, 'oku ma'u e ika maká ia he lolotó!

Ko e lolotó, 'e a'usia ai e loto potó, mo e 'ilo'ilo mei lotó!

Pea 'e 'ikai tō ha taha pehē ia he sio faingofuá mo e fie mā'olungá.

**Valú, ke 'ave ki he tumutumú 'etau fakapotopotó mo e loto
toponó he 'oku puli 'a e 'amuí**

Ko e 'ikonomika ena ke fataki 'aki 'a e fonuá.

He ko hai na'á ne 'ilo'i 'e tō 'a e mahaki faka'auha Covid-19 'o
kapu 'a māmani he 'ahó ni?

Neongo kuo te'eki ke a'u 'a e mahaki faka'auhá ni ki loto-
Tonga.

Ka kuo covid pe lotó ia he ta'etoponó!

Mou faka'uta ange ā ki he koloa ke tau 'i aí he kaveinga 'o e
Fataki Fonuá.

‘Oku fēfē ho’o mou fanongo ki he koloa ko ‘eni kuo tō mei he taki ‘o e *Fataki Fonua*?

‘Oku ongo fēfē kiate koe ‘a e tō mai e lea, “Ko e ‘amanaki ē ke mou ala ke fai ‘a e tefito’i ngāue ‘a e fonuá”.

Ka u fehu’i atu – Ko e hā e tefito’i ngāue ‘a e fonuá ‘oku ke ala ki ai?

Pea ko hai na’á ne faka’ilo kiate koe ko e tefito’i ngāue ia ‘a e fonuá?

‘Oku mālie ‘aupito ke tatala ki hotau lotó mo ‘etau fakakaukáu ke mahu’inga mālie ‘a e tefito’i ngāue ‘a e fonuá he ko e fonuá ia ‘oku kātōi ai ‘a e:

‘Ofa fonuá, tauhi fonuá, mamahi’i fonuá, langa fonuá, hiki fonuá, tufunga fonuá, fonua mamaté, fonua mouí. ‘Oku fihī mo loloto he ‘oku ‘ikai ke sino pe ka ‘oku toe fakapolitikale, faka’ikonōmika pea fakalaumālie!

Ko e fonuá ia ‘oku uho ai ‘a e laumālié mo e ngeia ‘o e ‘Otuá.

Ko e talanoa lahi ‘eni ke tau ‘unu ki ai he ngaahi ‘ahó ni.

‘Okú ou fie lave ki he fakamaama ‘a e *Fatu Manongí* ki he tefito’i ngāue ‘a e fonuá

Ko Tonga, ko e fonua ‘a kāinga. Ko e koloa ia mei *Loto Tonga* na’e tuku mai ‘e Dr ‘Ana Maui Taufe’ulungaki ‘i he 2015.

Toe fakamahino mai 'e he Himi SUTT 546: “‘Oku tau kāinga kotoa 'i he 'Eiki” 'o tu'unga 'i he laumālie 'o e 'ofa, mo'ui, mo e mo'oni 'a e 'Eiki.

Ko e tefito'i ngāue 'eni 'a e fonuá – ko e ako'i 'a e kakaí ke 'ilo'i 'a e 'ofa 'a e 'Otuá pea ako'i ke mo'ui'aki 'a e 'ofa ko iá 'o fai ki he:

- Kāinga he fonuá, ko e pule'angá ia;
- Kāinga he nofó, ko e hohokó ia mo e totó;
- Kāinga he lotú, ko e siasí ia

Ko e faiako 'i he Ako Tokamu'á, 'okú ne fai 'a e ngāue tefito 'a e fonuá ko e mahu'inga ka ko ha mahu'inga!

Ko e Tō Folofola eni he ta'u 'e 10 pea hala e kuini.

Lava heni ke tau sio ki he tukufuá he kuo lava'i 'e he 'ene fonongá 'a e vaeua senitulí pea 'oku tā lalahi e fekaú!

Ko e koloa eni 'oku tō mei he kuini 'oku tui 'Otuá, loloto he 'ofa fonuá pea mamahi'i e tauhi fonuá.

'Io, ko e koloa ē mei he taki 'o e *Fataki Fonua!*

Pea ko e mahu'inga ia 'o e ma'u'anga tala ko 'ení he 'okú ne humaki mai 'a e koloa lalahi 'o e loto'i Tongá ko e *lelei, loloto, lahi, fo'ou, poto, māfana* mo *mālie*.

'Okú ou loto ke tau ki'i nofo he kupu'i lea 'o e 'fifili ke loloto hifo' he 'okú ou tui ki ai.

‘Okú ou pehē ke u talanoa atu pē ki ha kongá si’i ‘o e lotó māfaná mo e ngaahi mālie na’á ku tuli ke ma’u he fekumí mo e ngāue ‘i he *Fatu Manongí* he ko e *Fataki Fonua* ia ‘i Tonga kuó u kau aí.

Ka ‘i he ngaahi mālie ko iá, na’á ku a’usia ai e koloa lalahi ‘o e lotó ‘i Tongá pea ‘okú ou fakamo’oni atu ki he ta’imālie ‘a Tonga he ‘ofa ‘a e ‘Otuá ko e koloa ma’ae lotó mo e ‘atamaí kotoa ka kuo hanga kehe ‘a Tonga mei ai.

‘Okú ou vakai ki he mahu’inga ‘o e kamata’anga ‘o e fetaulaki fakaakó mo e feohi faka-faiakó ke fa’u ‘a e *Fatu Manongí* ‘i lotó-Tonga.

Ko ‘eni ‘a e koloa na’e kamata ai e *Fatu Manongí* – ko e tatala e lotó ke ‘ata’atāina ke ‘oua na’a toi ha me’a ‘e taha na’a fakatūkia ki ha lotó kae mele pe fakamomoko!

He ko e lotó ‘o e Tongá ke a’u pe ki ai ‘a e māfana pea mo e mālie kae lava ia ‘o liliu!

Ko e tatala e lotó, ko e talanoa tau’atāina ia mo mahino pea fiemālie mo ‘ata’atā ‘a e fakakaukaú ke kakapa, ke vavanga ki ha koloa ‘oku fo’ou!

He kuo te’eki ke ala ‘a e Tongá ke fa’u e akó ‘i Tongá mei he mo’ui koloa’ia ‘oku faka-kaveinga’aki ‘a e fonuá.

Ko e ‘Otuá, ko e koloa’ia! ‘Okú ‘A’ana ‘a māmani mo e me’a ‘oku ‘i aí!

Ko e kamata’anga ‘o e akó, ko e ‘Otuá ka kuo te’eki ke ala e Tongá ‘o fa’u ha’á ne ako ‘oku kumi ki he ‘Otuá ‘oku faka-kaveinga’aki e fonuá pea kumi mei he lotó!

Ko ia 'a e ako 'oku *original* mo fo'ou, 'i Tonga he 'aho ní – pea ko e *Fatu Manongi ia 'o e Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tongá*. Ko ia e ako ke fai 'i Tonga 'i he 'ahó ni!

Hangē 'oku 'ikai tui 'a e Tongá 'oku mohu koloa 'a Loto Tonga ke fakatupu ha fakakaukau mā'olunga mo loloto he akó?

Hōloa foki mo e 'ikai toe mo'ui'aki pe loto'aki 'a e lea faka-Tongá ka ko 'etau koloá ia. Pea ko 'ene lí'aki pe 'e he lotó, ngalo mei he manatú, ko e tuku ai pe ia mo e lotú kae lau me'a kehekehe 'a e ngutú.

Hangē pe ko e fu'u koloa he Tohi Himi 'a e Siasi Uēsiliania Tau'atāina 'o Tongá mo e Tohitapu Kātoa – 'a e 'ikai ke ala 'a e kakaí 'o to'o 'o lau pea fifili ke loloto ke mahu'inga mālie pea ngāue'aki he mo'uí he akó.

Na'e fo'ou hono 'omai e Tohi Himi SUTT mo e Tohitapú ko e ma'u'anga tala he *Fatu Manongi*.

Hangē ia kuo fakautuutu e mo'ui makaú 'i he fonuá.

Ko e makaú foki, ko e mo'ui kalo, mamio, mo fakapikopiko he ngāué kae tali kai pe.

Hangē ko e Lea-'a e-Poto: *Ko e fakapikopikó/makaú, 'alu 'o ako he lō (ants)*.

'Oku fele 'a e tu'unga lō 'i loto-Tonga – ko e fu'u ako'anga ta'etotongi ia!

No school fees, no uniform, no kavenga! Ko e 'alunga pe 'o e lō, ke siofi, ke ma'u poto mei ai! 'Oku 'ikai hano angi, hano 'ofisa pe pule!

Vakai atu ki hotau fonuá he pukea he fiema'u tu'ungá – loto ke 'ofisa, fiema'u mafai pea fakaaoao holo ke pule! Toe 'ange'ange 'eni he kuo ofi ki he fili falealeá.

'Oku matamata ke tū'ulu 'a Tonga ki he tu'unga fakatu'utamaki pea ko e taimi pe 'eni ke vakai'i pe ko e hā kuo pehē aí?

Ka 'oku 'i ai ha kau *Fataki Fonua Fo'ou*, pea tuku ke nau hū mai mo ha loto fo'ou ke mo'ui 'a e laumālie 'o e mo'oní 'i loto-Tonga.

'Oku fakatētē 'a e Tongá he akó pea tō 'a e fakamamafá ia ki he ma'u 'a e faka'ilongá mo e fai katoangá.

Hanga 'e he *Fatu Manongí* 'o tatala e koloa 'o e lahi ke fakaloto, fakalaumālie, mo fakaako foki.

Pea ko e fakatātā eni 'o e lava 'e he *Fatu Manongí* ke ala ki he loto 'o e Tongá ke tatala 'a e koloa lelei 'oku 'ikai fa'a lauá.

'Oku lahi faufau pe foki mo e ngaahi loto ia 'e 'ikai ke 'aonga pe tokoni ki he *Fataki Fonuá* hangē ko e loto lahi – 'oku lelei pea toe fakatu'utāmaki.

Mālie 'a e koloa 'oku lau 'e he Tongá ko e lahi!

Ko e ma'u 'i loto 'a e 'ofa 'a e 'Otuá – he ko e lahi ia 'i māmaní. Pea 'i he ma'u 'a e 'ofá, toki fai 'aki ia 'a e akó mo e ngāué he loto lahi, ivi lahi mo 'atamai lahi pea 'oku 'ikai ha me'a ia 'e lahi ka ko e loto pē.

Ko e me'a lelei foki 'a e loto hanga mālié ke fai'aki 'a e feohi mo e kakai 'i loto-Tongá.

He 'oku uho he loto hanga mālié 'a e toka'i 'i he loto 'a e kakai 'oku nau lolotonga nofo mo ngāue 'i hotau fonuá lolotonga 'okú te nofo kita 'i tu'a-Tonga he ta'u 'eni 'e fāngofulu tupu.

Na'e maama 'aupito kiate au 'a e hanga 'e he *Fatu Manongí* 'o tatala hake 'a e koloá ke uho ai e ako mata'itohi ko 'eni – Ko e koloa ia he laumālie 'o e 'Otuá he 'oku tatala ai 'a e ngaahi loto 'oku potó ke toka'i'aki 'a e tu'ufonuá, nofofonuá 'aunofó, kakai kehé, mo e mulí, kakai fefiné mo e fānau iikí foki kae ma'uma'uluta, poto, mo melino 'a Tonga.

Hanga 'e he loto hanga mālie 'o faka'ata'atā 'a e fakakaukau 'a e kau faiakó ke nau fie fanongo mo fie talanoa tau'atāina he loto fie ngāue fakatahá.

'Oku lava leva 'a e *sio atu* ki he loto ke liliú mo e loto ke fakafo'ou mo e loto totonu ke fai'aki e pou pou mo e hapai e kaveinga 'o e akó he *Fatu Manongí*.

'Oku kei fu'u mālohi 'a e fa'unga tauhi sipi 'i loto-Tongá – ko e takí mo e kau muimuí.

Ka 'oku hū mai 'a e *Fatu Manongí* mo e maama 'o e talanoa mālié 'a ia 'oku tuku mai 'e he Tohi 'a Luke vahe 2.

'Oku 'omai 'e he *Fatu Manongí* 'a e talanoa mālié ko ha founga fekumi fakaako fo'ou ke tatala ai 'a e founga 'o e fekumí mo e liliu loto 'o ha kakai 'oku nau tauhi sipi he na'e kumi 'a e kau tauhi sipi kia Sisū kuo alo'i! Pea na'a nau a'u ki he Fakamo'uí (Tamasi'i 'Otuá).

Na'e maama 'aupito kiate au 'a e koloa 'o e talanoa mālié, ko e koloa ia 'o e Kilisimasí – ke fakafo'ou ai 'o e founa fekumi mo fakatotolo ke ngāue'aki 'e he kakai 'oku nau tauhi sipí, tauhi kakaí, tauhi fonuá mo *Fataki Fonuá* ka nau a'u ki he 'Otuá!

Ko e taha 'eni e ngaahi koloa fo'ou 'o e *Fatu Manongí*.

Faka'osi 'aki e leá ni 'a e koloa mei he kaveinga 'o e fonuá – '*Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a*.

Ko e 'uluaki fo'i leá, ko e '**Otua**.

Ko e 'Otuá, ko e maama lahi 'o e akó.

Ko e 'uhinga ia 'o e *Fatu Manongí*, ke ako 'a Tonga ke maama 'i loto ke 'ilo'i 'a e 'Otuá 'a ia 'oku tu'u he kaveingá ('o e fonuá).

Ko e 'ofa 'a e 'Otuá 'oku hangē ko e moana loloto he 'oku ngalo hifo ai 'etau angahia pea toe 'ufi'ufi 'etau koví kotoa – ko 'ene puli kátoa ia!

Ko *Tonga* – 'a hotau 'ilo'anga fakafonuá.

Pea ko hotau lotó, ko hotau 'ilo'anga fakalaumālie ia.

'Oku ua (2) hotau 'ilo'angá (identity) – *fakalaumālie* mo *fakafonua*.
Fakamo'oni ki ai 'a e Himi 552 'a e SUTT:

*Ko hai 'e lau Ho'o 'ofa he tangata;
Ho'o fakalaka ai pe ia kimu'a?
Ha'u ha kuonga, lahi 'a e maama;
'A e poto mo e koloa 'a e 'ū fonua.*

*Mālō Ho'o 'ofa kimautilu Tonga,
He senituli kuo 'alu atu;
Tau'atāina ai 'o ma'u koloa;
'Omi 'a e poto mo e Tohitapu.*

Taimi e taha 'okú te pehē pe ko fē 'a e 'Otuá he 'ulungāanga pango mo fulukivanu 'a e Tongá 'i loto-Tonga mo tu'a-Tonga mo e Tonga he opé?

Vakai ki he Himi SUTT 361 veesi 4.

*'Oku 'i heni 'a e 'Otua,
Ko Tokaima'ananga Ia.
He loto 'oku tēlefua,
'Ikai ha me'a 'e fa'a 'ufia.
'Eiki, ke fuofua luluku
'A homau loto mo e ngutu.*

Ko e fo'i lea ko e 'mo' 'i he 'Otua mo Tonga

'Oku mahu'inga ia. 'Oku fetaulaki 'a e 'Otuá mo Tonga 'i he loto 'o e Tongá!

Pea ko e fetaulaki ko iá, kuo pau ke luluku e lotó mo e ngutú – fakama'a 'a e lotó kae lelei mo koloa 'a e lea 'oku tō mei he ngutu 'o e Tongá.

Ko e loto'i Tongá ia, ko e loto pē 'oku fetaulaki mo e 'Otuá! Pea ko e loto ia 'oku fai mei ai 'a e *Fataki Fonuá*.

'Oua na'á ke ha'u mo ho loto ta'etoka'í mo manumanú 'o fie lahi he *Fataki Fonuá*.

He ko e maumau lahi ia – ko e *Fataki Fonuá*, ‘e fai he ‘ilo pau.

Ka ‘ikai te tau tokanga ke tali e ‘ofa ‘a e ‘Otuá ‘i loto pea fai mei ai ‘etau mo‘uí, ‘e muna pe mo lusa ‘a ‘etau me‘a kotoa.

Ko e koloa ‘o e *Fataki Fonuá* kuo tuku mai ‘e he Himi SUTT 389:

*Sisu, ko hotau Hau,
Kuó Ne mu‘omu‘a;
Hoko he potu atu fau,
Ke ma‘u hotau fonua.*

Ko e kongá faka‘osí – Ko hoku tofi‘á

Ka faifai angé kuo liliu hotau lotó ‘o tui ki he poto ‘o e ‘Otuá, ‘e ‘ilo ngofua koe he loto‘i Tonga ‘o e loto ‘ofá, loto haohaoá, loto melinó, loto totonú, loto ma‘á, loto kātakí, loto fakakaukaú, loto paú, loto kītakí mo e loto ‘ata‘atā ke tali ha fale‘i.

Talaatu, ko e kolo (loto) mālohi ena hangē ha tofi‘a ‘oku ‘amanaki lelei ki ai ‘a e fonuá.

Pea ka kumi ha koloa mei he tofi‘á, ‘i loto-Tonga pe tu‘a-Tonga ke fataki e fonuá, ‘e ma‘u atu ia kiate koe.

‘Oku ‘i ai ‘a e tu‘amelie ‘e liliu ‘a Tonga ko e ngaahi tofi‘a ‘o e ‘Otuá.

‘Ofa atu

Puipuitu'a 'o e Tokotaha Fatu Tohi (Author's biography)

Linitā Manu'atu

Ko e tupu'anga ē – Mo'unga ko Mokotu & Vailahi, Fata'ulua, Niuafou mo 'Eua; Houmale'eia, Ano Hēhea & Maka ko Pauliné, Faleloa mo Lotofoa, Ha'apai; pea kuo mau fakamalumu he Hala Maumaukoulá, Tofoa.

Faiako he Ako Kolisi 'i Nu'usila mei he 1987-1995 pea faiako he Auckland University of Technology he 2002-2015. Fatu 'a e fakakaukau fakaako 'o e Fatu Lālangá & Talanoa Lālangá ki he mata'itohi Bachelor of Education (Pasifika Early Childhood Teaching), BEd (PECT) 'i he School of Education, Auckland University of Technology, Nu'usila, 'i he 2011.

Fatu e fakakaukau fakaako 'o e Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá & Fakamonū o Tongá 'i he lea faka-Tongá ki he mata'itohi Bachelor of Education (Tonga Early Childhood Teaching), BEd (TECT) 'i he Tonga Institute of Education (TIOE) 'i he 2016. Lolotonga ngāue ko e Talēkita Pule 'o e 'Api Fakakoloa Educational Services, Enriching Otara Early Learning Centre, mo e Loto 'Ofa Whatu Manawa Educational Services, 'i Auckland, Nu'usila.

Ma'u'anga Talá (References)

- Ko e Tohi Himi 'a e Siasi Uēsiliaana Tau'atāina 'o Tonga (Free Wesleyan Church of Tonga Hymn Book, 1826). Whitcoulls Ltd, Christchurch, New Zealand.
- Ko e Tohi Tapu Kātoa (The Holy Bible in Tongan). 1966. Bible Society New Zealand.
- Kuini Sālote Tupou III (1955). *Tō Folofola 'i he Huufi Falealea 'o Tonga*. Nuku'alofa, Tonga.
- Manu'atu, L. & Kēpa, M. 2005. Talanoa Mālie: Transcultural Education and Peace. In D. Champagne & I. Abu-Saad (Eds). *Indigenous and Minority Education. International Perspectives on Empowerment* (pp. 365-374). Negev Centre for Regional Development: Ben-Gurion University of the Negev, Israel.
- Manu'atu, L. & Taione, M. 'I. (2021). Talanoa Mālie he Tauhi fonua 'a e Faiako Ma'a Tongá: Exploring talanoa mālie as a new research method for Tongan teachers of ECE in the Kingdom of Tonga. *Dutkansearvi diedalas. Volume 4, Issue 1, Special Issue Indigenous Studies, and Conceptualising Coexistence*. Finland: Sámi language and culture association. ISSN 2489-7930.
<http://dutkansearvi.fi/volume-4-issue-1-en/>
- Manu'atu, L. & Tu'itahi, S. T. (2021). (Eds) *Tonga Koloa'ia*. Global Fonua Ltd, Auckland. ISBN 978-0-473-58839-7.
- Manu'atu, L. (2016). *Mālie. Conceptualising a new philosophy of Tongan education*. In M.A. Peters (ed,) *Encyclopedia of Educational Philosophy and Theory*. DOI 10.1007/978-981-287-532-7_12-1. Springer Science+Business Media: Singapore.
- Manu'atu, L. (2000). *Tuli ke Ma'u Hono Ngaahi Mālie: Pedagogical Possibilities for Tongan Students in New Zealand Secondary Schooling*. Doctoral thesis, University of Auckland.

Tonga Institute of Education. (2015). *Ko e Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tongá*. Tonga Institute of Education, Nuku'alofa, Tonga.

Ko e pepa ni 'oku tuku atu he link ko 'ení:

<https://www.facebook.com/watch/?ref=saved&v=143141928032285>

Pea mo e *Letiō Tala Koulá*, 90.9FM KRCL mei he Ano Māsímá (Salt Lake City, Utah, USA).

3

Tauhi Fānaú: Mo'ui Lelei mo Māfana

Seini Foliaki Manu

*Faiako, Ako'anga Faka-Faiakó
School of Education, Faculty of Education, Arts & Humanities
Tonga National University*

Koloa ke fakamonū 'e he kau faiakó (Key ideas for teachers):

- ♣ *Ko e uho 'o e tauhi fānaú ko 'ofa, he ko e 'Otuá ko 'ofa Ia talu mei mu'a 'i mu'a;*
- ♣ *Ke moto'aki e 'Otua mo Tonga ko hoku tofi'á;*
- ♣ *Ke hā mo e'a 'a e 'Otuá 'i he tauhi 'o e tofi'á;*
- ♣ *Ko e fonua pe 'a tangata, ko e fonua 'a kāinga, ka ko hono mata'ikoloa 'o e fonuá ko e fānaú;*
- ♣ *Ko e tauhi fānaú 'oku fakataumu'a ia ke tauhi 'a e fonua ko Tongá mo 'ene koloa ko e fānau.*

Talamu'akí (Abstract):

'I he pepá ni, 'oku faka'ilo atu ai ha kongá sí'i pe 'o e kakanó pea mo e ngaahi koloa fakatoka 'oku ngāue'aki mo ako'i 'i he pea ko e *Tauhi Fānaú: Mo'ui Lelei mo Māfana*. Ko e taha ia 'o e ngaahi pepa 'i he ta'u 'uluaki 'o e Bachelor of Education (Tonga Early Childhood Teaching), BEd (TECT) 'i he 'Univēsiiti Fakafonua 'a Tongá. Ko e fuofua polokalama ako mata'itohi ma'ae kau Faiako Ma'a Tongá 'i he Ako Tokamu'á 'i he lea faka-Tonga'.

'Oku kamata'aki 'a hono fakatalatala e ngaahi tui mo e fakakaukau 'oku fa'u'aki mo talanoa'i 'aki 'a e tauhi fānaú. 'Oku fakamamafa e pepá ni he *Tauhi Fānaú* 'oku fuofua tokanga ki he

koloa fakalotó. ‘Oku ‘omi heni ‘a e koloa ‘o e *loto ma‘á* mo e *loto tokangá* ke ‘*sio atu*’ ‘aki e tauhi fānau kae a‘usia ‘a e mo‘ui lelei, mo māfana. ‘I he ako mata‘itohí, ‘oku toki tatala ai ‘a e fu‘u koloa ‘o e *Loto‘i Tongá* ‘oku uho ai e tauhi fānau ‘oku kānokato he mo‘uí – ‘a e laumālié, sínó, ‘atamaí, pea lelei fakasōsiale, fakapolitikale, mo faka‘ikonomika foki.

Ngaahi kupu‘i lea mahu‘inga ‘i he pepá ni (Keywords)

‘Otua, fonua ‘a-kāinga, tauhi, fānau, mo‘ui lelei, māfana, loto ma‘a, loto tokanga

Puipuitu‘a ‘o e pepá (Introduction)

Ko e *Tauhi Fānau: Mo‘ui Lelei mo Māfana*’ ko e taha ia e pepa mei he *Fatu Manongi ‘o e Loto‘i Tongá* mo e *Fakamonū ‘o Tongá*, ko e fuofua polokalama ako mata‘itohi ia he lea faka-Tongá pea ui ko e Bachelor of Education (Tonga Early Childhood Teaching), BEd (TECT). ‘Oku tuku atu ‘i he Voliume ko ‘ení ‘a e puipuitu‘a ki he *Fatu Manongi ‘o e Loto‘i Tongá* mo e *Fakamonū ‘o Tongá* ‘i he pepa ‘a Manu‘atu (2023). Ko e fatu mo hono okooko ‘o e pepá ni ne tefito ia ‘i he ‘eku a‘usia mo e taukei he:

- i. Hū ‘o ako ‘i he mata‘itohi ni ‘i he 2016 pea lava he 2018;
- ii. Oko ko e faiako he mata‘itohi ‘i he 2019;
- iii. Fengāue‘aki mo e kau faiako kuo nau ako‘i ‘a e ngaahi pepa he mata‘itohí;
- iv. Fengāue‘aki mo e ongo fefine na‘a na fa‘u ‘a e *Fatu Manongi ‘o e Loto‘i Tongá* mo e *Fakamonū ‘o Tongá*

‘Okú ou ‘omai foki mo e ngaahi ma‘u‘anga tala kehekehe mei he mala‘e ‘o e akó, kau ai e *Tohi Himi ‘a e Siasi Uēsiliana Tau‘atāina ‘o Tongá* (SUTT) pea mo e *Tohitapu Kātoa* ke poupou ki he ‘eku

faiakó mo e fakamatalá ni. Ko e pepá ni na'e lau 'i he konifelenisi 'a e kau Faiako Ma'a Tongá 'i he kaveinga ko e *Fonua pe 'a e Tangata* 'a ia na'e fakahoko 'i he 'aho 15-17 'o Sune 2022 'i Falemasiva, ko e fale fakataha'anga 'i he Kolisi Tailulú 'i Haveluloto.

Fakatapú

Ko e fakatapu kakato ē 'o e fonuá mo e lotu' kuo aofaki atu he kamata'anga 'o e konifelenisi ni, kau fakamonū hoku koloa 'aki 'eku hao atu 'i he ngaahi lea 'o e fakataha'angá ni. Mafi-tō-ki-Falemaama mo Mafi-Tā-e-'Uluafi, 'omi mu'a ha faingamalie mo'o Halatokoua. 'Isa, na'a taku kuó te taufā ki he takafalu 'o e fu'u Toa ko Hāngai Tokelau' 'oku kātoi ai 'a e fonuá mo hono talamalú. He 'oku kei tu'u 'a Fā'onelua mo e Halaevalú, 'a e Likuhangavalé mo e Makahokovalú; 'a e Halatoaongó mo Mala'e Tapu'; ko hoto kahoa ia fakatalutalu'. Tuku ke u fakatulou ai ka u laka atu. Ko e kaveinga 'o e pepá ni, *Ko e Tauhi Fānaú: Mo'ui Lelei mo Māfana*.

Ko e Fakatalanoa ki he Tauhi Fānaú

'I he polokalama ako mata'itohi ni, 'oku 'i ai e pepa 'e tolu he kaveinga 'o e *Tauhi Fānaú*:

- i. 'I he ta'u 'uluaki', ko e *Tauhi Fānaú: Mo'ui Lelei mo Māfana*;
- ii. Ko e ta'u uá, ko e *Tauhi Fānaú: Mo'ui Fakalata mo Fakamāfana*;
- iii. Pea 'i he ta'u tolu', ko e *Tauhi Fānaú: Mo'ui Kānokató*

Té u to’o me’a lalahi pē heni. Ko e lea, *tauhi*, ‘oku lahi ‘a hono ‘uhingá ka ‘okú ou ‘omai pe ‘uhinga ‘e taha ke ngāue’aki he pepá ni. Ko e tauhi, ko e veape ia, ko e lea ‘o e mo’uí. Ka tatala ‘a e tauhi pe ‘oku anga fēfē, pea te u pehē: ‘*Oku kofutu’a ‘aki e tokangá kae uho he laumālie ‘o e ‘ofá*. Ko e *tauhi*, ko e ngāue ia ‘a ‘ofá pea ko e ‘Otuá – ko ‘ofa Ia. Ka tala ‘e ha tahá, ‘okú ne ‘ofa, pea ke ‘oua ‘e ngata pe he ‘ene leá, ka tau vakai ki he founga mo e angafai ‘ene tauhi ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘oku ‘oange ke ne tauhi mo tokanga’í pe ‘oku fēfē. ‘Oku tui ‘a Tonga ko e fānaú ko e koloa ia ‘oku foaki mai ‘e he ‘Otuá pea ke mahu’inga’ia ai e loto ‘o e Tongá ‘o tali e me’a’ofá pea tauhi leva ‘a e koloá. Hangē ko e Tō Folofola ‘a Kuini Salote Tupou III ‘i he Fakamanatu ‘o e Tau’ataina ‘a Tongá, ‘aho 4 Sune 1962, ‘i Pangai, Ha’apai:

Ko e koloa, ko e me’a ‘oku tauhi. ‘Oku ‘ikai ke te ma’u ‘a e koloá pea talu ai pe, li’aki pe va’inga’aki. Ko e koloá, ko e me’a ‘oku tauhi pea tokanga’i, pea fakalekesi ke tupu ‘o tuku fakaholo ‘i he hako mo e hako. ‘Oku pehē ‘a hono tauhi ‘o e koloá – ‘a e fa’ahinga koloa kotoa pe.

(Kuini Salote Tupou III, 1962)

‘Oku toe fakaloloto mai ‘e he Tō Folofola ko ení, ‘a e tu’unga ke a’u ki ai e tauhi kae tupulaki e ‘ofá pea tukufakaholo he ngaahi to’utangatá pea ko ia ‘e tu’uloá. ‘I he ‘tauhi fānaú’, ‘oku tatau pe ia mo e tauhi koloá pe ko e pehē, ‘ofa’i e koloá. Ko e tauhi fānaú leva ‘okú ou faka’uhinga ia ki hono ‘ofa’i ‘a e koloa kuo foaki mai ‘e he ‘Otuá. Pea ko e ‘ofa’i ko iá, ‘e fua kamata ia mei loto pea ‘e toki ‘asi ia ‘i he ‘ete leá, to’ongá, hoto ‘ulungaangá mo e ngāue hangē ko e faiakó, ‘ete founga fakamatalá, talanoá, mo e ala hoto nimá.

Ko e tauhi fānau', ko e ngāue mahu'inga 'aupito ia he mo'ui 'a e Tonga' he ko e hoko atu kinautolu 'etau nofo' mo e fonuá. 'Oku hoko 'a e tauhi fānau' ko e ngāue tefito he mo'ui fakaakó pea ko 'eni ia 'oku 'ohake he Ako Tokamu'á. He ko e tauhi fānau' ko e ngāue fakatokolahi ia – 'oku 'i loto ai e 'Otuá, pule'angá, kau faiakó, fānau (akó), mo 'enau mātu'á mo e kāingá foki. Pea 'oku toki ha'i kotoa kinautolu 'e hé:

- 'Ofa 'a e 'Otuá
- Kaveinga 'a hotau fonuá
- Lao 'a e fonuá
- Lao 'o e akó mo e fokotu'utu'u fakaako kotoa pe
- Nofo-'a-Kāingá
- Tu'unga faka'ikonomika 'o e fonuá mo e tu'unga faka'ikonomika 'a e kāingá
- Mafai fakapolitikale 'o e fonuá mo e politiki 'o e akó
- Pea mo e māliuliu 'a e 'ea 'o mamaní

'Oku tau nofo kotoa 'i loto he ngaahi me'á ni pea 'oku tau mo'ui pe he kelesi' mo e fetauhi'akí pea tálunga mo hono tautauhi e ngaahi koloa fakalotó 'o tau tolonga mai aí ni mo kei nofo melino. Ko hotau tauhi' ko e 'Otuá. Ko e lao 'o e fonuá mo e akó, ke tauhi. 'I he 'etau nofo faka-Tonga', ko e lau tefuhi, lau nimá mo e fala fihu', ko e ngaahi fakatoka kuo 'osi teu'i mo tauhi pe ki he fatongiá. 'E melino mo lelei e nofo 'a kāingá ka tauhi e vaha'angataé. 'Okú ou tui au ka fatu ha fa'ahinga 'ikonomika, 'e mo'ui ai 'a e ngaahi mātu'á tauhi fānau' mo si'otau kakai masivá. 'E toe fu'u lelei ange ai 'a e tauhi fānau' 'o hangē ko e faka'amu 'a e pepá ni.

'To, kuo kehe 'eni kuonga. Kuo hoko 'a e tauhi fānau' ia ko e ngāue ke ako'i ai 'a e kakaí pea taā'imu'a foki ai e kau faiakó pea mu'a hake ai 'a e kau Faiako Ma'a Tonga'. 'Oku fakamo'oni ki he

fakakaukau ni ‘a Dr Tangikina Moimoi-Steen ‘i he ‘ene pehē, “‘*Oku fai e aoao kakala mo filifili koloa lalahi, tolonga, loloto, lelei taha mo mahu’inga lahi, ‘i he tauhi fānaú.*” ‘Okú ou pou pou ki he leá ni he ko e koloa lahi ke a’usia ‘e he Faiako Ma’a Tongá he kaveinga ‘o e tauhi fānaú.

Ko e Fakaloto ‘o e Tauhi Fānaú

‘Oku hoko foki e pepa *Tauhi Fānaú* ke te toki nofo hifo ko e fa’ē ‘o fakalaulotoa mo feinga ke fakatalatala ‘a e fu’u koloa ‘o e *tauhi*. Pea ‘oku fai ‘a e tui, ‘e toki mahu’inga mālie ‘a e tauhi kapau te tau tomu’a tokanga ki he fakalaumālié pea ‘e tonu e tauhi fānaú mo e hokohoko atú. ‘Oku lahi e ngaahi fakamo’oni mei he Tohitapú ‘oku lelei ke lave’i heni he ‘oku maamangia ai ‘a e ‘uhinga mo e founga ‘o e tauhi – pea ko e tolu pe eni:

‘Uluakí, ko e folofola ko ia ‘a Sisu kuo tohi ‘ia Sione 10:14, “*Ko Au pē ko e Tauhi Lelei*” (Tohi Tapu Kātoa, 1966: 138) – ko Sisu ia! Ko e lelei, ko e ‘Otuá ia. Pea kapau ko Sīsū ‘a e Tauhi, pea ‘oku anga fēfē leva ‘a e tauhi ‘a Sīsū? Ko e hā nai e me’a ‘oku ‘alu kehe ai pe ‘a ‘etau fānaú pea tupu fakautuutu ‘a e to’utupu Tonga’ mo e ngaahi faingata’a kehekehe? Mahino mai ‘oku ‘i ai e sīpinga pe founga tauhi ia ‘a Sīsū ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ki ai. Pea kapau ‘oku tau ‘ilo’i, ko e hā leva ‘oku ‘ikai ai ke tau fakakau mo uho ai ‘etau ako’ mo e tauhi kakaí mo e fānaú? Na’a kuo taimi ke tau vakai e ngaahi founga ‘oku tau ngāue’aki’ pe ko e fou mei fē? Pea ‘okú ne ‘ave kitautolu ki fē?

Uá, ko e akonaki he *Lea ‘a e Potó* ‘i he Tohi Palōvepi 4: 23, “*I he ngaahi me’a kotoa ‘okú ke tauhi, mu’omu’a ‘a e lama ho loto’ he ‘oku mei ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘asi he mo’ui*” (Tohi Tapu Katoa, 1966: 723). ‘Oku mātu’aki mahu’inga ‘a e loto ‘oku fai’aki ‘a e tauhi ke fakapapau’i mo fakafaikehekehe’i ma’u pe hoto lotó mo ia ‘oku

pule mo fakaongoongo ki aí. ‘Oku mālie foki ‘a e ‘asi hotau lotó he taimi ‘o e ngaahi faingamālié pea hanga ‘e he lotó ‘o ta’ota’ofi ‘a e leleí ke ‘oua ‘e a’u ki hē mo ē pea ko e kamata ia ke fakapolitikale ‘a e tauhi. ‘Oku fakahā mahino mai pe ‘e he potó, ke le’ohi hotau lotó he ko e tupu’anga ia e ngaahi faingata’á, palopalemá mo e kovi kotoa.

Tolú, ‘oku pehē ‘e he Tohi ‘a Luke 6:45, “*Ko e tangata leleí ‘oku fisi kitu’a ai ‘a e koloa leleí kuo fa’o ki hono lotó’; pea ko e tangata kovi, ‘oki fisi kitu’a ai ‘a e kovi kuo fa’o ‘i hono lotó’*” (Tohi Tapu Katoa, 1966: 87). ‘Oku hanga ‘e he tauhi fānaú ‘o toe fakamanatu mai ‘a e tuku’anga koloa ‘a e Tongá ko hono lotó pea ke tau tokanga mu’a ki he koloa fakaloto ‘oku ‘i lotó he ko e leleí mo e kovi ‘oku fou lōua pe mei he lotó. ‘Oku humaki mai he pepá ni ‘a e ‘uluaki me’a ‘i he tauhi fānaú – ko e tauhi e lotó! He ko e lotó ‘oku fai mei ai ‘a e mo’uí mo fai ‘aki e akó. Telia na’a tau vave ke lau e ‘ikonomika ‘o e tauhi fānaú kae ngalo, ko e tauhi ‘eni ‘a e koloa mei he ‘Otuá pea ko e ‘Otuá ‘oku ‘A’ana ‘a e fonuá mo mamani kotoa.

Loto Ma’á

‘Oku ‘i ai ‘a e monū’ia he loto ma’á – *ko kinautolu ia te nau mamata ki he ‘Otuá!* Ko e lau ia ‘a e Tohitapú ‘ia Matiu 5:8. Pea ‘oku tau faka’amu ke a’usia e loto ma’á ‘e he fānaú ‘oku tauhi mo ako’i ‘i Tongá pea tautauhi ai! ‘I he hoko mai ‘a e fānaú ‘i mamani’, ‘oku toki fa’u ai honau lotó mei honau ngaahi ongo’angá pea ‘oku tau fa’u fakataha mo kinautolu. ‘E mahu’inga mālie leva ‘a ‘etau leá mo e to’ongá ke fenāpasi pea ‘uhinga leleí leva mo mahu’inga ‘a ‘etau me’a kotoa ki he fānaú ‘o hangē ko e nofo melinó mo tauhi ke ma’a ‘a e ‘ātakaí, mo’ui māfana ‘a e ngaahi vā he fāmilí, kaungā’apí, kāingá, mo e kaungā fonongá. Ka pehē, pea ko e kamata ia ke tō ‘a e loto ma’á ke tupu he fānaú.

‘Oku toki ‘uhinga mālie leva he tauhi fānaú ‘a e lea Tongá, “*Tama, tu‘u ‘i he fa‘ē*” ke a‘usia ‘a e ma‘á! ‘E toki tauhi ‘e he fa‘ē ‘a e tamá ‘aki ‘ene fafanga ia ki loto mei he koloa ‘o e ‘ofá mo e melinó, fiefiá, māfaná mo mo‘ui lelei pea ko e kamata fakalaumālie ia ‘a e tauhi fānaú’. Mālie ‘a hono fua tauhi e fa‘ē ‘e he *Tauhi Fonuá*, ko e tangata ia hangē ko e fakalea ‘a e Himi SUTT (404: 125), *ke taufetuku ki ai, poupuu, fakana‘ana‘a, tauhi mo taukapo‘i, ke mo‘ui lelei pea māfana ‘a e ‘ofá*.

‘E mahu‘inga mālie leva ‘a ‘etau leá mo e to‘ongá ke fenāpasi – ‘uhinga lelei mo mahu‘inga ‘etau me‘a kotoa ki he fānaú ‘o hangē ko e melinó mo e ma‘a ‘a e ‘ātakaí, māfana ‘a e vā ‘o e fāmilí, kaungā‘apí, kāingá, mo e kaungā fonongá. Ka pehē, pea ko e kamata ia ke tō ke tupu ‘a e loto ma‘á he fānaú!

Loto Tokangá

‘E ō fakataha ‘a e loto tokanga’ mo e loto ma‘á he ko e tokanga mo e lama e lotó telia na‘a hū ha kākā. ‘Oku hanga ‘e he loto tokangá ‘o malu‘i ‘a e sinó ke ‘oua ‘e lavea pe te ne fakalavea‘i ha taha. Hanga ‘e he loto tokangá ‘o fakatupu ‘a e ‘ilo ki he ngaahi me‘a ‘oku ‘a‘ata’ pea mo e ngaahi me‘a ‘oku ofi mai kia kitá.

Mālie ‘a e fekau‘aki e ngaahi lotó ke hanga mālie’ kae lava ke tauhi ma‘u ‘i loto ‘a e koloa ‘oku ako‘i ‘aki ia’. Ko e loto tokangá, ko e koloa ia ke a‘usia mo puke ki ai e faiakó ke ne mātu‘aki siofi ‘a e fa‘ungá mo e ‘uhingá pea ne toe tokanga foki ki he fakaikiikí. ‘E lava ‘e he faiako pehē ‘o ako‘i ‘a e fānau iikí he kuó ne ma‘u ‘a e uho ‘o e loto tokangá.

‘Oku toki mafao atu e pepa *Tauhi Fānau: Mo‘ui Lelei mo Māfana’* ki he loto matalá, ko e uho ia ‘o e ‘atamai puke me‘á mo e ‘atamai matalá. Talaatu, ‘e faingofua leva ke puke mai ke ma‘u e ngaahi

loto 'oku leva'i 'aki 'a e mo'ui hangē ko e loto toponó – ko e 'ikonomika ia 'o e tauhi fānaú. Hanga pe 'e he loto matalá 'o hikihiki e faiakó mo 'ene ngāuē ke tupulaki mo e fānau akó he mo'ui fakapotopotó. Ko e tumutumu ia 'o e mo'ui lelei mo e māfana 'o e feohí.

'Okú ou 'omai 'a e *Tauhi Lelei* he Sāme 121 ke faka 'osi 'aki e leá ni:

*Ko hoku tokoní 'oku meia Sihova,
'A Ia na'á Ne ngaohi 'a e langí mo mamani.
Ko Ia 'oku tauhi koé, 'e 'ikai te Ne mohe.
Vakai ko e Tauhi 'o 'Isilelí, 'oku 'ikai ke tule pe tokoto ke mohe.
Ko Sihova pē ho tauhi 'o'ou.
Ko Sihova ē mei ho to'omata'ú, ko ho fakamalumu.
'E 'ikai taā'i koe 'e he la'ā 'o e 'ahó pe ko e māhiná 'i he pō.
'E tauhi koe 'e Sihova mei he kovi fulipē.
'To, te Ne tauhi ho Laumālie.
'E tauhi ho'o felemofafo 'e Sihova,
Mei he taimí ni 'o lauikuonga.*

(Tohitapu Kātoa, 1966: 705)

Ko e faka'amú, ke hoko 'a e pepá ni ko ha fakalotolahi mo ha ma'ú'anga fakakaukau ki he kau Faiako Ma'a Tongá ka ko e kau tauhi fonua foki. Ke hakeaki'i e tauhi fānau' mo ako'i 'a e kaha'ua 'o e fonua' ko ha ngaahi tofi'a 'o e 'Otuá. Ngata hē 'a e fakahoha'á ka u tatau atu ka u foki au ki Tanungapopo mo e Funga Veimapú 'ou kú nima ke talia ha fekau he kuo lava e fatongia fakatalutalú.

'Ofa atu

Puipuitu'a 'o e Tokotaha Fatu Tohi (Author's biography)

Seini Foliaki-Manu

Ko hoku kāingá 'oku mei 'Uiha, Pangai, Lofanga, Ha'afeva, Ha'apai; Fo'ui, Kolomotu'a; Kāmeli Vava'u pea mo Mata'utu Alaleu 'i 'Uvea kae nofo 'i Kolofo'ou.

'Okú ou faiako 'i he Pepa Ta'u 1 & Ta'u 2 'o e Tauhi Fānaú 'i he Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tongá, ko e BEd (TECT), 'i he 'Univēsi Faka Fonua 'a Tongá pea toe faiako Saienisi ma'ae Ngaahi Lautohi Pule'angá (Primary).

'Okú ou ma'u hoa kia Sieli 'Ā-ki he-Uho Manu mo e fānau 'e toko 4.

Ko e Ma'u'anga Talá (References)

- Falealea 'o Tonga (1962). *Tō Folofola 'a e Ta'ahiné, Kuini Salote Tupou III, 4 'o Sune 1962, Pangai Ha'apai, Fakamanatu 'o e Tau'atāina*. Nuku'alofa, Tonga.
- Fekau, 'E. F., Fotofili, V. T. & Manu'atu, L. (2022). Ko e fakamonū 'o Tonga 'aki 'a e Loto Poto. *Tokoni Faiako Tonga Journal of Education*, Vol 3, Number 1, 2002, pp. 26-41.
- Fusitu'a, L. M. (1998). Ko e 'ulungaanga faka-Tonga mo e ako lelei: Tongan culture and academic achievement. *New Zealand Journal of Educational Studies*, 33(2):23- 38.
- Helu-Thaman, K. (1996). Keynote: Reclaiming an Education: Culture, Teaching and Learning. In *The Proceedings Report. National Symposium 1996. ETSA*. Auckland, New Zealand.
- Helu-Thaman, K. H. (1988). *Ako and Faiako: Educational Concepts, Cultural Values, and Teacher Role Perceptions in Tonga*. Doctoral Thesis, the University of the South Pacific.
<https://www.facebook.com/groups/Tonga.Research.Association/permalink/10158320439770777/>
<https://www.facebook.com/watch/?ref=saved&v=143141928032285>
- Ko e Tohi Himi 'a e Siasi Uēsiliaana Tau'atāina 'o Tonga [Free Wesleyan Church of Tonga Hymn Book]. 1826. Christchurch: Whitcoulls Ltd.
- Ko e Tohi Tapu Katoa [The Holy Bible in Tongan] (1966). Wellington: Bible Society New Zealand.
- Manu'atu, L. & Tu'itahi, S. (2021). *Tonga Koloa'ia*. Fonua Global, Auckland New Zealand.
- Manu'atu, L. (2009). Pacific processes & pedagogies. In Sanga, K. & Thaman, K. H. (Eds), *Rethinking the education curriculum in the Pacific*, Victoria University, Wellington, pp. 172-182.

- Manu'atu, L. (2021). *Ko e FatuManongi 'o e Loto'i Tonga mo e Fakamonu 'o Tonga*. Keynote at the 18th TRA Biennial Conference, BYU, Hawai'i, 22 September 2021.
- Manu'atu, L., Kepa, M., Pepe, M. & Taione, M. I. (2016). The unity of people, spirits, and lands. In De Souza, K., Bone, J., Watson, J. (Eds). *Spirituality across disciplines: Research and Practice*. Springer International Publishing AG Switzerland. pp 123-134.
- Manu'atu, L. (2000). *Tuli ke ma'u hono ngaahi malie. Pedagogical possibilities for Tongan students in New Zealand secondary schooling*. Doctoral thesis, University of Auckland, New Zealand.
- Tonga Institute of Education, (2016). *Fatu Manongi 'o e Loto'i Tonga mo e Fakamonu 'o Tonga*, Nuku'alofa, Tonga.

4

Fakamonū 'o Tonga: Pōto'i Lotó

'Ene'io Fotu'avakaola Fekau

*Faiako, Ako'anga Faka-Faiakó
School of Education, Faculty of Education, Arts & Humanities
Tonga National University*

Koloa ke fakamonū 'e he kau faiakó (Key ideas for teachers)

- ♣ *Ke uho 'i he lotó 'o e Faiako Ma'a Tongá 'a e 'ofa 'a e 'Otuá pea ke toki fai mei ai 'a 'ene tefito'i ngāu'é 'a ia ko e fakamonū 'o Tonga 'i he akó;*
- ♣ *Kuo pau ke ako'i 'a e lotó ia ke poto pea fakaloloto ke pōto'i lotó pea ke ne fakafanongo mo talangofua kia poto;*
- ♣ *Ko hono ako'i 'a e lotó fai totonú mo e lotó 'alovilí ki he Faiako Ma'a Tongá, ko e koloa 'o pōto'i lotó;*
- ♣ *Ko e lea faka-Tongá, ko e koloa ia 'oku kánokato ai 'a e lelei 'oku ongo kehekehe pea ko e koloa ia ke ako'i ai e lotó ke poto mo pōto'i lotó kae mahino e kaveinga hotau fonua tupu'angá.*

Talamu'akí (Abstract)

Ko e pepa 'eni na'e lau 'i he konifelenisi fakaako 'a e *Faiako Ma'a Tongá* (Ako Faka-faiako 'a Tongá) 'a ia na'e faka-kaveinga ko e *Fonua pe 'a Tangata*. Na'e fakahoko 'eni 'i he 'aho 15-17 'o Sune, 2022 'i he fale fakataha'anga 'o e Siasi Tonga Tau'atāiná 'a ia 'oku 'ilo'aki ko Falemasiva. Ko e taha 'eni e pepa mei he kau faiako 'oku nau lolotonga ako'i 'a e mata'itohi fakafaiako 'a e Ako Tokamu'a 'a Tongá 'oku 'iloa ko e Bachelor of Education (Tonga

Early Childhood Teaching), BEd (TECT) ‘a ia ‘oku fatu mo ako’i ‘i he lea faka-Tongá.

‘Oku tuku atu foki ‘i he tohi ko ‘ení ‘a e puipuitu‘a ‘o e BEd (TECT) ‘aki hono fakamatala‘i ‘a e *Loto‘i Tongá* mo e *Fakamonū ‘o Tongá* ko e *Fatu Manongi* (conceptual framework) ia ‘o e mata‘itohí ni. Hangē ko ia kuo tuku atu he ngaahi fakamatala mei he Tonga Institute of Education (TIOE) mo e ngaahi konifelenisi kehekehe he mala‘e ‘o e akó ‘i Tongá ni mo tu‘apule‘anga foki. Ko e mata‘itohi ko ‘ení, ‘oku fatu ia he koloa ‘a Tonga – ko ‘ene lea tu‘u fonuá mo e kaveinga hotau fonuá, ngaahi tuí mo e koloa fakalaumālie mo fakaakó foki kuo fakatoka ai ‘a Tonga. Ko e me‘a ke ma‘u poto ai e hako tupú mo e to‘utangatá.

Ngaahi kupu‘i lea mahu‘inga ‘i he pepá ni (Keywords)

Koloa, lotu, loto poto, pōto‘i loto, loto, poto fakapotopoto, loto fai totonu, loto ‘alovili

Fakatokanga‘i ange: ‘I he polokalama ako mata‘itohi ko ‘ení, ‘oku tohi‘i fakataha ha ngaahi lea ke fakamahino‘a e ‘ilo, tu‘unga fo‘ou makehe kuo a‘u ki ai ‘a e koloa ko iá he kuo ‘ikai ke kei ‘i he tu‘unga motu‘á mo e mahino motu‘á ‘a ia kuo tau anga maheni ki aí. Hangē ko e *loto potó* mo e *pōto‘i lotó*, ko e loto ia kuo ne tali ‘a poto pea ‘e tohi‘i e loto fo‘ou ko iá ‘o hangē ‘oku hā atú ni.

Puipuitu‘a ‘o e pepá (Background & Introduction)

‘Oku tefito ‘a e pepá ni ‘i he ngaahi fakakaukau ‘o e ngāue fakafaiakó ‘oku fatu ‘i he mata‘itohi *Fatu Manongi ‘o e Loto‘i Tongá* mo e *Fakamonū ‘o Tonga*, Bachelor of Education (Tonga Early

Childhood Teaching). Ko e pepa 'eni he *Fakamonū 'o Tonga'* ke mahu'inga mālie ai 'a e ngāue fakafaiakó. 'I he pepá ni, 'oku tatala ai e koloa poto 'a e *Faiako Ma'a Tongá* 'oku ui ko *Pōto'i Lotó*. Ko e ngaahi lelei ke mātu'aki fonu he lotó, a'usia 'e he fakakaukau pea mo'ui'aki he mala'e 'o e akó hangē ko e Ako Tokamu'á. 'Oku kamata 'a e fakamatalá ni he 'uhinga mo e ngaahi fakakaukau 'o e potó, ko e koloa 'a e lotó pea ka fakaloloto ai, 'e *pōto'i loto* ia 'o fakatau ki he mo'ui poto fakapotopotó, ko e tumutumu 'o e loto potó. 'Oku talanoa'i 'e he pepá ni 'a e *pōto'i lotó* 'aki 'a e loto fai totonú mo e loto 'alovilí ke mahu'inga mālie ki he faiakó 'a 'ene 'sio atu' ki he koto monū 'o e akó mo ia ke a'usia 'e he fānau akó. 'Oku faka'osi'aki 'a e fakamatalá ni e founga ngāue 'a e *Faiako Ma'a Tongá* ke fotu ai 'a e koloa 'o e *pōto'i lotó*.

Ko e Pepá

Hūfanga he tala fakatapu kuo aofakí kae 'atā ke u kau atu he ngaahi fakakoloa mo e vahevahe fakaako he pepa ko 'ení. Ta'inga e ngaahi ta'au kehekehe 'o e fonongá ka 'oku tau kei hao mai he 'ofa 'ata'atā pe 'a e 'Otuá. Ko e 'ahó ni, 'oku me'ite hoku lotó ke u lau 'a e pepá ni he kaveinga fungani ka ko e koloa 'a Tonga 'a ia kuó u ta'imālie ai mo e kau *Faiako Ma'a Tonga* he Ako Tokamu'á. Hangē ko e puipuitu'a 'o e Bachelor of Education (Tonga Early Childhood Teaching) kuo tuku atú, 'oku ui ia ko e *Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá* mo e *Fakamonū 'o Tonga*. Ko e *Fakamonū 'o Tongá*, ko e ngaahi ngāue faka-faiako ia 'a e *Faiako Ma'a Tongá* 'a ia 'okú ne ngāue'aki 'a e 'ilo mo e ngaahi loto kuo ako he *Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá* ke fai'aki e fakahoko fatongiá mo e ngāue he mala'é. 'Oku tatala e *Fakamonū 'o Tongá* he pepa kehekehe 'e tolu, 'o e ako ngāue. 'Oku nau fehokotaki pea hikihiki he ta'u uá mo e tolú 'o fihí mo toe loloto ange.

- i. 'I he ta'u 'uluaki 'o e ako ngāué, ko e pepa ia 'oku ui ko e *Fakamonū 'o Tonga: Loto Poto*;
- ii. 'I he ta'u hono uá, ko e *Fakamonū 'o Tonga: Pōto'i Lotó*;
- iii. Pea ta'u hono tolú leva, ko e *Fakamonū 'o Tonga: Poto Fakapotopoto*

'Okú ou to' o mai e ako ngāué he pepa ta'u hono uá, *Fakamonū 'o Tonga: Poto'i Lotó* 'o faka-kaveinga'aki 'a e pepá ni. Kuo mahino ia mei he loto potó, ko e 'Otuá ko poto Ia – 'oku mo'ui pea ko e koloa ia ke toka'i 'e he tangatá mo e fefiné 'o tali ki loto. Ko ia 'a e 'uluaki me'a 'i he 'iló. Pea ko e fakafanongo kia potó, 'oku fai ia mei he lotó. Ko e koloa 'eni ke a'usia he ako mata'itohi he 'oku tu'unga ai e poto 'a e faiakó. 'I he 'ene pehē, te tau mātu'aki tokanga kia poto ke a'usia 'e he to'utangata Tongá he 'ahó ni pea fai atu ke lauikuonga.

Ko e Loto Potó

Ko *loto potó* 'a 'eni: Ko e tokotaha ia 'oku ui hono lotó kia poto; kumi hono lotó kia poto; ha'ao hono lotó ke 'ilo 'a poto; feinga hono lotó ke ma'u 'a poto; kakapa hono lotó kia poto; fakafanongo hono lotó ma'u pē kia poto; talangofua hono lotó kia poto pea tui kia poto 'o fai mei loto. Ka ma'u 'a poto pea 'oku 'ikai ko kita mo hoto lotó ka kuó te 'omai 'a potó ki loto pea ui hoku lotó ko loto poto he kuo taha e lotó mo poto! Ko loto poto leva ia pea 'oku tatala mo ako'i ia 'i he 'uluaki ta'ú. Mau toki nofo hifo he ako ngāué 'o vakai mo fakafehu'i pe ko e ngāue 'oku mau fai 'oku taumu'a ke ma'u mo a'usia 'ai 'a poto? Ko e 'uhī ke a'usia mo mahino 'a e kaveinga loloto 'a hotau fonuá, *'Otuá mo Tonga ko hoku Tofi'a*, pea ke mau hokosia 'a e mo'oni 'o e *Faiako Ma'a Tongá* kae ma'anu ai 'a e Ako Tokamu'á.

Ko e Pōto'i Lotó

Ko *pōto'i lotó*: 'Oku 'uhinga ia kuo pule 'a poto 'i he lotó pea fai mei he loto poto ko iá 'a e ngāue fakaako kotoa! Ko *pōto'i loto* 'oku 'ikai ha toe me'a ia 'e faka'ilongaua ai ka 'oku pau mo fakapapau'i 'a e me'a kotoa pē. Ko e pule 'a poto he lotó 'oku maama lahi e tokotaha ko iá pea 'oku mahu'inga mālie mo loloto 'ene fakakaukaú mo 'ene tauhi kakaí mo e tataki 'okú ne faí. Fakatātā pe heni kiate au mo 'eku a'usia 'a e *pōto'i lotó* – kuo 'ikai ke u kei ngāue pe ko hoku lotó pe ko e kouna pē hoku lotó ke u faiako pe fai e ngāue fakaako he mala'e 'o e akó pe fai ko e 'uhī ko ha tu'unga. 'Ikai, kuó u tekaki mo tukupā hoku lotó ke pule ai 'a poto ko e 'Otua pea fai leva mei ai 'a 'eku faiakó mo e ako fakafaiako 'oku faka-fatongia'aki au he ngāué. Ko 'eni ia 'a e mahino kuó u a'usía – ko e ngāue kotoa 'a e faiakó – he mala'é, he ako'i 'a e fānaú, tauhi 'o e 'apiakó, tauhi e vā fakangāué ke palōfesinale, loto melino mo totonu, tauhi e vā mo e matu'á ke feongoongoi pea ke ngaholo foki he fepoupouakí. Ko e 'uūni poto kotoa ia 'a e 'Otuá he lotó.

Ko e Loto Fai Totonú mo e Loto 'Alovilí

'Oku toe mahino ange 'a *pōto'i lotó* 'i hono to'oi mai 'a e ongo loto ko ení – *loto fai totonú* mo *loto 'alovilí* ke tatala ai 'a hono koloa fakaakó. 'Oku tau lava ke tala 'a e *pōto'i loto* ha faiako he fotu'aki mai 'i hono fofongá mo 'ene to'ongá 'a e fai totonú pea mo e 'alovilí he ko e faiako potó 'oku fai totonu pea tūkingata ke a'usia 'a e koloa 'o e akó mo e 'iló. 'Okú ou sio ki he fakaako mo fakalaumālie 'o e koloá ni he ko loto fai totonú 'oku fotu ia he ngāué, leá mo e to'onga fai 'a e faiakó pea toe loto matala foki mo loto haohaoa. Hangē ia ko e akonaki he fakalea he Tohi Himi SUTT 565:

*Sisu, ko Koe pe, si'eku mata'ikoloa,
'Ikai ha'á ku sio kehe, ka ma'u Koe, ma'u kotoa.
'Ā, 'e fēfē ha'á ku lava ke ma'u Koe ē ma'á ku?
Fai totonu Ho Huafa, ka ko fonuhia pe au.*

'Okú ou faka'amu ke fonu 'ofa 'a e kau *Faiako Ma'a Tongá* pea ngāue he loto fai totonu telia na'a mo'u lele maha ai pe he 'e tamaki hono 'ulungaangá mo 'ene fai fatongiá mo hē holo he mala'é!

Ko e Loto 'Alovilí

'Oku 'asi 'a e *pōto'i lotó* he vilitaki 'a e lotó mo kavekavea'u ke a'usia 'a e mo'oní. 'Oku fai 'osikiavelenga mo tōtōivi 'a e faiakó ko e 'uhī 'oku pehē pe 'a ia 'oku tu'u ke fakamonū 'a Tongá – 'oku 'ikai fakamamata kae fai 'i he loto tui mo e 'ilo'ilo pau. Ko loto 'alovili ia 'oku ne ue'i 'a e faiakó ke *Sio Atu* ki he monū 'e a'usia 'e he fānau akó pea mo e fonuá he ko e kaveinga ia 'a e *Fakamonū 'o Tongá*. Ko *pōto'i lotó* ia 'oku 'ofa pea tu'u kālīkali he mo'oní mo e totonú, pau 'a e tukufuá pea 'e 'ikai hē mo femalēleaki holo 'a e akó mo e faiakó.

'I he *Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá* mo e *Fakamonū 'o Tongá*, 'oku sio 'a *pōto'i loto* ki he monū fakalaumālie mo fakaako ke a'usia 'e he *Faiako Ma'a Tongá*. Hangē ko ení, 'e ofongi e faiakó ke 'ā hono lotó pea maama foki hono 'atamaí 'o 'ilo'i 'a e fu'u monū 'oku tofanga aí pea vivili ki ai ke ne ma'u he ko e koloa ia 'o e ngāué. Kuo taimi ke fei mo hiki 'etau tokangá mo e talanoá ki he koloa 'oku 'i hotau lotolotonga. 'Oku tau lea 'o fakatapu pe ki ai kae 'ikai ke tau *pōto'i loto* 'o mo'ui'aki mo vilitaki ke ngāue'aki 'a e 'ofá ka ko e 'ofa faka-'Otuá 'i he 'etau akó! Na'a kuo tau pikisia he lau e masivá mo lau e faingata'á ka kuo loa hono faka'atā mai kitautolu ke tau *pōto'i loto* 'o 'ilo mo faiako he fu'u koloá.

Ua e koloa 'o e *pōto'i lotó*, ko e fakamo'oni 'i lotó! Ko e akó kuo pau ke 'i ai ma'u pe 'a e fakamo'oni. 'Oku tau 'ilo'i kotoa pe, ko 'e te a'usia ha me'a, ko 'ene toki mahinó ia. Pea 'e toki mo'oni leva kiate kita ke te lea mo fakamatala ki he a'usia ko iá ka tau toki ako kotoa. Na'a kuo hulu'u'a 'a e akosopé mo e ako ma'ulotó. Kapau 'e 'ikai ke te fakamo'oni mai mo fakapapau'i 'i lotó 'a e koloa ko 'eni 'oku uho ai e akó, 'iló mo e potó, pea tā ko e fa'ita'itaki pē mo e ako ma'uloto pē 'o 'ikai fu'u 'uhinga ia ki he mo'uí. Tāne'ine'i ke momole'olunga pe mo momoko hotau ngaahi vā mo e feohi fakangāué.

Ko e A'usiá 'i Lotó mo Pōto'i Lotó, ko e Monū ia 'o e Akó

Tolu 'o e monū 'oku sio ki ai 'a *pōto'i lotó*, ko e liliu 'a e lotó kae poto. Ko e liliu 'a e lotó, fakakaukau mo e tō'ongá 'i he hū ki ai 'a e maama mo'oniá. 'E fakakoloa 'a e tokotaha ko iá he fa'ahinga poto kehekehe pea 'e hiki mei he siokitá mo e ako'i e muná ke fua ako'i e koloa fakalotó pea ke tomu'a fale 'a e 'Eikí he mo'uí pea toki fai mei ai 'a e ngāué.

Fā, ko e monū ē ko e ako'i e hako tupu 'o e fonuá ke nau hoko ko e ngaahi 'ea ki he Pule'anga 'o e 'Otuá pea toki lau e me'a kehekehe ia 'a māmaní he akó. Pea ko hono totonú pe ia he ko e 'ea pē 'oku ma'u tofi'á. Kuo pau ke hoko 'a e kakai 'o Tongá ko e ngaahi tofi'a 'o e 'Otuá kapau 'e fai 'a e akó he *pōto'i lotó*.

Fakamā'opo'opó mo toe hunuakí (Conclusion & Recommendations)

Faka'osi 'aki pe ha kongá si'i 'o e founga 'a *pōto'i lotó*. Ko *pōto'i lotó*, 'okú ne tō 'a e koloá 'i he lotó 'o 'ikai ko e mo'ui fakamāmani pe kakano 'ata'atā pē. Ko e tō 'i lotó ke 'oua 'e 'auha mo mole vave pe fakatu'asino mo anga mamio. Ko e tō 'i lotó 'oku

faka'amanaki ia ko e 'uhī ke 'i ai e 'aho 'e fua mo matala pe 'i loto pea 'ikai foki ke mae ha koloa ia 'oku tō 'i loto; 'e loloto mo tu'ukimu'a ha faiako pehē. Hangē 'oku tau teu 'a e ngoué mo tō 'a e pulopulá ka 'oku 'a e 'Eiki 'o e ta'ú 'a hono fakafua. Pehē pe 'a e koloa 'a *pōto'i lotó*, ke tau fai totonu 'o fakatoka 'a e ngaahi koloa lelei mo faka-'Otuá ki hotau lotó mo e fānaú.

Fakapapau'i 'oku molū e lotó kae tupu mo faiaka 'a e tenga 'oku tō. Talamai 'e *pōto'i loto* ke tau vilitaki ke 'i ai pe ha koloa – ko ha ki'i me'i 'ofa pē ke hunuki ki he loto 'o e faiakó mo e fānaú pea tukuange ki he 'Otuá ke Ne fakamo'ui 'Ene koloá he loto 'o e Tongá. 'Oku toki mahu'inga mālie 'a e ngāue 'a e *Faiako Ma'a Tongá* he mala'e 'o e Ako Tokamu'á 'i hono hulu'i 'e he koloa 'o *pōto'i lotó*. Tā 'oku faingata'a pe ha ngāue ia he ta'eloto 'a e kakaí. Ko e ta'elotó 'oku 'ikai te ne tali ke ala ange 'a e 'Eiki 'o liliu hono lotó kae manongi pea ko 'ene toki lava ia ke tu'u he ako ko 'ení 'o fakamonū 'a Tonga.

'Okú ou fakatauange ke lata 'a e 'Eiki he ako 'oku tau fai 'i he ngaahi 'ahó ni.

'Ofa atu

Puipuitu'a 'o e Tokotaha Fatu Tohi (Author's biography)

'Ene'io Fotu'avakaola Fekau

Ko e tēkina ē mei he Fanga ko Palukí mo e ongo Kasivakí; Namo Lahí mo e Taulanga Pasivulangí 'o fakapaea 'i Tahimate he Bypass 'o 'Alaivahamama'ó.

Ngāue ta'u lahi 'i he Ako Tokamu'á. Diploma of Education mei he 'Univēsiiti 'o e Pasifiki Sauté; BEd (Early Childhood Teaching) mei he Bethlehem Tertiary Institute (BTI), Tauranga, New Zealand.

Lolotonga faiako 'i he Polokalama Ako Mata'itohi, Bachelor of Education (Tonga Early Childhood Teaching), BEd (TECT) 'i he 'Univēsiiti Fakafonua 'a Tongá.

Ma'u'anga Talá (References)

Churchward, C. M. (1959). *Tongan Dictionary*. Government of Tonga Press.

Fekau, 'E. F., Fotofili, V. T., & Manu'atu, L. (2022). Ko e Fakamonū 'o Tonga 'aki 'a e Loto Potó. *Tokoni Faiako Tonga Journal of Education*. Vol 3, Number 1, 2022, pp. 26-41.

Fusitu'a, L. M. (1998). Ko e 'ulungaanga faka-Tonga mo e ako lelei: Tongan culture and academic achievement. *New Zealand Journal of Educational Studies*, 33(2). pp. 23-38.

Helu-Thaman, K. (1995). Concepts of Learning, Knowledge and Wisdom in Tonga, and their relevance to modern Education. *Prospects*, Vol. XXV, no. 4, December 1995, pp. 723-733.

Helu-Thaman, K. (1995). *Different Eyes: Indigenous Education Ideas and Their Relevance to Modern Education: The Case of Tonga*. Keynote address: DICE International Conference, Institute of Education, London.

<https://www.facebook.com/groups/Tonga.Research.Association/permalink/10158320439770777/>

<https://www.facebook.com/watch/?ref=saved&v=143141928032285>

Ko e Tohi Himi 'a e Siasi Uēsiliaana Tau'atāina 'o Tonga [Free Wesleyan Church of Tonga Hymn Book]. 1826. Christchurch: Whitcoulls Ltd.

Ko e Tohi Tapu Katoa [The Holy Bible in Tongan]. 1966. Wellington: Bible Society New Zealand.

Manu'atu, L. (2021). *Ko e Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tonga*. Keynote at the 18th TRA Biennial Conference, BYU, Hawai'i, 22 September 2021.

Manu'atu, L., & Tu'itahi, S. (2021). *Tonga Koloa'ia*. Fonua Global, Auckland New Zealand.

- Manu'atu, L., et al., (2010). Ko e hā ha'a tau poa ki he mole 'etau lea faka-Tonga? Special Edition/Special Issue. Critiquing Pasifika Education. *AlterNative: An International Journal of Indigenous Scholarship*. ISSN. pp. 1177-1801.
- Puloka, T. T. M. (2017). *A parent's dream: a son inspired. Ko e misi 'a e mātu'a: fanguna-loto ma'ae foha*. Katongā Limited.
- Taione, M. I. (2015). Loto Poto. In L. Manu'atu, et al. *Booklet of nursery rhymes & poems* (p. 48). Auckland, New Zealand: Forum of Indigenous Thinkers, Artists, Poets, Scholars & Educators. ISBN 978-1-927184-30-1.
- Thaman, K. H. (1992). *Looking towards the source: a consideration of cultural context in teacher education*. ACCESS: critical perspectives on Education Policy 11(2): pp. 44-50.
- Thaman, K. H. (1993). *Culture & the curriculum in the South Pacific*. *Comparative Education* 29(3): pp. 249-260.
- Tonga Institute of Education, (2016). *Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tonga*, Nuku'alofa, Tonga.

5

'Otu Kaveingá – Toka 'a Tonga

Viliani Tu'ihalamaka Fotofili

*Faiako, Ako'anga Faka-Faiakó
School of Education, Faculty of Education, Arts & Humanities
Tonga National University*

Koloa ke fakamonū 'e he kau faiakó (Key ideas for teachers)

- ♣ *'Otu Kaveingá mo hono koloá;*
- ♣ *Ngaahi toka 'a Tongá mo hono koloá;*
- ♣ *Kaveinga 'o hotau fonuá mo hono koloá;*
- ♣ *Koloa 'o e lea faka-Tongá pe lea tu'ufonuá;*
- ♣ *Koloa 'o e loto toka'í mo e loto matalá.*

Talamu'akí (Abstract)

Ko e pepa 'eni 'oku talanoa ai ki he a'usia 'a e faiako 'okú ne ako'i 'a e pepa ko e *'Otu Kaveingá: Toka 'a Tonga*. Ko e pepa he Ta'u 1 'o e mata'itohi Bachelor of Education (Tonga Early Childhood Teaching), BEd (TECT) 'a ia 'oku ako'i 'i he 'Univēsi Fakafonua 'a Tongá. Ko e pepa 'eni 'oku tefito ai e ngaahi kaveinga ako 'i he Ako Tokamu'á. 'Oku 'omai he pepá ni 'a e loto toka'í mo e loto matalá; ko e koloa ke sio 'aki 'e he faiakó ki he *'Otu Kaveingá* mo e ngaahi toká ka ko e koloa 'a Tonga 'oku tatala he ako mata'itohi 'a e kau faiako 'o e Ako Tokamu'á 'i Tonga.

Ngaahi kupu'i lea mahu'inga 'i he pepa ni (Keywords)

'Otu Kaveingá, Toka 'a Tonga, 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a, Holongā fetu'u ko Me'afua pe Fuatautau, Loto Matala, Loto Toka'i, koloa 'a Tonga, lea faka-Tonga, Silapa Lālanga Mo'ui 'a e Ako Tokamu'a 'a Tongá, Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tongá

Puipuitu'a 'o e pepa' (Introduction)

Ko e ngaahi fekumi, fakatotolo mo e fatu fakakaukau ki he ngaahi pepa 'o e mata'itohi fakaako, BEd (TECT), ko e ngāue ia 'a e ongo fafine he mala'e 'o e akó, Dr Linitā Manu'atu mo Mele 'Ileini Mahe-Taione (2013-2018). 'Oku tuku atu e puipuitu'a ki he ngāue ko iá he pepa 'a Dr Manu'atu (2023) 'oku 'i he Voliume 4 pe ko 'ení. Ko e pepá ni, 'oku tefito ia 'i he 'eku a'usia mo e taukei 'i he ngaahi ta'u 'o 'eku hū 'o kau he fuofua kau ako 'i he ako mata'itohi 'i he 2016. 'I he lava 'a e akó ni 'i he 2018, na'á ku kau atu ke kamata faiako he pepá ko 'ení he 2019. Na'á ku toe ma'u pe foki e faingamālie ke feako'aki mo e ongo fafine na'á na fa'u e *Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá* mo e *Fakamonū 'o Tongá* talu pe mei he 2016. Na'e lau 'a e pepá ni 'i he konifelenisi 'a e kau *Faiako Ma'a Tongá* 'i he 'aho 15-17 'o Sune 2022 'i he Kolisi Tailulú 'i Haveluloto 'i he fale fakataha'anga Falemasivá. Ko e kaveinga 'o e konifelenisi, ko e *Fonua pe Tangata*. Na'e lava foki mo hono saupulu e pepá ni kae lava ke pulusi.

Kanotohi

'Otu Kaveingá: Toka 'a Tonga – ko ha puipuitu'a

Ko e lea, *'Otu Kaveinga*, ko e hingoa ia 'o e 'otu fetu'u 'i he langí. Fakatatau ki he fakamatala ki he ngaahi fetu'u 'o Tongá, ko e

'Otu Kaveingá, ko e hingoa ia 'o e holongā fetu'ú 'oku ngāue'aki 'e he kau toutai ki he kumi 'enau fuá ko e 'uhí ke tau fonua ki he ngaahi taulanga 'oku nau folau ki aí. Pea 'oku toe ngāue'aki 'a e hingoa ni kae sí'isi'i ange pē ki he pupunga fetu'ú ko e me'afua pe fuatautau 'a ia 'oku ui faka-Latina ko e *Libra*. 'I he polokalama ako mata'itohi fakaako ko 'ení, 'oku 'omai e hingoa 'o e 'otu fetu'ú, *'Otu Kaveingá*, ke tataki'aki 'a e pepa 'e tolu 'oku fakapatonu ki he ngaahi 'ilo 'a e mala'e 'o e Ako Tokamu'á, hono ngaahi koloa fakaako kuo tohi he silapa, *Lālanga Mo'ui* 'a e Ako Tokamu'a 'a Tongá mo e fakahinohino ki he founga 'o e mala'é. 'Oku hanga 'e he *'Otu Kaveingá* 'o talamai 'a e tūkufua 'a e Ako Tokamu'á pea 'e tulifua ki aí. Hangē pe ko e leá: "Ko e ngaahi taumu'a mo e kaveinga ke folaua he ta'u 'e tolú, kuo pau ke a'usia, kae tau fonua." Ko e fakafōtunga fakaako 'e tulifua ki aí, 'oku mā'olunga mo loloto pea ko e koloa 'o e *'Otu Kaveingá*, 'e fakafolau ai 'a e akó, 'iló mo e potó he Ako Tokamu'a. Kae fēfē? he ko e kamata'anga ia 'o e ako'i e fānaú!

Ko e ngaahi pepa 'e tolu 'o e *'Otu Kaveingá* 'oku fakahingoa he Ta'u 1 ko e, *'Otu Kaveingá: Toka 'a Tonga*; pea 'i he Ta'u hono 2, ko e, *'Otu Kaveinga: Fakatoka 'i Tonga*. Pea 'i he Ta'u hono 3, ko e, *'Otu Kaveinga: Toka'i 'o Tonga*. 'Okú ou 'omai 'a e hingoa 'o e pepa he Ta'u 1, *'Otu Kaveingá: Toka 'a Tonga* 'o fakahingoa 'aki 'a e pepa ni pea te u talanoa pe he a'usia mo e 'ulungaanga fakafaiako kuó u fou mai ai he 'eku ako mo e faiako he pepá ni. 'Okú ou 'omai foki 'a e loto toka'í mo e loto matalá ko e koloa 'a Tonga ke kamata ako ai ki he *'Otu Kaveinga* 'o e fonuá kae fakatefito he Ako Tokamu'á.

Loto Toka'í mo e Loto Matalá

'Oku ako'i 'i he mata'itohi, BEd (TECT) 'a e loto toka'í. Ko e 'toka', ko e koloa ia 'a Tonga pea ko e kamata'anga ia 'o e potó.

Ka ta'etoka'i 'e he lotó 'a e fakahinohinó, pea ko e vale leva ia. 'Okú ou lave'i heni 'a e koloa 'o e loto toka'í mo e loto matalá he ko e kumi ki he koloa 'o e potó, 'oku fai mei loto pea ko ia 'a e mahu'inga 'o e loto toka'í pea mo e loto matalá ke fua ma'u 'e he *Faiako Ma'a Tongá* kae lava ke mahino mo mahu'inga mǎlie 'a e 'Otu Kaveingá mo e ngaahi toka 'a Tongá ko 'ene ngāue ia ke (toe) fakatoka fo'ou he Ako Tokamu'á. Ko e loto toka'í, 'oku faka'apa'apa, 'ofa, 'ilo hono ngata'angá pea fiemǎlie ke ako mo tali ha fakahinohino pe fale'i. Na'e mahu'inga 'aupito ke ma'u 'a e loto toka'í 'e he kau ako he mata'itohí pea neongo 'oku 'ikai vavanga ha taha ki he lotó, ka 'oku e'a 'a e koloa 'o e loto toka'í he loloto 'o e poto 'oku a'u ki ai ha taha. 'Oku tupu 'a e loto ta'etoka'í he mamaha 'a e 'iló ko e 'uhí kuo te'eki ke 'osiki pe loloto 'etau 'iló ki he 'etau koloá mo hotau fonuá pea ko e faingata'a lahi 'eni ia he akó, ngāué mo e nofo ka 'oku malava pe ke ofe'i mo liliu e lotó.

Ko e loto matalá, ko e loto ia 'oku 'ata'atā mo tau'atāina pea lava 'o fua tautau mo *Sio Atu* pea mafao atu 'a e fakakaukau ke fifili, 'eke, mo fakafehu'i 'a e 'Otu Kaveingá ke mahu'inga mǎlie 'a e hohokó, ngaahi kehekehe, fekau'akí mo e fehokotakí. Lava 'a e loto matalá ia ke vavanga 'o 'ilo 'a e mo'oni mei he loí, 'a e koloa lelei mo ē 'oku totonu ke fakalelei'í pea 'ilo'ilo 'a e loto matalá ki he kākā 'oku toi mo puli he ngaahi kaveingá. Ko e fiefia lahi na'á ku a'usia he tokanga ki he ongo loto ko 'eni he 'okú te ako heni ke te sio'aki e ongo lotó ni ki he 'ete akó, faiakó pea mo e feohi mo e kau akó, kau faiakó, kau pulé, kau takimu'a he pué, kau ngāué mo e kakai kehekehe he mala'é. Pea tā 'oku mo'oni pe 'a e lau 'a e Tohi Palōvepí, *Ko e ngaahi me'a kotoa 'oku 'asi he mo'uí, ko e hu'u kotoa ia mei he lotó.* 'I he ako mata'itohí ni, 'oku talanoa mo tatala ai e ngaahi fakatātā kehekehe ki he mahu'inga e loto toka'í mo e loto matalá he akó, nofo melinó mo e vā lelei he ngaahi lau-ua 'o e tauhi mo e fakanofonofu hotau fonuá.

'Otu Kaveingá: Toka 'a Tonga

Te u lave ki ha ngaahi toka 'a ia ko e koloa ia kuo 'i hotau fonuá pea ko e koloa ia 'oku lava ke tatala ai 'a e ngaahi kaveinga ke ako'i ai 'a e kau *Faiako Ma'a Tongá*. Ko e ngaahi koloá ni, 'oku lahi pea loloto fau he 'oku ako'i ai e kau faiakó, ma'u poto ai e kau faiako ke ako'i ai e fānau akó pea mo fakafolau ai 'enua ngāue fakafaiakó. 'Oku mahu'inga ke lave'i heni 'a e koloa kuo toka he loto 'o e kakaí, ko e koloa ia 'o e loto! Hangē ko e loto 'ofa, loto melino, loto hangamālie, loto toka'i mo e loto kītaki – pea 'oku ako'i he mata'itohi, BEd (TECT). Ko e ngaahi toka 'a Tongá, ko e fu'u moana he kuó u fou mai ai he ngaahi ta'u 'o 'eku ako he polokalama ako mata'itohi ko 'ení pea toe 'ange'ange foki 'eni kuó u kau he kau faiako he ngaahi pepá hangē ko e '*Otu Kaveingá*. 'Oku toki mahino kiate au 'a e lava pē 'e he koloa kuó u tānakí 'o fakaivia mo fakamaama au ke liliu mo toe hiki hake 'a e lotó mo e fakakaukau ke mahu'inga'ia he koloa kuo toka 'i hotau fonuá ke mo'ui'aki mo fai'aki 'a e ngāué he mala'é.

'Oku toki 'uhinga mālie 'a e lea 'o e *toka* he 'ai ki ha 'Eiki 'i hotau fonuá – he 'oku fakanofonofo 'a e lelei he 'atamaí, sinó mo e laumālié pea mahino kuo tukunga mālie 'a e me'a kotoa 'o e 'ahó. Hangē foki ko e ouau 'o e kavá pea tō mai e lea, "*Fakafeta'i ē toka kava*" – ko e fakamahino mai 'a e koloa kuo loa hono teuteu'i pea maau ki he fai fatongia he fonuá. Pehē foki e koloa 'a e hou'eiki fafiné 'oku fakatoka ke totoka 'a e fofonga 'o e falá, ngatú, ta'ovalá, fihú, kié mo e ngaahi koloá 'o maāu mālie ki ha fatongia. Tā ko e koloá ia 'oku fakaloto mo fakalaumālie pea mo e koloa fakasino. Ka folaua 'a e '*Otu Kaveingá* pea 'e tatala mo 'ilo ia he koloa 'oku fakalotó pea mo e koloa 'oku ngaohi 'e he nimá. Ko e ngaahi koloa lalahi 'oku ngaohi 'e he Tongá 'oku ala fakatokolahi ai e kakaí pea fai he taimi lōloa pea 'oku tau toki 'ilo ai 'a e poto e kakaí 'i hotau fonuá. Fakatātā 'aki heni 'a e koloa 'o falehangá;

'oku lava ke tau sio atu ki he '*Otu Kaveinga* 'o e fonuá mo hono 'uūni koloá ke ako ai 'a e *Faiako Ma'a Tongá* hangē ko e '*ofa fonuá, mamahi'i fonuá, tauhi fonuá* mo e *fonua mo'uí* mo e ngaahi kaveinga 'oku falō mai hangē ko e ngaahi fetu'u 'o e langí.

Ko e Toka 'a Tongá – Ko e Koloa ia 'a e Fonuá

Ko e 'uluaki toká, ko e koloa ia he kaveinga hotau fonuá, *Ko e 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a*. Ko e 'uluaki koloa, *Ko e 'Otuá, ko 'ofa; 'oku mo'uí, ko e laumālie, 'ikai ko ha matelie; mama'o he tatae 'o e 'atamai kotoa pea laui kuonga*. Ko e koloa 'eni ia ke tauhi he loto 'o e Tongá. Mau toki nofo hifo he ngaahi ta'u 'o e ako mata'itohí 'o feinga ke mau 'ilo'i homau lotó pea mo e ngaahi me'a kuo toka ai he ngaahi ta'u lahi 'o e fonongá mo e ngāué. Na'a mau 'ilo'i pē 'oku 'ikai ko 'ofa ia 'oku toka 'i lotó ka na'a mau feinga pe ke mo'oni 'a e kaveingá 'iate kimautolu. Na'a mau mālie'ia he hanga 'e he *Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá* mo e *Fakamonū 'o Tongá* 'o 'ave kimautolu ke ma'u 'a 'ofa 'i loto pea maama 'a homau 'atamai pea tonu e ngāué he kuo mau a'usia 'a e '*Otu Kaveingá*.

Mahu'inga 'a e tokanga mai 'a e kaveinga hotau fonuá ke fuofua ako'i 'a homau lotó ko e kau *Faiako Ma'a Tonga* ke maama mo tonu 'a 'emau sio atu ki he tamaiki akó, silapa akó, ngaahi mātú'á, Potungāue Akó mo e fonuá foki kae lava ke kumi ki he '*Otuá* 'aki e lotó he ko e fu'u koloa ē ko 'ofa ('*Otua*) kuo toka 'i Tonga pea ke ma'u 'e he lotó ka mau sio mo fakakaukau 'aki 'a 'ofa! Pea ke 'oua foki na'a ta'etoka'i pe va'inga'aki 'e he loto 'o e Tongá 'a e 'ofa 'a e '*Otuá* he ko e 'ofa ka 'oku fai totonu. Taha 'eni e kupu mei he Tohitapú 'oku fakahinohino ai e kau faiakó: "*Ke mou fuofua kumi ki he pule'anga 'o e 'Otua' mo 'Ene Mā'oni'oní, pea 'e fakalahi'aki 'a e ngaahi me'á ni kotoa kiate kimoutolu* (Mātiu 6: 33). 'Okú ou māfana he kamata tonu hono fakanofonofu 'o e koloa 'o

e akó, ko e tokamālie ia ke 'ilo e 'uhingá mo e founhá kae a'usia e potó.

Ko e toka hono uá, ko e *fonuá*. Ko e fu'u koloa ia 'oku fakaloto, fakasino, fakasōsiale mo faka'ekonōmika pea mo fakapolitikale pea ko e fonuá ia ke tauhi mo tokanga'i. Lahi e faka'uhinga ki he fonuá pea 'oku te'eki ai vavea hano tatala 'e he ngaahi fekumi fakaakó 'a e koloa mo e toka 'o e fonuá he ko e moana ia – loloto mo fihí 'a hono fa'ungá mo e founhá – ko e koloa lahi ia ke ukufi. Hanga 'e he *Otu Kaveingá* 'o tatala ki homau lotó mo e 'atamaí 'a 'etau tuí, 'a e 'ilo mo e poto he mo'uí pehē ki he ngaahi koloa kuo pau ke tō ki he lotó ke tupu hangē pe ko e ngaahi tengá – kuo pau ke tō ki he kelekelé pea tō he 'api 'utá ke tupu. 'Oku toe moana foki mo e koloa 'o tahí mo lolofonua mo e 'atāá.

Ko e toka hono tolú, ko e koloa ia 'o e *tofi'á*. Ko e taha eni he kaveinga tefito 'o e *Otu Kaveingá: Toka 'a Tongá*. Ko e tofi'á, ko e koloa ke ma'u 'o tauhi pea ke tukufakaholo. Ko au 'a e *Faiako Ma'a Tongá*, pea ka u ka nofo he 'Otuá, ko Ia 'a 'eku koloá. 'Okú ou tatau tofi pē mo ha nōpele ma'u tofi'a (kelekele) 'oku 'amanaki lelei ki he 'ene koloa 'e ma'u mei hono tofi'á. Faka'uta ange ki hoku tofi'á he 'eku fetaulaki mo e 'Otuá – pea fai hoku fakakoloá he koloa faka-'Otuá. Ko ia 'a e koloa ké u mo'uí'aki, faiako ai pea fai ai 'a 'eku ngāue fakafaiakó kotoa.

Ko e toka hono fā, ko 'etau koloa tu'u fonua ia ko e *lea faka-Tonga* mo e *lea faka-Niuafou*. Ko e koloa 'eni 'a Tonga pea ko e hā te tau tuku ai ke hōloa pe mole 'etau koloá? Ko e koloa mahu'inga taha ia 'a ha fonua ka ko 'ene lea faka-fonuá. 'Oku tala ai honau 'uhingá mo honau mahu'ingá hangē pe ko Tonga mo 'etau lea faka-Tongá; pea mo Niuafou mo e lea faka-Niuafou. 'Oku toka'i kitautolu 'e he lea 'oku tau ngāue'akí mo e lea 'oku fakamatala'í'aki kitautolú. 'I he tu'unga ko iá, 'oku mahu'inga

leva ke 'i ai ha fa'ahinga ako ke pukepuke mo fakatolonga'aki 'a 'etau lea faka-Tongá mo e lea faka-Niuafó'ou 'o hangē ko e taukave 'a e *Fatu Manongi* 'o e *Loto'i Tongá* mo e *Fakamonū* 'o Tongá – ke fai 'a e ako mata'itohí 'i he 'etau lea tu'u fonuá 'aki 'a e koloa fakalotó fakataha mo 'etau fakakaukau pea fakakau mai foki mo e 'iló mo e potó mei he ngaahi fekumi fakaako fakamamani lahi – ko e me'a ke fakakoloa'aki kitautolu he ngaahi to'utangata.

Ko e tuí ia – ko e ngaahi koloa eni hotau fonuá ke makatu'unga ai hono ako'i kitautolu ke fu'u mahino 'a Tonga, hono *Otu Kaveingá* mo 'etau lea faka-Tongá 'a ia 'oku pukepuke ai 'a hotau anga fakafonuá. 'Oku 'ikai ko kitautolu pe 'oku talanoa pehē 'i māmani. Kuo lea ki he tukunga ko eni 'a e kakai ako 'iloa 'o māmani kau ki ai 'a Thiong'o (1986) 'i he 'ene talamai 'oku heka 'i he lea fakafonuá 'a e anga fakafonuá pea ko e mo'oni ia 'a e 'ikai ke māvahevahe 'a e leá mo e 'ulungaanga fakafonuá. Kapau ko ia, pea tā 'oku mātu'aki vivili mo mahu'inga 'aupito ke fai leva ha tokanga mavahe ki he 'etau lea faka-Tongá he ko e mōlia pe 'a e leá 'o molé, ko e tō ia 'a e po'ulí mo e maté ki he fonuá.

Tau vakai pe ki he tu'unga 'o e lea faka-Tonga' 'i he lolotongá ni. 'Oku 'auhia mo mōlia pea ko e sīpinga 'eni 'oku lolotonga hoko lahi 'i he ngaahi lea tu'ufonuá 'i māmani pea 'oku 'ikai ke fakapotopoto ke tau sio atu pe ki he faingata'á ka tau tutui atu pe he hala tatau. Te tau tō ki ha fakatamaki lahi; masiva mo 'auhia e fonuá pea 'e lauikuonga hono toe feinga'i ke tau ma'anau. 'Oku hanga 'e he polokalama ako mata'itohi ko 'eni 'o taukave'i ke fua fakanofonofo ki he fānau Ako Tokamu'á 'a 'etau lea faka-Tongá ke fu'u mahino kae toki tānaki mai 'amui 'a e lea hono uá mo tolú 'i he taimi kuo nau matu'otu'a fe'unga aí. Ko e tūkungamālie 'a e 'uluaki leá, pea 'e faingofua ange ai ki he fānau ke mahino ha toe lea te nau ako. Ko e 'ilo 'eni ia kuo fakamo'oni 'i he ngaahi fakatotolo fakaako lahi 'i he ngaahi fonua 'o māmani

pea kuo tā tu'olahi hono fakaongo mai mo talanoa ki ai 'a Toketā 'Ana Maui Taufē'ulungaki (1998) ke 'ilo'i mo fakamaama'aki 'a e 'a e akó 'i Tonga.

Ngafa 'o e Faiakó he Ako Tokamu'á

Ko e koloa 'a hotau fonuá he lotú mo e nofó, 'oku mahu'inga ia ke tatala ke mahino ki he *Faiako Ma'a Tongá*. Ko 'etau founa akó 'oku lelei lahi hangē ko e talanoá, pō talanoá, talatalanoá, talanoa'í, fakatalanoá, tālangá mo e tala mo kapuí; pea ke tau ngāue'aki ia he loto toka'í mo e loto matalá pea 'ave ke loloto. 'Oku toe 'omai mo e fakaloto lahi 'i he Himi 'a e SUTT 391, ke tu'u 'a e Tongá 'o ngāue'aki 'a e koloa kuo 'omai 'e he 'Eikí he ko e lotú ia mo e pou pou ki hono malu'i e Tu'í, fonuá mo e 'ātakai. Ko hotau tefito'i fatongia ia 'i he faiakó, ko hono tō pea humaki 'a Tonga ki he loto 'o e fānaú ke mahino mo mahu'inga mālie kiate kinautolu honau 'uhingá 'o kau ai 'enau 'ilo ko e hā pea ko hai kinautolu pea mo e founa tauhi 'o e ma'uma'uluta e nofó ke kei pukepuke 'a fufula honau ngafá ki he kāingá mo e fonuá. Ko ia 'a e ako ke humaki ki he fānaú ko e ngaahi tofi'a ke mahu'inga mālie 'a e mo'uí mo e fu'u 'ofa 'a e 'Otuá ma'a tautolu mo Tonga kotoa.

'I he Ako Tokamu'á, 'oku mahu'inga 'aupito 'a e founa ako'i 'o e ngaahi tofi'a 'o e fonuá. 'Oku fakae'a mo hunuki heni 'a e mo'oni 'o e 'ofá ki he ngaahi tofi'a 'o Tongá ke nau mamata tonu pea fakamo'oni pau 'i he 'ātakai akó. 'Oku hoko ai 'a e ngaahi fetauhi'aki 'o e nofo 'a kāingá 'i he fakafeangai 'a e kau faiakó 'i he Ako Tokamu'á 'a Tongá, 'i he tauhi vā 'o e feohi 'a e kau faiakó 'iate kinautolu pē, tauhi vā mo e fānaú akó, tauhi vā foki mo e ngaahi mātu'a tauhi fānaú pea mo ha toe kupu pe 'o e sōsaietí.

Aofangatukú (Conclusion)

‘Okú ou ‘amanaki ‘e tokoni atu ‘a e pepá ni ke faka‘ilo ki he kakai ‘o e fonuá ‘a e ngaahi kaveinga ‘a Tonga ke ako‘i ai e tofi‘á ka ko e fānau kuo fakakoloa‘aki ‘a Tonga. Ko e talanoa ‘eni ki he koloa tefito ‘oku fakamahu‘inga‘i he fonuá hangē ko e kaveinga ‘o Tongá, ko e ‘Otuá mo Tonga ko hoku Tofi‘a. Kuo hokó ni ke tau ‘ā leva ‘o ‘ilo ‘etau koloá – ko e fonua, kau ai ‘etau lea fakaTongá mo e lea faka-Niuafou‘ou pea tauhi ma‘u ke ‘oua ‘e mole. Tauange ke ue‘i kitautolu ‘e he ‘Otu Kaveingá: Toka ‘a Tongá ke tatala hake ‘a e koloa kuo toka hotau ngaahi lotofalé, koló, siasí, tukui motú mo e fonuá foki kae pau ‘a e kaveinga ‘a e Faiako Ma‘a Tongá, ke kaveinga‘aki pē kae ‘oua ke a‘usia!

‘Ofa atu

Puipuitu‘a ‘o e Tokotaha Fatu Tohí (Author’s biography)

Viliami Tu‘ihalamaka Fotofili

Ko e fanautama ‘a e ‘api ko Funga Faa‘i Matá mei he Tainamu ‘a Paeá mo e Hala Lulungá. Hiki fonua ki Tonga‘eiki ki he Hala Bypass ‘o ‘Alai‘ohamama‘ó ko e kumi fonua fo‘ou ki ha tūkunga ‘oku maama fakaaka, mo‘ui lelei, fakalalakalaka ange he nofó pea mo e tu‘unga faka‘ikonomiká foki.

Ma‘u ‘a e Bachelor of Education (Tonga Early Childhood Teaching), BEd (TECT) ‘i he 2021, Diploma in Secondary Teaching, 1989. Kamata ngāue fakafaiako ‘i he Niuafou‘ou District High School, ‘i he 1990.

‘I he lolotonga ni, ko e Tauhi Laipeli ‘i he School of Education mo faiako foki ‘i he Bachelor of Education (Tonga Early Childhood Teaching) ‘i he ‘Univēsití Fakafonua ‘a Tongá.

Ko e Ma‘u‘anga Fakamatalá (References)

- Fekau, ‘E. F., Fotofili, V. T. & Manu‘atu, L. (2022). Ko e Fakamonū ‘o Tonga ‘aki ‘a e Loto Potó. *Tokoni Faiako Tonga Journal of Education*. Vol 3, Number 1, 2002, pp. 26-41.
- Freire, P. (1997). *The pedagogy of the heart*. Continuum. New York.
- Helu, ‘I. F. (1997). History, Culture, and Development: Putting the cart before the horse. In Critical Essays Eds. *The Journal of Pacific History*, Canberra, pp. 172-180.
- Helu-Thaman, K. (2010). *Ko e kato ‘i he loto kato: Pacific ECE, Education as if culture matters*. Keynote paper at the 10th Anniversary of the Auckland University of Technology, Auckland, New Zealand.
<https://www.facebook.com/groups/Tonga.Research.Association/permalink/10158320439770777/>
<https://www.facebook.com/watch/?ref=saved&v=143141928032285>
- Ko e Tohi Himi ‘a e Siasi Uēsiliana Tau‘atāina ‘o Tongá [Free Wesleyan Church of Tonga Hymn Book]. 1826. Christchurch: Whitcoulls Ltd.
- Ko e Tohi Tapu Kātoá [The Holy Bible in Tongan]. 1966. Wellington: Bible Society New Zealand.
- Manu‘atu, L. (2021). *Ko e FatuManongi ‘o e Loto‘iTonga mo e Fakamonū ‘o Tonga*. Keynote at the 18th TRA Biennial Conference, BYU, Hawai‘i, 22 September, 2021.
- Manu‘atu, L. & Tu‘itahi, S. (2021). *Tonga Koloa‘ia*. Fonua Global, Auckland New Zealand.
- Taufa‘āhau Tupou IV, T. (n.d.). *Toe Talatalanoa* (a translation of Tell me the old, old stories). Nuku‘alofa, Tonga.
- Taufe‘ulungaki, ‘A. M. (2015). *Tonga: fonua ‘a kāinga*. A project supported by UNDP.

- Thiong'o, N. W. (1986). *Decolonising the Mind*. Heinemann Educational.
- Tonga Institute of Education. (2016). *Fatu Manongi 'o e Loto'i Tongá mo e Fakamonū 'o Tongá*. Nuku'alofa, Tonga.
- Tonga Ministry of Education. (2015). *Lālanga Mo'ui, Silapa Fakafonua 'a e Ako Tokamu'á*. Nuku'alofa, Tonga.
- Velt, K. (1990). *Stars over Tonga. Ko e ngaahi fetu'u 'o Tongá*. 'Ātenisi University, Tonga.
- Wood-Ellem, E. et. al. (2004). 'Upē 'a Palu Vava'u kia Siu'ilikutapu. In *Songs & Poems of Queen Salote* (eds). Vava'u Press, Tonga. pp. 209-210.

6

Faiako Ma'a Tongá:
Tu'unga a'usia 'a e Faiako Ako'anga Fakafaiakó
felāve'i mo e ngaahi Naunau 'o e Faiako Ma'a
Tongá

Mele Tonga 'Alatini-Finau

Tokoni Puleako, Ako'anga Faka-Faiakó
School of Education, Faculty of Education, Arts & Humanities
Tonga National University

Koloa ke fakamonū 'e he kau faiakó (Key ideas for teachers)

- ♣ *Ko e hā 'a e Faiako Ma'a Tonga?*
- ♣ *Ko e hā e 'uhinga 'oku mahu'inga ai e Faiako Ma'a Tongá?*
- ♣ *'E anga fēfē hano teu'i e Faiako Ma'a Tongá?*
- ♣ *'Okú ta 'i fē nai he ngaahi lula fua ko 'eni 'o e Faiako Ma'a Tongá?*

Talamu'akí (Abstract)

Ko e hā koā 'a e *Faiako Ma'a Tonga*? 'Oku fōtungā fēfē nai e *Faiako Ma'a Tongá*? 'Oku mahu'inga mālie nai ki he taha 'okú ne teuteu'i e kau faiakó 'a e loloto, maukupu mo e lōloa 'a e fakakaukau 'o e *Faiako Ma'a Tongá*? Kuo tā tu'ō lahi foki 'a e lāunga mei he ngaahi akó 'o tukuaki'i e kau faiako kuo ma'u faka'ilonga mei he Ako'anga Fakafaiakó tokua 'oku 'ikai ke nau hangē ha kau *Faiako Ma'a Tongá*. Kuo fakamo'oni'i foki mei he ngaahi tālanga 'a e 'a e kau taki 'o e potungāué 'a e hōloa ko ia e fai fatongia 'a e faiako' mo e 'ikai ke hā sino mai he fai fatongia 'a e faiako' e ngaahi 'ulungaanga 'o e *Faiako Ma'a Tongá*. Tupu mei he

mafatukituki 'o e fatongia 'o e faiakó ma'á e fonuá, 'oku faka'amu ai e pepá ni ke fai hano tatala e ngaahi fakakaukau tefito 'o e *Faiako Ma'a Tongá* ke alasi e tefitó mo e makatu'ungá ke solova'aki e ngaahi palopalema hā maí tautefito he akó 'i Tonga. 'I he pepá ni, 'oku fai ai hano vakai'i e tu'unga 'ilo, mahino mo e a'usia 'a e faiako taukei he Ako'anga Fakafaiako 'a Tongá ki he 'ene 'ilo felāve'i mo e *Faiako Ma'a Tongá*.

'I he pepá ni, te ne lave'i ai e 'uhinga 'o e *Faiako Ma'a Tongá* ki he faiako he Ako'anga Fakafaiakó pea pehē ki he ngaahi founa kehekehe ke fakafōtungá mai ai e 'iló, potó, leá mo e *fakafeangai* 'a e *Faiako Ma'a Tongá*. Na'e fakahoko 'eni 'i he founa fekumi ko e *talanoa, nofo, sio* mo e *siofi*. 'Oku talanoa ai e pepá ni ki he ngaahi a'usia 'oku loloto pea momona he 'okú ne pole'i e *Faiako Ma'a Tongá* 'i hono *fatongiá*, 'i hono *'ātakai*, 'i he 'ene *taukei* pea mo hono *'ulungāangaá* (FATU) 'i he ngaahi ako ma'olunga angé ke ne hoko ko e taha falala'anga, ngāue mālohi, 'ikai fakapu'ia, tokanga ki he kakai kehé, lea 'aki e potó, pea hiliō, 'ene 'apasia 'Otuá. Ko e FATÚ, 'oku 'ikai ko ha me'afua pē ke tala ai 'ene lelei ki he tangatá pē ka ko 'ene tali ui ki hono ui mei he Lāpaí ko e faiako laulōtaha. Ko e *Faiako Ma'a Tongá*, 'okú ne tali hono uí!

Ngaahi kupu'i lea mahu'inga 'i he pepá ni (Keywords)

*Faiako Ma'a Tonga, Langa Faleako Framework, FATU, Ako
Fakafaiako 'a Tongá*

Puipuitu'a 'o e pepá (Background)

Talu mei hono fofoa'i e fakakaukau 'o e *Faiako Ma'a Tongá* he 2006, pea mo e ngatū 'a e Ako'anga Fakafaiako 'a Tongá ke fakapapu'i 'oku mateuteu e ako'angá ke tulia e ngaahi taumu'a palani ngāue ne fokotu'ú felāve'i mo e ngaahi fakakaukau 'o e

Faiako Ma'a Tongá (Johansson-Fua, 2008). Mei hono toe tofa ha hala fononga fo'ou ki he 'ene ngaahi polokalama ako fakafaiakó, mei he ako tokamu'á, ako lautohí pea pehē ki he kolisí. Ne kau atu foki pea mo hono hiki'i e tu'unga mo e faka'ilonga ako fakafaiakó mei he tipilomá ki he ako faka'ilonga mata'itohí; fakatokolahi mai e kau ngāuē mo e kau taukei e ngaahi mala'é; hiki'i hake mo e tu'unga fakaako mo fakafaiako e kau faiako he ako'angá pea kau atu foki mo hono kamata'i mo e talatalanoa'i e ngaahi fakakaukau 'o e *Faiako Ma'a Tongá* he ngaahi founa kehekehe kau ai e pōtatala ki he fānaú fakataha mo e kau faiakó, ngaahi fakaataha'anga fakatakí, fakalēsoní mo e ngaahi fakataha'anga fakaako kotoa 'a e ako'angá, 'a hono fakanofonofa ki he fānaú ako fakafaiakó 'a e ngaahi pou tuliki 'o e *Faiako Ma'a Tongá* pea mo e *Langa Fale Ako Framework* (Johansson-Fua, 2008).

Ko e taumu'á ne taha pē, ke a'usia e siate folau 'o e *Faiako Ma'a Tongá* pea ke aka ia he mo'ui 'a e faiakó, ke tāhuli pea ke hā fua mai 'i he 'ene 'iló, potó, leá mo e fakafeangaí. Hili 'eni ha ngaahi ta'u 'e 15 nai mei hono fofoa'i e fakakaukau ni he 'apí ni, 'oku hanga 'e he pepá ni 'o toe vakai'i 'aki hano tatata mai e ngaahi fakakaukau tefito, makatu'unga, mahu'inga mo e founa 'o e *Faiako Ma'a Tongá* 'i he taumu'a ke fakalalakala ai e fakahoko fatongia tautefito kiate kinautolu 'oku nau teu'i e kau ako fakafaiako'.

'Oku mahu'inga mālie nai ki he faiako he ako'anga faiakó e 'uhinga 'o e *Faiako Ma'a Tongá* pe 'ikai? 'Oku tui e pepá ni, ka mahu'inga mālie ki he 'atamaí mo e lotó 'a hono 'uhingá mo e makatu'ungá, 'oku 'i ai e 'amanaki lelei ke a'usia e ngaahi vīsone fakamāmani lahi 'oku tulifua ki ai 'a māmani kau ai 'a Tongá ni ki ha to'utangata 'oku hā fua mai ai e lelei lahi he ko e ako 'oku fakahokó, 'oku kanomate, 'uhinga pea mo taumu'a ki he lelei mo tu'uloa e fonuá. Ka kimui kotoa 'ení, ko e faiakó 'a e makatu'unga

ki he lelei fakalukufua e akó mo e fonuá 'i he lolotongá mo e kaha'ú.

'I he founga 'o e talanoá, pōtalanoá (Vaioleti, 2006) mo e talatalanoá (Kā'ili, 2017), ne fehu'i ai ki he kau ngāue 'o e Ako'anga Fakafaiakó 'a 'enau tui, 'enau sio, mahino mo e a'usia felāve'i mo e *Faiako Ma'a Tongá* pea mo e ngaahi 'ulungāanga, tō'onga mo'ui mo e naunau 'o e *Faiako Ma'a Tongá* pea pehē ki ha ngaahi founga ke a'usia ai e *Faiako Ma'a Tongá* he Ako'anga Fakafaiako 'o tatau pe 'a e kau faiakó mo e kau ako fakafaiakó.

Founga 'o e Taliú

Ke a'usia e loloto 'o e fakakaukau 'a e faiakó felāve'i mo e *Faiako Ma'a Tongá*, ne fakakalasi e kau ngāue ki ha ngaahi kulupu iiki ange 'o fakahoko e ngaahi pōtalanoa ke 'omi tau'atāina ai 'enau fakakaukau felave'i mo e *Faiako Ma'a Tongá* (Johansson-Fua, 2008). Ko e ní'ihī ko 'enī, 'oku kau ki ai e kau faiako ne fuoloa ta'u 'enau ngāue pē he ako'angá kimu'a hono fofoa'i e fakakaukau 'o e *Faiako Ma'a Tongá* he 2006. Ne 'i ai foki mo e kulupu 'e taha ko ha kau faiako taukei mei he mala'é ka na'a nau hiki fo'ou mai. Pea ko e kulupu faka'osí, ko ha toko ní'ihī ne toki 'osi mai mei he 'univēsítí pea ko e fuofua taimi 'eni ke nau faiako ai pe ko e 'i lalo hifo he ta'u 'e nimá 'enau fakahoko fatongia fakafaiakó.

Ne mahino pē talanoá, ko e mālohinga ia e Tongá he ne malava ai ke 'omi tau'atāina ai e ngaahi fakakaukau pea ko e 'uhī ne fakahoko 'i he lea 'uluakí, ne hā mahino mai ai e loloto mo māfana ai e fevahevahe'akí 'o a'u ki he mālie mo e māfana (Manu'atu, 2005) he ko e ha'u hangatonu mei he lotó. 'I he taimi tatau foki ne 'omi ai pē mo e ngaahi me'a totonu ne ongo'i 'e he kau faiakó 'okú ne uesia ai 'enau ngāue fakafaiakó neongo 'enau

'ilo ki he ngaahi makatu'unga 'o e *Faiako Ma'a Tongá*. Ko e ngaahi pō talanoa pe talanoá ni ne fakatefito ia he ngaahi fehu'i ko 'ení:

- i. Ko e hā 'a e *Faiako Ma'a Tonga*?
- ii. Ko e hā e 'uhinga 'oku mahu'inga ai e *Faiako Ma'a Tongá*?
- iii. 'E anga fēfē hano teu'i e *Faiako Ma'a Tongá*?
- iv. 'Okú ta 'i fē nai he ngaahi lula fua ko eni 'o e *Faiako Ma'a Tongá*?

Ne fao'i pē ke 'atā e fehu'i ke fakapapau'i 'oku a'usia e loloto, maukupu mo e momona 'o e kaveingá. 'I he taimi tatau, ne tokoni pē kau tataki e talanoá ki hono fakataukei, fakamahino pea fakapatonu e talanoá he tefito'i kaveingá.

Olá

Ko e hā 'a e *Faiako Ma'a Tonga*?

'I hono fakahoko e talanoa mo e kau ngāue he Ako'anga Fakafaiako 'o Tonga', ne aofangatuku ai 'e he kau ngāue' ke fakamā'opo'opo e fakakaukau mo e 'uhinga 'o e *Faiako Ma'a Tongá* 'aki e ngaahi kupu'i lea ko 'ení: *Ko e tangata pe fefine kuo tokamālie hono lotó ke ne tataki ha kakai ke nau a'usia ha 'ilo mo ha poto 'oku lelei, 'aonga pea tolonga. 'Oku tokamālie 'a hono lotó he kuo mohu 'i he 'ilo mo poto pea 'oku tuha mo taau 'ene fakafōtungá 'i he lea mo e tō'onga.*

'I he tālanga mo e kau faiako', ne hā mahino mei ai ko e tokamālie ko ia e lotó 'o e faiakó, kuo pau ke fakahaa'i ia 'i he leá mo e tō'ongá ke hā mai ki tu'a e mohu 'ilo mo poto 'oku 'i hono lotó mo hono 'atamaí. Ko e leá mo e tō'ongá te ne 'a'au mai 'a e 'ilo mo e poto 'oku 'i he lotó 'oku tokamālie. Felāve'i mo e 'iló, 'oku faka'amu e faka'uhinga ni, ko e *Faiako Ma'a Tongá*, kuo pau

ke ne 'ilo 'Otua. 'I he 'ene 'ilo 'Otuá, te ne 'ilo'i ai ia pea ko 'ene 'ilo'i iá, pea 'e vivili leva ke ne 'ilo'i ha toe taha ange 'o tãnaki ia ki he toenga 'o e ngaahi 'ilo 'i 'olungá.

Ko e hã e 'uhinga 'oku mahu'inga ai e Faiako Ma'a Tongá?

'I he *Langa Fale Ako Framework* (Johansson-Fua, 2008), 'oku kamata hono fakatoka e *Faiako Ma'a Tongá* mei he *Potopoto 'a Niu Muí* mei he Ako'anga Fakafaiakó, pea ki he 'Otu Polá' 'o toki hoko ai hono fakaloloto mei he ngaahi ako'anga te nau ngãue aí pea nau toki a'usia e tu'unga 'o e *Faiako Ma'a Tongá*. Ka kele e matavaí, pea 'e kele e muivaí. 'I he 'ene pehē, 'oku mahu'inga e fakatoka 'oku fai he 'Api ko Sio Atú ke tonu he ko e kamata lelei, pea 'e tō e vaeua 'o e ngãue ko iá.

'Oku ue'i 'e he mahu'inga 'o e fakakaukaú ni e lotó ke fai ha vīšione ki he kaha'u 'o e fonoga 'a e faiakó pea mo e mafatukituki hono ngafá ki he kaha'u 'o e fonua ko Tonga. Ko e Tonga fēfē 'oku tau fiema'u 'i he 'apongipongi? Tonga tu'umālie? Tonga tauhi fonua? Tonga mo'ui lelei? Tonga fiemālie? Tonga mo'ui faka'apa'apa? Tonga 'ofa fonua? 'Oku mahu'inga ke tau sio 'aki ha me'a faka'ata ki he fo'i nauanau 'o e Tonga 'oku tau fiema'ú kae lava ke tau tāvalivali ai ha fa'ahinga 'ata te ne fakaofiofi ki he lelei taha 'o e Tonga ko iá he 'e makatu'unga ai 'a e fa'ahinga 'ilo, lea, poto mo e fakafeangai 'e fiema'u pea 'e tali 'e he Tonga 'o e kaha'ú.

'Oku uki e *Faiako Ma'a Tonga* ke ne siofi, siosiofi pea mo sio loto ki he Tonga 'e tu'uloá ('Alatini-Vite, 2022). 'E malava ke tau aoao kakala mai mei he ngaahi kakala 'iloa mo tu'u mo'unga 'i he māmāni 'o e akó hangē ko e faka'ekonōmiká, fakatekinolosiá, fakapolitikalé, fakafonuá, fakasōsialé, fakamōlalé mo e hã fua e ngaahi kakala hingoa te nau fefiohi pea lote'i ke ma'u ai ha fo'i

‘Imisi te ne hulu’i mai ko e Tonga ‘eni oku tau fiema’ú pea tuku’i ki ai e lula fuá mo e kau toho mapé pea angi ki ai mo e kau ‘alo fohé ke tau ‘alofi fakataha telia na’a tau hake ha fu’u hakau fonu ‘i he ngaahi momona ‘o ‘ōseni. ‘Isa, he tā ko e mahu’inga ‘o e *Faiako Ma’a Tongá*, ‘oku ‘ikai hano tatau; ‘oku ne pole’i e ngāue ni mei he fakafo’ituitui ki he fakatokolahi. Ko e faiakó, ke moto’aki ‘a Tonga ‘o ‘ikai ko e takitaha fai ma’á ta pe ko e kumi ha’á te lelei fakafo’ituitui ka ki he fonuá mo hono kakaí ‘i he lolotongá mo e kaha’ú. He ‘ikai malava ke fakakatakata’i pe ‘ainoa’ia he ko e Tonga ‘o e ‘apongipongi, ‘e kaunga lahi ki ai ‘e ta fakahoko fatongia ‘i he ‘aho ní. ‘I he kaveingá ni, ‘oku ‘ikai ke tau matalafo lau kai, ka ke tu’u e faiako Tongá ‘o fakamonū hono koloá ‘e he Tonga, ma’a Tonga.

Founga hono Teu’i e kau Faiako Ma’a Tongá he Ako’anga Fakafaiakó

‘Oku teu’i e *Faiako Ma’a Tongá* ‘e he kakai hangē ko ia na’á ku lave atu ki ai ‘i ‘olungá. Na’e kamata pē ‘a hono teu’i ‘o e *Faiako Ma’a Tongá* mei hono fakatoka ‘o e ngaahi ‘ilo moe ngaahi tefito’i tui ‘i ‘api, fāmilí, koló, siasí, ako’angá mo e ngaahi feohi’anga kehekehe pē na’e kau atu ki ai ‘a e tangata pe fefine ‘amanaki *Faiako Ma’a Tongá* pea a’u mai ai pe ki he ‘*Api ko Sio Atú* ‘o hoko atu ai ‘a hono tanumaki mo hono fakalahi atu ‘o e ngaahi ‘ilo mo e ngaahi pōto’i fekau’aki mo e ngāue ‘a e faiakó. ‘Oku ‘ikai ke ngata heni ka ‘oku hoko atu ai pē ‘a e teu’i ‘o e *Faiako Ma’a Tongá* ki he ako’anga ‘e fai fatongia aí. Fakatatau ki he *Langa Fale Ako Framework*, ‘oku hokohoko atu pē ‘a e teu’i ‘o e *Faiako Ma’a Tongá* ‘i he ngaahi ako’anga ‘oku nau ngāue aí ‘o lava ‘a e ngaahi ta’u lahi ia pea nau toki a’usia ‘a e tu’unga ‘o e *Faiako Ma’a Tongá*. Fakatatau ki he ngaahi *Pou Tuliki* (pillars) ‘o e *Faiako Ma’a Tongá* (Johansson-Fua, 2008), kuo pau ke teu’i e kau faiakó ‘i he pou ko

(1) 'ilo, (2) poto, (3) lea faka-Tonga pea mo e pou ko (4) fakafeangai 'i he kotoa 'ene ngaahi polokalama akó.

Pou ko 'Iló

'I hono teu'i 'o e *Faiako Ma'a Tongá*, 'oku 'i ai e ngaahi 'ilo 'oku mahu'inga ke ako'i pea fakatoka he mo'ui 'a e faiakó. 'Oku hiliō e mahu'inga'ia e ako'angá ke 'ilo 'Otua 'a e faiakó pea 'i he 'ene 'ilo 'Otuá, te ne 'ilo kita. Tānaki atu ki ai mo e ngaahi 'ilo ki hoto fonuá, 'ulungāanga fakafonuá pea pehē ki he 'ilo fakalokiakó; 'ilo ki he lēsoni 'oku teuteu ke ne ako'í, 'ilo ki he ngaahi fekau'aki 'a e lēsoni ko iá pea mo e māmani mo'oni 'o e fānau ako Tonga 'oku 'amanaki ke ne ako'í, 'ilo ki he kakano 'o e lēsoni ko iá, 'ilo ki he ngaahi founa 'o hono vakai'i pe sivi'i 'a e ngaahi 'ilo mo pōto'i ngāue 'i he lēsoni ko iá. Ko e lēsoni kotoa pē, 'oku mahu'inga ke mata'ā'ā hake ai e ngaahi 'iló ni pea ke fakatoka foki e ngaahi 'iló ni he ta'u tahá pea ke tanumaki mo hikitō ki he ta'u hono uá he polokalama tipilomá 'o fai pehē ai pē ki he ngaahi lēsoni he polokalama mata'itohí. 'Oku 'i he *Faiako Ma'a Tongá* leva ke mohu founa hono fakanaunau e kau ako fakafaiakó 'o fakatatau ki he tūkunga mo e fiema'u fakafo'ituitui'.

Pou ko Potó

Poto 'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi 'ilo ke solova'aki ha fa'ahinga me'a; poto 'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi fifili (*theory*) ke ma'u ha mahino fekau'aki mo e founa ako 'e lelei taha ki he fānau ako Tongá 'i he 'ene kalasí (fekumi); poto 'i hono pukepuke e tokanga 'a e fānaú 'i he kalasí; poto 'i hono leva'i hono taimí ke 'osi e ta'u kuo lava lelei 'o a'usia 'e he fānau akó 'o faka'ali'ali 'a e ngaahi lava me'a na'e taumu'a ki ai 'a e lēsoni na'á ne ako'í pea mo e ngaahi founá. 'Oku uki e *Faiako Ma'a Tongá* ke fakahaa'i e ngaahi pōto'i fakafaiakó 'i he ngaahi founa 'okú ne ako'í ai e

lēsoni takitaha. Ke malava 'e he faiakó 'o laka fakataha mo e kuongá pea mo e ngaahi founa fakamāmani lahi ka 'i he taimi tatau pē, 'oku 'ikai mole ai e faka'ilonga makehe pe ko e ngaahi pōto'i ako fakafaiako 'a e Tongá.

'Oku ngāue e ako'angá ke fakapapau'i ko 'ene teu tangatá 'oku potupotu tatau pē 'a lokiako pea mo tu'a ke fakapapau'i 'oku mātu'uaki 'ilo 'e he faiakó 'a e ngaahi pole 'o e akó 'i he senituli 21. Ko e fakahaa'i'anga 'o e poto 'a e faiakó ke fakatoukatea hono ngutú pea mo hono tuhú ke muimui ofi e ngāue 'i he leá pea ke hoko foki 'a e faiakó ko e tā sīpinga ma'áe kau ako fakafaiakó pea pehē ki he fānau akó.

Pou ko Lea Faka-Tongá

'Oku tokanga lahi e kau *Faiako Ma'a Tongá* ke fakapapau'i 'oku hoko e lea faka-Tongá ko e me'a ngāue fisifisimu'a ia ke fakahaa'i ai e 'iló mo e potó. 'Ikai ngata hono ngāue'aki totonu 'etau lea faka-Tongá, ka 'i he taimi tatau, 'okú ne ngāue'aki foki mo e lea faka-Pilitāniá ke fakapapau'i 'oku 'ikai fakangatangata pe hono teu'i e *Faiako Ma'a Tongá* 'i Tongá ni pē, ka 'i ha feitu'u pē, 'i ha taimi pē. 'I he leá ai pē, 'oku tulituli e *Faiako Ma'a Tongá* ke fakahoko hono fatongia fakafaiakó 'aki e ngaahi lea Tonga totonu mo mahino pea ke ne mohu lea foki, lea taau, lea ongo'i, lea lelei, lea ongo, lea 'ofa, pea mo le'o lahi. 'I he faiva lea 'a e faiakó, te ne tohoaki'i ai pe tokanga 'a e kau ako fakafaiakó ke nau manako ki hono ngāue'aki 'i he lokiakó mo ha feitu'u pē te nau 'i ai. 'Oku pole'i foki mo e *Faiako Ma'a Tongá* ke ne fakatou ngāue'aki e ongo leá ke tatala ai e ngaahi 'ilo mo e poto 'o e ngaahi lēsoni mo e ngaahi polokalama akó 'o tatau pē 'i he tohi pea pehē ki hono ngāue'aki.

Pou ko Fakafeangai

Ko e pou hono faá, 'a e pou ko *Fakafeangai* 'oku tuha mo taau mo e *Faiako Ma'a Tongá*. 'Oku hā pe tukunga loto 'o e *Faiako Ma'a Tongá* 'i he 'ene fakafeangai. Ko e fakafeangai taaú, ko e tauhi hono vaha'a ngataé ki he fānau akó, ki hono kaungā ngāué, ki hono kau takí mo e ngaahi kupu fekau'aki 'o e ako'angá. 'I he fakakaukau 'o e fakafōtungá, 'oku tui 'a e kau ngāué, ka tonu e tauhi vā 'a e *Faiako Ma'a Tongá* ki hono vā ki 'olungá, pea 'e tonu leva e vā ki he toengá. 'Oku kaveinga'aki 'e he *Faiako Ma'a Tongá* 'a hono tuki mo nonofo e pou ni ki he kau ako fakafaiakó ke fakapapau'i ko e fakafeangai, 'oku makatu'unga ia mei loto 'o 'ikai ko e fai ki he sio 'a e tangata pe ko e ma'u ha fakapale ka ko e matu'aki fai 'i he ongo'i mo e loto 'ofa mo'oni 'i he hakau 'o e 'aho ní ka ko e fonua 'o e 'apongipongi. 'Oku fakatoka ki honau lotó e ngaahi faa'i kavei koulá ke nau kaveinga'aki pea 'oku lālanga kotoa e ngaahi tefito'i tuí ni, tō'onga mo'uí ni ki he ngaahi lēsoni kotoa 'oku to'o 'i he polokalama ako fakafaiakó. 'Oku 'i ai foki e faingamālie makehe 'i he taimi 'oku nau lava atu ai 'o ako ngāue he ngaahi ako'angá ke fai ai hono sivi'i pea ke hoko e ola ko iá ko e ola ia 'enau fakafeangai lolotonga e uike 4-6 'oku nau ako ngāue aí.

Lula Fua ki he Faiako Ma'a Tongá

Ko e ngaahi me'a ke fakakau atu 'i he pōtalanoa ko 'ení. Ne hanga e he kau *Faiako Ma'a Tongá* he 'Api ko Sio Atú 'o fakamā'opo'opo 'enau fakakau ki he hala fononga ma'ae *Faiako Ma'a Tongá* 'aki hano fa'u e FATÚ (*Fatongia*, *Ātakai*, *Taukei*, *Ulungaanga*) ke tulitulifua ki ai e *Faiako Ma'a Tongá* 'i he 'ene fakahoko hono fatongia (*Teacher Standards*). Ka lava'i lelei 'e he faiakó hono fatongia 'i lokiakó, fatongia 'i tu'a lokiakó, pea 'e hoko e 'ātakai 'oku ako ai e tamasi'i akó ke ne tanumaki e 'iló, potó, leá mo e

fakafeangai 'a e faiakó (Vakapuna, 2022). Ka tokanga e faiakó ke fakalakalaka 'ene taukei fakafaiakó, taukei fakangāué, taukei fakatakí, taukei faka'ilo, poto mo e leá, pea te ne malava ke tofa ha kaha'u lelei ange ma'ae tokotaha akó. Ka kaveinga'aki 'e he faiakó 'a 'ene tā sīpingá pea ke uho 'ene mo'uí mo hono 'ulungāanga faka fonua e Tongá 'etau ngaahi tefito'i tuí pea ke aoniu 'a Sīsū he mo'uí, pea 'e mahu tafea e faiakó 'o kaimelie ai e fānaú foki. Ko e ngaahi 'elemēniti 'o e FATÚ, 'oku mahu'inga 'enua tu'u fakatahá he 'oku nau 'āsinga'i e uho 'o e *Faiako Ma'a Tongá*.

Fakamā'opó'opó mo toe hunuakí (Conclusion & Recommendations)

'I he tulitulifua ke a'usia e ngaahi taumu'a fakamāmani lahi 'o e akó, lolotonga e fe'ao mo e ngaahi pole ta'emamotu 'o 'eni nofó hangē ko e taimí, fakasīsialé, fakapolitikalé, faka'ekonōmiká, fakamo'ui lelei kae 'amo hake e ngaahi pole fakatekinolosía, 'oku kei poletaki e Ako'anga Fakafaiako 'a Tongá 'i he malumalu 'o e 'Univēsiti Fakafonua 'a Tongá, ke tuiaki 'ene kaveingá ke fakapapau'i 'oku fakatoukatea 'a e tūtuu'i 'a e *Faiako Ma'a Tongá* mo e tānaki 'a e tokotaha ako Tongá ke fakapapau'i 'oku 'ikai tafia ha taha mei he vaka 'o e akó pea na'a mo kinautolu ne tafiá, 'oku kei lī atu 'a e pili 'o e tauhalá ke kaufaki'i ki he vaka 'o e akó 'i Tonga.

'Oku tui ta'etoeveiveiua e pepá ni, ko e taimi 'oku tonu ai e tūkunga loto 'o e *Faiako Ma'a Tongá*, pea 'oku tonu leva 'ene fakahoko hono fatongia, malu e 'ātakaí, tanumaki 'ene 'iló mo e taukeí pea ke hiliō hono 'ulungāangá. 'I he 'ulungaangá foki, 'oku mahu'inga ke mahu'inga malie ki he kau *Faiako Ma'a Tongá* 'a e 'uhinga, makatu'unga, fa'unga mo hono 'āsinga'i 'o e 'ulungaanga fakapolofesinale 'a e faiakó (Tapa'atoutai-Teisina et

al., 2022). Ko e ‘ulungaanga fakapolofesinale ‘o e faiakó, ‘oku kaunga tonu ia pea mo e vā mo kinautolu he ako’anga’ (ibid, 2022). Ka mahu’inga mālie ki he *Faiako Ma’a Tongá* ‘a e ngaahi makatu’ungá mo e founga ke tatala ai ‘ene ‘iló, hono potó pea ngāue’aki ‘ene leá ke hā sino ai e fakafōtunga taau mo tuha ki hono ako’i e hako tupu e fonuá ‘o tatau pe ‘i lokiako pea mo tu’a ‘i he taimi ngāue’aki pea mo tu’a taimi foki.

‘Oku ‘ikai sio kehe e pepá ni mei he ngaahi pole ‘oku fe’ao mo e *Faiako Ma’a Tongá* pea ‘oku tuiaki ke aoao kakala ‘o ‘ikai ngata pe ‘i Tongá ni kae a’u foki ki māmani lahi ke fakapapau’i ‘oku a’usia e ngaahi taumu’a fakamāmani lahi ‘o e akó kae ‘ikai ta’omia ai ‘etau koloá. ‘Oku tui ‘a e fakakaukaú ni, ka malava ‘e he *Faiako Ma’a Tongá* ‘a Tongá ni, pea ‘oku me’anoa ha toe feitu’u pē.

Ko e FATÚ, ‘oku ‘ikai ko ha me’afua pē ke tala ai ‘ene leleí ki he tangatá pē ka ko ‘ene tali ui ki hono ui mei he Lāpaí, ko e faiako laulōtahá. *Faiako Ma’a Tonga*, ko ‘e ta lotú, ke sai ai ‘e ta akó mo e faiakó; pe ko ‘e ta akó mo e faiakó, ke sai ai ‘e ta lotú. ‘Oku toki fungani’aki e fai fatongia ‘a e *Faiako Ma’a Tongá* e ngaahi ‘ulungāanga ‘o e faiako fitá ke ne hoko ko e taha falala’anga, ngāue mālohi, ‘ikai fakapu’ia, tokanga ki he kakai kehé, lea ‘aki e potó pea hiliō ‘ene ‘apasia ‘Otuá. Ka toki tui ‘e he *Faiako Ma’a Tongá* e ngaahi kakalá ni, pea ‘oku ‘i ai e tu’amelie ki ha faiva mālie mo māfana ‘i lokiako, ‘i he siasí, ‘i he fonuá, i he lolotongá ni pea mo e kaha’ú. *Faiako Tonga*, ‘i *Tonga*, ma’a *Tonga* – ‘Isa, ka lava ho’ó ta, pea ‘e malava ‘ānoa ha potu pē!

‘Ofa atu

Puipuitu'a 'o e Taha Fatu Tohi (Author biography)

Mele Tonga 'Alatini-Finau

Ko e ki'i huli ne tei mate mei he 'Api ko Fepaki'anga e Solá mei he Vai ko Tafetafetotó mo e Vai ko Tokomeá. Ne taumu'a e manako maká ki Tofua ka ne fafana 'a Langi 'o tomu'a takai e falá 'i Foa 'ulu efua; tā huli mei ai ha huli 'i 'ōlive 'e fitu. Mo'oni pe leá, Viku e malo 'o 'Uihá. Uofulu mā fā ta'u e fai fatongia he Potungāue Akó mo e Ako Ngāue'. Tulutā 'o e 'ilo' he 'Ekonomika' mo e Education mo e faiako' ka ko e mafu', 'oku 'i he ako', faiako' mo hono kaha'u' 'i Tonga. Sio atu mei he Tonga National University (TNU); puke haka mei he School of Education (SOE); tulia atu ke ma'u hono mālié he 'Ekonomiká, Education mo hono kaungā 'alofi 'o e vaká ni.

Ne hoko hono fepālekina kita he 'au o 'Auhangamea' he fefolau'aki he vaha'a tahi 'o e Ongo Vaí mo e Fangá 'i Lifuká 'i 'aneafi' ko ha ako ke te mo'ui tutui mo loto 'alovili ke ma'u ha lelei ma'a ha taha kehe. 'Isa, ma'a Tonga. 'I he laumālie tatau 'oku fakahoko fatongia atu ai mei he Ako'anga Fakafaiako 'a Tongá. Neongo e anutahi he ta'au 'o e 'Univēsítí, ka ko e 'auhia kae kisu atu pe!

Ma‘u‘anga Talá (References)

- ‘Alatini-Vite, A. (2022). Who has time to reflect? Valuing siofi, siosiofi, and sio loto at Tailulu College. *Tokoni Faiako: Tonga Journal of Education*, 3(1), 179-199.
- Johansson-Fua, S. (2008). *Faiako Ma‘a Tonga* (Unpublished manuscript). ‘Atele, Tonga: Institute of Education, University of the South Pacific.
- Kā‘ili, T. O. (2017). *Marking Indigeneity: The Tongan art of sociospatial relations*. Tucson: University of Arizona Press
- Manu‘atu, L. (2005). Fonua, tu‘ufonua mo e nofofonua ‘i Aotearoa New Zealand: Ko ha fakalanga talanoa pē. *AlterNative: An International Journal of Indigenous Peoples*, 1(1), 129-142.
- Tapa‘atoutai-Teisina, S., McLachlan, C., & Williams, J. (2022). Factors influencing the Faiako Ma‘a Tonga professional attitude formation at the Tonga Institute of Education. *Tokoni Faiako: Tonga Journal of Education*, 2(1), 10-27.
- Thaman, K. (1988). *Ako and Faiako* (Unpublished PhD thesis). Suva, Fiji: University of the South Pacific.
- Vaioleti, T. M. (2006). Talanoa research methodology: A developing position on Pacific research. *Waikato Journal of Education*, 12, 21-32.
- Vaioleti, T. M. (2011). *Talanoa, Manulua and Founa Ako: frameworks for using enduring Tongan educational ideas for Education in Aotearoa/New Zealand* (Unpublished doctoral thesis). The University of Waikato. Hamilton, NZ.
- Vakapuna, V. H. I. M. (2019). *Access, transition, and exclusion in lower secondary schools in Tonga* (Thesis, Master of Arts). The University of the South Pacific. Suva. Fiji.
- Vakapuna, V. H. I. M. (2022). Ko e fakamonū ‘o e FATU: Ko e me‘afua ki he fahakoho fatongia ‘a e Faiako Ma‘a Tonga. *Tokoni Faiako: Tonga Journal of Education*, 3(1), 42-60.

7

Fala Tā Uhó: Ko e Hala Fononga ke Fakamonū e Akó 'i Tonga

Viliani Hēvaha 'i Moana Vakapuna

*Faiako, Ako'anga Faka-Faiakó
School of Education, Faculty of Education, Arts & Humanities
Tonga National University*

Koloa ke fakamonū 'e he kau faiakó (Key ideas for teachers)

- ♠ *Ke tatala e koloa 'o e Fala Tā Uhó ke fakahoko'aki 'a e ako e Tongá;*
- ♠ *Ko e fatongia 'o e Fala Tā Uhó ki he Taki Akó pea mo e akó;*
- ♠ *Ko e mahu'inga fakaako 'o e Fala Tā Uhó;*
- ♠ *Ke ngāue'aki e 'ilo tu'u fonuá he akó.*

Talamu'akí (Abstract)

Tulou mo e Tangane 'okú Ne 'afio he opé. Na'á Ne fola e fala 'o loto langí 'i he kolosí ko e fie kāinga ki he 'Ene Pelé he kuo fotu 'a 'ulua pea ngalo 'a tukuku. Ko e pepá ni, ko e fakamonū e koloa 'a e Tongá 'a ia ne tonumia 'i he ngaahi kuongá. Kuo ofongi 'e he tau'atāina ke kumi e Tongá ki he fonuá mo hono talá, fifili pe na'e 'uhinga ki he hā pea ke tatala mei ai e koloa 'o e 'ilo tu'ufonuá ke ako ai e to'utangatá ko e fakangata 'o e mo'ui mo'ulaloá ka tau hopo ki he loloto 'o e moaná. 'Oku tefito 'a e pepá ni he 'ilo 'o e *Fala Tā Uhó*, ko e fala hingoa 'o e palōveape 'iloa 'i he nofo 'a kāingá ko e '*Fofola e falá kae alea e kāingá*'. Ko e maau ko 'ení, 'oku talanoa ki hono natulá pea mo hono 'uhingá na'a ala tokoni ki he fatongia he familí, koló, siasí, fonuá mo e pule'angá.

Ngaahi kupu'i lea mahu'inga 'i he pepá ni (Keywords)

Fala tā uho, mā'uli-taki ako, fa'ē-faiako, pepē-tama ako, fala-'apiako

Maau ki he Fala Tā Uhó

*Te u fola e fala 'o ha'a vavanga mo faiva talá,
Na'e tā vā kaunahu he 'ēlito 'o e 'ofá.
Vā feinofī muka 'o e faa'i hai 'o e 'Api Moaná,
Kāinga fo'ou me'ite 'anga 'o ha sola 'oku tāla'á.*

*'E Tonga'eiki, fakamolemole pē na'a kuo fakatu'a e fā'elé,
Ha'afuluhao mo Fanga-'i-he-Sī uho taha he Fusi Fonua 'a Mauí.
Funga Fonua mo Funga Vailahi, 'oua lau tama fai ki fatu kae fēfē,
Paipasi nima Toputapu e fonua te u viki mo saní.*

*Lau mai e fala mo e fala pea mo hono tala,
Ko 'eni e fala tō'onga 'oku fola kae me'ite 'a tupu'a mo vavanga.
Fala tā uho ko e melenga mei Tokaima'ananga,
Fola kae holo e nofó mo e talanoa e kāingá.*

*'Oku ua hoku 'uhingá mo hoku mahu'ingá,
'O ka tatata pea 'oku ma'uma'uluta e nofo 'a kāingá.
Loto po'ulia 'e malamá 'o maamangia,
Tuketuke 'anga 'o Tonga monū'ia.*

*Ko e mu'akí ke talia ha koloa mei he langi taetaeá,
Pea 'oku fola hono falá 'i falelahi ko 'ene fānau tamá.
Nofo ki ai mo e mā'ulí ko e fakataulama,
Tama, ko 'ene ho'o fa'ē; fa'ē, ko 'ene ho'o tama.*

*'Oi, he mamahi ke māvoae ha 'ofa ne uho taha,
Tulutā toto mo e ta'ata'a ko e mala 'o ha'a tangata.
'O ka tonu e tukufuá pea lau mai mo e taha,
Ko e faivá ni talu mei mu'a 'a Ha'a Vaka'otua.*

*‘O ka hili e fatongiá ki he koloa laulōtahá,
Fui vai pea kaukau la’ā pea tuku atu ki he fatá.
Hilinga mea’a si’a fine ‘oku poto he angá,
‘O ka tālafili e nofó pea ui hano fakataha.*

*‘Ulumotu’a ko e tu’a’anga e kāfatahá,
Fofola e falá na’e toka he fatá.
Alea e kāingá ‘o ‘ikai ha fakangatangátá,
Ko au mo koe ‘okú ta uho tahá.*

*Fala tā uho ‘o e ‘ofa mo e ‘a’apá,
Fala tā uho ‘o e tatau ko e manako’angá.
Fala tā uho ‘o e taau ko e laukau’angá,
Tumu’aki e tauhi vā ko e fakaholosio’angá.*

*Ko e falá e kuo fofola,
Fala ‘o e tau’atāiná;
Fala ‘o e totonu faka’uhingá,
Fala ‘o e mo’oni faka’ēfiká.*

*Fofola e falá ‘i he fāmili mo e siasí,
Lau ki monū ai e koló, akó mo e pule’angá ni.
Fala ia ne fofola he funga kolosí,
Ko e fie kāinga mei loto ‘Ītānití.*

(Fa’u ‘e Viliami Hēvaha ‘i Moana Vakapuna, 2023)

Fakatapú mo e Talateú (Acknowledgements & Introduction)

‘Okú ou fakafeta’i ki he ‘Otua ‘o langi mo māmani. ‘A e ‘Otua ne tuku ki ai ‘e he ‘Uluaki Faá ‘a e fonuá ‘i Pouono, Vava’u ‘o tukufakaholo ki he ‘ahó ni ‘a e ‘Otua mo Tonga ko hoku Tofi’á –ko e tūhulu ‘o ha Tonga laukau he malu, tatau, mo e taau. Ko e tumutumu ē ‘o e fakafeta’í pea ‘oku kavei ai ‘eku fiefia he

fakahoko ‘a e pepá ni he lea tu‘u fonua ‘a e Tongá, ko e makamaile ‘o e ‘uluaki ‘univēsiiti fakafonua.

Ke paepae atu e fiefiá ni ‘i he toe e‘a ‘a e maka ne langa ‘e he kau matematika holomu‘á ke tau foki ā ‘o fakamonū ‘etau koloá kae tuku ā ‘etau māfana he penu kehé. Taaimu‘a ai ‘a e helohelo he mala‘e ‘o e akó: Konai Helu-Thaman, ‘Ana Maui Taufe‘ulungaki, Seu‘ula Johansson-Fua Fonua, Linitā Manu‘atu, ‘Okusitino Māhina, Tēvita Kā‘ili, mo Tīmote Vaiioleti pea mo e kakai ‘oku kei vanavanaiki mai honau le‘ó hangē ko Futa Helu, ‘Ēpeli Hau‘ofa, Sione Lātūkefu mo Sitīveni Halapua. Ko e kakai na‘e tōnunga ‘enau faí ke tau foki ki he kamata‘angá ‘o fakamonū ‘a ‘eta koloa tukufakaholo ‘a e Tongá ‘a ia ‘oku ngaeve ke veteki mo fifili‘i ke hoko ko e ako ‘a e fonuá. Ko e ‘uhinga ia ‘a e māfaná, koe‘uhí ko e poupou kakato ‘a e pepá ni ki he kau heloheló ni mo e maama kuo nau tutú ke tau okooko ki ai ke ulo atu ia ko e maama‘anga ‘o e fonuá.

Ko e pepá ni ‘oku tefito ia ki hono fatu ha hala fononga fo‘ou ma‘áe akó mei he koloa tu‘u fonua ‘a e Tongá ‘a ia kuo kamata ke māngalongalo he ta‘au ‘o e kuonga fakamīsini. ‘Oku fakaloloto ‘a e pepá ni he lea manakoa ko e *fofolā e falá kae alea e kāingá* ‘a ia ‘oku manako e kakai Tongá ke ngāue‘akí ka ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku ‘ikai ke mahu‘inga mālie hono ‘uhingá pea tataki ai ‘a e ngaahi lea mahu‘ingá ni ke fai fakamamata pē hono ngāue‘akí kae mole ‘a e uho mo ‘ēlito na‘e fakatoka ai mei ono ‘aho kilukilua.

‘I he pepá ni, ‘oku tātānaki mai ‘a e ngaahi ‘ilo ke fatufatu‘aki ‘a e hala fononga ko ‘ení ma‘áe akó ko e hoha‘a ki he tu‘unga ‘oku ‘i ai e akó ‘i hotau fonuá ni ‘a e koloa na‘e puke ‘e he ‘Uluaki Faá ke fai teunga‘aki hono fonuá kuo faka‘a‘au ia ke longo pea neongo ‘oku kei ma‘ave‘ave ‘a e fo‘i pilioté he kolopé ‘i he tau‘aki tangata he mala‘e ‘o e akó ‘o hā hangē kuo lahi e ‘iló. Ka te u

fakatulou hē kau apoapo ke ala ki he Tō Folofola malanga ‘a e ‘Uluaki Faá, ‘Oku ‘auha hoku kakai ko e masiva ‘iló pea tā pea ngali mo hono kuongá kae uoke, ko e ‘ahó ni kuo ngaeve e ‘ilo kau to’o mo tñaki ki he kaveinga ‘a e tamá ‘o fakatatau ki he kuongá ni, ‘oku ‘auha hoku kakai ko e masiva he potó. Maumau pē e lahi e ‘iló ka ‘oku ‘ikai ke malava he ‘ilo ko iá ke kake’i ai e fonuá. Ko e fonua na’e tuku ki ‘olungá ‘oku lolalo he ngaahi ‘ahó ni ‘i he ta’au ‘o e tekinolosiá ‘o ‘auhia ai ‘a e faa’i kavei koula ‘a e Tongá pea ko e tēpuú ko e mole ‘a e ‘ilo ‘Otuá pea hōngea ai ‘a e moto ‘o e fonuá, ‘Otuá mo Tonga ko hoku Tofi’a’. ‘Oku tui ‘a e pepá ni ko e hala fonongá ni ke liu anga ‘a e talanoa ke fakahoko ‘a e talanoá pe ko e ‘ai ‘a e misí ke mo’oni.

Puipuitu’a ‘o e Fala Tā Uhó (Background)

Ko e tefito’i lea ‘oku tau anga maheni ki aí, ko e *fofola e falá kae alea e kāingá*. Ne tupu mei he ‘ikai ke ‘i ai hano tupu’anga ‘i he tohi palōveape faka-Tongá, pea ake ai e fakakaukau ke kumia ‘a e koloa lelei ne tupu ai e ngāue lelei ko ‘ení ‘a ia ‘oku tanumia he moana ‘o e vavangá mo e tupu’á ne ma’u ai e hingoa ‘o e falá ni ‘a ia ko e *Fala Tā Uhó* (Vakapuna, 2019 & 2021).

Ko e *Fala Tā Uhó* ‘oku tala hono ‘uhingá ‘i he fa’unga pē hono ngaahi leá. ‘Uluakí, ko e falá ‘oku ‘uhinga ia ki he me’a ngāue ‘oku ngaohi mei he lo’akau ‘a ia ‘oku lahi hono ngaahi kalasí ‘a ia ko e pāongo, tofua, fāfā mo e kie. Ko e pepá ni ‘oku pulusi ia te’eki ke ma’u e hingoa ‘o e lo’akau ne lālanga’aki e falá ni pea ko e pole ia ki ha fakatotolo he kaha’ú he falá ni.

Ko e *falá* ko e naunau ‘a fafine ‘okú ne teuteu’aki hono loto falé ‘o ka ‘i ai ha me’a ‘e hoko ‘o hangē ko e ‘a’ahi pe fakataha pe ko ha me’a mahu’inga ‘a e fāmili. ‘Oku ‘i ai hono tuku’anga ‘oku hili ‘o tata’o he fata ‘o e fale Tongá ke maloulau mo tolonga ‘o tuai e ngāue ki ai ‘a e ané mo e popó. Kuo ‘ikai toe ngāue’aki e fatá he

'ahó ni pea 'oku lahi 'aupito e maumau e koloa 'a fafine Tongá. Ko e falá ko e koloa pē ia 'a fale lahi pea ko e anga e tu'u 'a e nofo 'a kāinga faka-Tongá, ko fale lahi, ko e 'api ia 'o e 'ulumotu'á pea na'e tu'u ia 'i loto kolo pea nofo takai ki ai e kāingá. 'Oku matamata ko e falá na'e tuku pē 'i fale lahi ko hono naunau ke fai teunga'aki.

Ko e tefito'i lea hono uá, ko e *tā*. Ko e taá, 'oku lahi hono 'uhingá. 'Uluakí, ko e fakamāvae 'o ha me'a ke mavaeua ke 'oua na'a toe 'i ai ha'á na fehokotaki. Uá, ko e fakamamahi. Ko e tā ko' eni 'oku 'uhinga ia ki he fakaehaua 'e ha taha ha taha pe falukunga kakai. Tolú, ko e 'īmisi. Ko e tatau 'o ha me'a pe ko ha taha. Fā, ko e fetu'utaki. Ko e ma'u ' eni ia mei he kuonga kimuí ni mai 'a ia ko 'e te fetu'utaki ki ha taha 'i ha telefoni pea mo e ngaahi me'a ngāue fakaeonopooní. Ko e 'uhinga 'oku ngāue'aki 'e he kongá leá ni 'a ia 'oku hā he 'uluakí, ko e tu'usi, motuki, tofi'i, hifi'i ke fakamāvae 'a e tahá ke hoko 'o ua.

Ko e tefito'i lea hono tolú, ko e *uho*. 'Oku lahi mo e 'uhinga 'o e uhó ka 'oku to'o mai 'e he pepá ni 'a e 'uhinga tefito mo kaunga tonu ki he leá ni 'a ia ko e halanga toto 'okú ne fakafetaulaki e fa'eé ki he 'ene tamá 'i loto hono manavá. Ko e halanga ia 'oku mo'ui ai ha mo'ui fo'ou 'i ha mo'ui motu'a, fafanga, fakamāfana'i pea mo lalanga ai e vā 'o e fa'ē pea mo 'ene tamá ki manava.

Ko e ngaahi faka'uhinga ki he ngaahi lea tefitó 'oku fā-'ū-taha ia ko e fala na'e teu'i 'i fale lahi ke fakatokoto ai 'e he mā'ulí 'a e fa'ē ke fanau'i ha tama ko e fakakoloa ki he kāingá. Ko e tala 'o e nofo 'a kāingá, ka 'i ai ha fa'ē feitama pea ka ofi 'a e taimi ke fanau'i ai 'ene tamá, pea 'oku 'ave leva ki fale lahi pea 'oku 'i ai pea mo e mā'uli ke fakataukei ke taulanga 'a hono talitali 'o e tofi'á ki he fāmilí pea mo e kāingá. Ko ia ai, ko e *Fala Tā Uhó*, ko e fala 'oku faliki'aki 'a e lotofale 'a e fai'anga fā'elē pea ko e fala ko iá 'oku tā ai e uhó pe fakamāvae ai 'a e fa'eé pea mo 'ene tamá. Ko e fala

ia 'okú inu e tauta'a pupuha pea mo e toto pea faka'olunga ai 'a e to'e mo e mamahi lahi pea 'okú ne inu 'a lo'imata he taumaiā ko ha 'ātunga lau ka ko e tufakanga 'o ha'a fafine talu mei he kamata'angá. 'O ka lava lelei e fatongia 'uluaki 'o e falá pea 'oku fufulu 'aki 'a e vai pea tauaki he la'aá ke mōmoa pea 'oku takai leva 'o fakamohe ki he fatá 'o taliangi mei ai ki ha toe fatongia he kaha'ú.

Na'e ua 'a e fatongia 'o e falá: i) *Ko e talitali 'o ha tofi'a fo'ou ki he kāingá*; pea ko hono uá, ii) *Ko e fai'anga 'o e fakataha 'a e 'ulumotu'á mo hono kāingá*. Ko e 'uhinga 'uluaki kuó u fakamatala ki ai 'olungá. Ko e ua 'o e 'uhingá, 'oku tefito ia 'i he fakataha 'a e kāingá. Ko e 'uhinga 'eni 'oku tu'u ai 'a 'etau palōveape ko e *fofola e falá kae alea e kāingá*. 'O ka ui ha fakataha 'a e 'ulumotu'á ki he kāingá, pea kuo pau ke to'o hifo 'a e falá mei he fatá 'o fofola 'i honau ha'oha'ongá ke fai ai e alea 'a e kāingá pea te nau feongo'i'aki he 'ofa ta'emamotú mo e 'ofa tu'u fué he neongo ko e fakamāvae 'a e uhó ke māvae 'a e fa'e mo 'ene tamá ka ko e puipui 'o e 'ofá, 'oku 'ā'āsili 'a 'ene tupulaki he ko e fala 'oku fofolá na'e tā kotoa ai honau uhó. Hono 'ikai ke ifo pea mo māfana 'a e alea e kāingá he ko e talanoa 'a e uho taha 'a e pīkinga totó, ko e toto ki he toto pea 'oku tau'olunga ai 'a e tauhi vā mo e faka'apa'apa pea hiliō 'a 'ofa neongo 'oku nau lea ki he anga honau lotó 'o fai ta'eteki he 'oku 'i he fala 'oku fofolá, 'a e totonú, mo'oní mo e tau'atāina – ko e naunau ia 'a e talanoa 'a e toto; 'a e uho taha 'oku lufulu'f'i'aki 'a e 'ofá.

Ko e ngaahi tefito'i tui 'o e Fala Tā Uhó

'I he ongo 'uhinga 'e ua ne fatu mo lalanga ki ai e *Fala Tā Uhó*, 'okú na tofa mai 'a e ngaahi tefito'i tui ko 'ení ke muimui ki ai 'a e hala fononga fo'ou ni. Ko e ngaahi tefito'i tui ko 'ení 'e 10 'e ala ke pehē, ko e *Fala Tā Uhó* ke fakamonū e akó 'i Tonga 'oku 'ikai māvae ia pea mo e mu'aki faa'i kavei koula 'a e Tongá:

- i. Ko e tui tu'ufonuá, ke tafunaki 'a e ivi 'o e 'apiako 'i Tongá ke pukepuke 'a fufula 'a e koloa 'a e Tongá ka 'ene koloa tukufakaholó ko e lea pea mo hono ngaahi faiva 'iló;
- ii. Ko e tui nofo 'a kāingá, ke nonofo 'a e kau toho palau 'o e akó 'i he mahu'inga 'o e nofó he kuonga 'o ono'ahó he ko e māamā ia ko e 'ilo'i kitá pea mo hoto seakalé 'a e lahí mo e sí'i;
- iii. Ko e tui fānau'i fo'ou 'o ha 'ilo, ko e mu'aki 'o ha falemaama ko e tafunaki e 'iló pea ke fānau'i ha ngaahi 'ilo fo'ou ko e makehe'anga 'o ha ako'anga;
- iv. Ko e tui 'o e feongo'i'akí mo e fekaukau'akí, ke fakapapau'i ko e lelei 'o ha ngāue pe 'apiako, ko e tu'u fakataha 'a hono kāingá;
- v. Ko e tui 'o e uho tahá, ke fakamālohia 'a e vā 'o e taki akó, faiakó mo e fānau akó;
- vi. Ko e tui 'o e tatau ke fakafe'atungia 'a e 'afungí mo e fakapuhopuha'á;
- vii. Ko e tui 'o e taau ke fakaivia 'a e taki akó, faiakó mo e fānau akó 'i he 'apiakó; ko honau ui ki he fatongia 'o tatau pē i he seakale 'e tolu ko iá;
- viii. Ko e tui 'o e tau'atāina ke ne fakatupulekina 'a e vavaló mo e fifilí 'i he 'atamaí;
- ix. Ko e tui 'o e tangata kakató, ko e ola 'o e akó i Tonga;
- x. Ko e tui 'o e talanoá, ko e founa ke fanau'i e māfana he loto 'o e Tongá.

Mahu'inga Fakaako 'o e Fala Tā Uhó

Ko e *Fala Tā Uhó*, ke fofola he akó 'i Tonga ko ha pili e tauhalá ki he nofo 'a kāinga e akó 'i hotau fonuá ni. 'Oku fokotu'u atu ai 'e he pepá ni 'a e *Fala Tā Uhó* 'i hono mahu'inga tu' u fonuá pea mo 'ene felāve'i mo e faa'i kavei koula 'a e Tongá ke hoko ko e koloa

ke tefito ai 'a e fakanofonofa e nofo 'a kāingá 'i he fonuá pea mo e ongo koloa na'e puke 'e he 'Uluaki Faá 'o langa'aki hono fonuá 'a e lotú mo e akó. Ko e hala fonongá ni 'e uho 'i he akó kā 'e 'ikai ke fakangatangata 'a hono 'aongá ki he nofo 'a kāingá he ko hono mohengá ia pea 'e tonu pasika fakalotu, fakafonua, fakafānili mo ha nofo'anga pē fakataha'anga 'oku tuifio ai 'a e Tongá. 'I he kāinga 'o e akó, 'oku 'i ai e ngaahi kupu lalahi 'e fā 'i he 'uhinga 'uluaki 'o e falá 'a ia ke fanau'i ai ha tofi'a ki he kāingá; i) *Falá* ('apiako); ii) *Mā'ulí* (taki ako); iii) *Fa'ē* (faiako); mo e iv) *Tofi'a* (tamasi'i ako).

i. Mahu'inga fakaako 'o e falá ko e 'apiako

Ko e falá 'i hono fakamahu'inga ki he akó, ko e 'apiakó ia. Ko e 'apiakó 'o tatau pē he 'uluaki 'apiakó pea mo e 'apiako 'oku tau ngāue'aki he lolotonga ní. Ko e falá, 'okú ne fua e ngaahi faingata'á 'o hangē ko e tokoto ai 'a e fa'ē pea 'oku nofo ki ai pea mo e mā'ulí. Pea ka faifaiangé kuo ola e feingá, pea 'e talitali 'e he falá 'a e tofi'á. 'Oku fofola e falá ke fai fatongia kotoa ki he ngaahi kupu fekau'akí – ko e mā'ulí, fa'eé mo e tofi'á. Ko hono 'omai ki he 'apiakó, ko ia 'oku ne fakafatongia'i 'a e taki akó (mā'ulí), faiakó (fa'ē) pea mo e tamasi'i akó (tofi'á). Ko e 'apiakó 'okú ne tali e ngaahi faingata'a mo e ha'aha'a 'o e akó.

ii. Mahu'inga fakaako 'o e mā'ulí ko e taki ako

Ko e tefito'i fatongia 'o e mā'ulí, ko e fakataulama ki he fa'eé ke fanau'i hao mo mo'ui 'a e tofi'a 'oku 'i hono manavá. Ko 'ene taukei, potó mo e 'iló 'oku si'i tu'u ai 'a e 'amanaki 'a e fa'eé pea pehē ki he kāingá 'e taulanga 'a e tofi'a 'oku 'i manavá. 'Oku pehē tofu pē 'a e mafatukituki 'a e fatongia fakataki akó pea 'oku lau 'e he falá ni, 'oku tuku taula ai 'a e mamafa mo e mo'oni 'o e fatongia fakaakó. Ko e taki akó, 'oku taukei, 'ilo pea mo ma'u 'a

e potó ke faka'uto'uta he ngaahi fatongia fakaakó pea ko e lelei 'o ha 'apiako, 'oku hili kotoa ia 'i he nima 'o e taki akó.

iii. Mahu'inga fakaako 'o e fa'eé, ko e faiako

Ko e mahu'inga 'o e fa'eé, ke fanau'i ha 'ilo fo'ou. Ko e fatongia ia 'o e faiakó, ke fanau'i ha 'ilo fo'ou ke 'inasi ai e hako tupu e fonuá. Ko e faiakó, 'okú ne fua e kanongatāmaki 'o e ngāué 'i he ngaahi fatongia kotoa 'o e 'apiakó pea 'oku mahu'inga 'aupito ke fanafanau 'a e 'ilo mo e poto 'a e faiakó. 'E malava 'a e faiakó 'o fanau'i ha tofi'a lelei 'o kapau 'oku hulu 'ene kātakí, lahi 'a 'ene 'ofá pea inu 'a lo'imata he fatongiá kae utu 'e he tofi'a 'oku 'i hono manavá 'a e melié. Ko e kalusefai mo'oni 'a e faiakó 'oku hangē ha fa'eé hono fatongiá he 'oku tauta'a toto, tafe mo e pupuha pea inu 'a lo'imata he fatongiá ko e siofaki ki he 'ene tama akó.

iv. Mahu'inga fakaako 'o e tofi'á, ko e tamasi'i ako

Ko e tamasi'i akó, 'a e pēpē 'oku 'uhinga ki ai hono lālanga e falá pea mo e kumi e mā'ulí pea mo ha fa'ē ke ne fanau'i. 'Oku mahino mei he *Fala Tā Uhó*, ko e tamasi'i akó, 'a e mafutefua 'o e 'apiakó pea ko ia 'a e 'uhinga 'o e 'apiakó, taki akó pea mo e faiakó. Ke fanau'i ha tamasi'i ako lelei, 'oku mahu'inga ha 'apiako lelei, taki ako lelei pea mo ha faiako lelei.

Hala fononga fakaako 'o e Fala Tā Uhó

Ko hono fokotu'utu'u 'eni ha hala fononga fakaako 'o e *Fala Tā Uhó*. 'Oku fakataha'i ai hono mahu'inga fakaakó pea mo e fekaukau'aki 'a e ngaahi kupu lalahi 'e fā 'a ia ko e: *Falá* ('apiakó), *Mā'ulí* (taki akó), *Fa'ē* (faiakó) mo e *Tofi'á* (tamasi'i akó).

i. Falá – ‘Apiako/‘Api

‘Oku ua ‘a e ‘apiakó ‘i hotau fonuá ni pea ‘oku ‘ikai sola ia ki he Tongá pea kuo lahi e fofola falá kae alea ai e kāinga ‘o e akó. Ko e ‘apiako ‘uluakí, ko ‘api; pea ko e ‘apiako hono uá, ‘a ia ‘oku fakahoko fatongia atu mei ai ‘a e kau *Faiako Ma’a Tongá* (Johansson-Fua, 2008). ‘Oku natula tatau pē ‘a e ongo ‘apiakó pea ‘oku ‘i ai ‘a e faka‘amu ke fakatou ngāue‘aki pea ke fepoupouaki e ongo ‘apiakó kae hangē ha falemaamá ‘a e tu‘umo‘unga e akó ‘i hotau fonuá ni.

Ko e ngaahi natula ‘o e falá ‘oku fiema‘u ke fakateunga‘aki ‘a e ‘apiakó mo ‘api ‘i he hala fonongá ni

‘Uluakí, ko e falá, ‘oku mālohi fe‘unga ke ne lava ‘o matatali e ngaahi fāliunga ‘o e vai, toto, pupuha mo e la‘aá ‘i ha ngaahi kuonga. ‘Oku mahino mei he natula ‘o e fā‘elé, kuo pau ke inu toto mo e vai e falá ia ‘a ia ko e ngaahi me‘a ia ‘okú ne fakavave ‘a e popo mo e ta‘e‘aonga ‘a e falá. Ka fakahoa ki ‘api mo ‘apiako, ‘oku fiema‘u ia ke mālohi fe‘unga ‘a e fa‘unga ‘o e ‘apiakó mo ‘api ke fakapapau‘i ‘e tolonga ‘i ha ngaahi kuonga ‘a e ‘apiako ko iá pe ko e ‘api ko iá.

Ko e ngaahi me‘a ‘oku tefito ai ‘a e fefeka ‘a e falá, ko hono au lalangá – ‘oku ma‘u mo mā‘opo‘opo pea au tatau e fe‘unú pea ‘oku nau fekaukau‘aki leva ke pukepuke ‘a e mālohi e falá. Ko e me‘a ia ke fakatokanga‘i ki hono fatu ‘o ha ‘api pe ‘apiako, ko e fakapapau‘i ‘oku mahu‘inga tatau e ngaahi fiema‘u tefitó pea mā‘opo‘opo hono ngaahi fatongia ‘o ‘ikai ha fehokoki. ‘A ia, ‘oku mahu‘inga ke ‘i ai hono ngaahi lao mo e tu‘utu‘uni ke tokoni ki hono fakaivia ‘a e mālohi e fa‘unga ‘o e ‘apiako ko iá.

Fakatatau ki he *fofola e falá kae alea e kāingá*, ko e ngaahi lao mo e tu‘utu‘uni ko ‘ení, kuo pau pē ke felotoi ki ai e ngaahi kupu kotoa

‘o e ‘apiakó ke ‘oua na’a tu’utu’unia pē ‘e ha n’ihi tokosi’i pe tokotaha ka ke tohoaki ki he ‘etau tu’u fakatahá mo kau katoá ke fakatupulekina ‘a e ongo ‘oku ‘o’ota ‘a e tu’utu’uni ko iá pea te te ngāue fie ngāue ke fakahoko ‘a e tu’utu’uni ko iá.

Ko hono uá, ko e falá ‘oku malu. ‘Oku kāinga ‘a e ‘uhinga ko ‘ení ki he ‘uhinga ‘uluakí – he ‘o ka au tatau ‘a e fe’unú, pea ‘e malu ‘a e falá. Ko e fakava’e mālohí, ‘a e mālohi ki he malu ‘a e falá. ‘Oku fiema’u ke fakapapau’i e ‘apiakó mo ‘apí ‘a e tu’unga malu ‘o e taki akó, faiakó mo e tamasi’i akó – ko e taha ‘o e ngaahi mu’aki me’a ke fai hono vakai’i ‘i hono fokotu’u ha ‘apiako. ‘Oku ‘i ai ‘a e kaunga lahi ‘a e taki akó ki he kongá ko ‘ení pea ke ne ‘eke ‘a e ngaahi fehu’i ko ‘ení kiate ia: *‘Oku malu nai e ‘apiakó mei he ‘uhá mo e ngaahi faingata’a fakaenatulá ‘o kau ki ai ‘a e feliuliuaki e ‘eá? ‘Oku malu nai e ‘apiakó mei he ‘ātakai? ‘Oku malu nai e kau faiakó mo e tamaiki akó?* Ko e malú, ko e natula ia ‘o e falá ‘oku mātu’aki fiema’u ke fakapapau’i he ‘apiakó ‘a hono tu’ungá.

Ko hono tolú, ko e falá, ‘oku tolonga pea mo tu’uloa. ‘Oku ‘i ai ‘a e faka’amu ke tau lava ‘o fakafuofua pe ‘oku tolonga ‘a e ‘apiako ‘oku tau ngāue aí pe ‘ikai. Ko e me’afua ‘o e tolongá ‘oku faingofua he ‘oku fua pē mei he tō’onga ‘a e tamasi’i akó ‘a ia ‘oku kau ki ai hono ‘ulungāngá, fakafōtungá, ola ‘o e akó, mātēaki pea hoko ko e tangata kakato ke malava ‘o foki ki hono fāmilí mo e koló ‘o hoko ko e tōnunga ‘i he fatongia. Ko e me’a ia ‘e hokohoko-seini ai ‘a e tolonga ‘o ha ‘apiako pea ‘e manakoa ki he fonuá.

ii. Mā’uli/ Taki Ako/ Tamai

Ko e mafatukituki ‘o e hala fonongá ni, ‘oku hili ia he uma ‘o e mā’ulí ko e ‘uhí, he ko e mo’ui ‘a e fa’eé mo e tofi’á fakatou’osi, ‘oku ‘i he ‘aofinima ia ‘o e mā’ulí. Ko ia ai, ‘oku totonu, ko e mā’ulí leva, kuo fakakoloa’aki ia ‘a e poto mo e ‘ilo mo e taukei

he mala'é pea 'oku falala'anga he kuo lahi 'a 'ene fakahoko e fatongiá pea ná'e ola lelei. Ko ia 'oku 'i ai 'a e mahu'inga lahi 'aupito ke ma'u he ongo taki ako he ongo 'apiakó 'a e Tongá (taki ako he 'apiako mo e tamai he 'apiako ko 'api) 'a e ngaahi fiema'u ki ha mā'uli he nofo 'a kāingá.

'Iló

Ko e 'iló, ko e koloa faka-'Otua ia kuo faka'inasi'aki ha taha 'i ha lotofale pea 'oku matamata 'e malava pē ke tukufakaholo. 'Oku 'ikai ke taukave 'a e pepá ni ko e 'iló ko e me'a tukufakaholo ia ka ko e 'uhī ko e 'inasi ha taha he tufa haohaoa 'a e 'Otuá he 'iló, pea te ne fakaili 'a e 'ilo ko iá 'i hono hakó 'o hangē ai 'oku tukufakaholó ka 'oku 'ikai.

Ko e makatu'unga 'o e 'iló 'i he kuonga koeé, ná'e nofo ia ki he fa'a 'i aí, sió mo e alá. Ko e fa'a 'i aí, ko e makatu'unga mahu'inga 'aupito ia ki he ako ngāue fakatakí. 'Oku huluhulu 'e he fa'a 'i aí 'a e vekeveke faí mo e loto'aki 'a e fatongiá ko e 'uhī, ke puke kotoa 'a e 'iló 'a ia 'oku fakatafe hifo mei he mā'uli lolotongá ki he kau ako ngāué ke hoko atu e fatongiá. 'Oku 'i ai 'etau lea Tonga ko e *nofo he 'api moli kae fū hala*; 'a ia 'oku 'uhinga ki ha taha tonu he 'api 'o e mā'ulí, ka 'oku 'ikai te ne 'inasi he 'ilo 'a e mā'uli ko iá ko e tupu mei he fakapikopikó 'a ia 'oku mole ai e faa'i kavei koula e Tongá – 'a e faka'apa'apá, mamahi'i me'á, loto tō, mo e tauhi vaha'a ki he 'ilo tu'u fonuá pea mo hono 'aonga ki he kāingá.

Ko e sio mo e alá, ko e founga ako ia 'a e Tongá ke faka'ilo 'a e potó pea ko e taukei 'o ha taha ki ha taha 'okú ne fiema'u mo'oni. 'Oku 'i ai 'a felālāve'i 'a e fa'a 'i aí pea mo e sio mo e alá koe 'uhī, 'e lava 'a e sio mo e alá he 'ete 'i aí. Ko hono fakatu'utāmaki 'o e fa'ahinga ngāué ni, he ko e fakahoko ngāue ia ki he mo'uí pea ko 'e te alá, 'oku ua pē 'a e olá – ko e mate pe ko e mo'ui, 'a ia 'oku

mātu'aki pelepelengesi ai pea ke fakapapau'i ko e ala 'a e mā'ulí, 'okú ne 'ilo'ilo pau 'a 'ene ngāue 'oku fakahokó.

Fakahoa ki he Taki Akó 'i 'Apí mo 'Apiakó

'Oku mahú'inga 'aupito ki he taki ako 'i 'apí pea mo 'apiakó fakatou'osi ke na kātói 'a e founga puke 'o e 'iló ko e fa'a 'i ai, sio, pea mo ala. Ko e taki akó 'i he ongo 'apiakó ni, 'oku tulitulifua ia ki he mahú'inga ke molomolomuiva'e ki he hala lelei 'o e taki ako kuó ne fetongí. Ko e fakatātā mei he 'apiakó ko 'apí – ko ha tamai lelei, ko e taki ako ia he 'apiako ko 'apí. 'E ako 'ene fānau tangatá ke taki ako 'i hano ki'i fāmili meiate ia lolotonga 'a hono faka'ilo 'e he tamaí kiate ia 'a e founga lelei ki he tauhi fāmili pea 'e 'ilo 'e he fohá 'a ia 'e taki ako hokó ki ha ki'i 'apiako ka ko 'apí 'i he 'ene fa'a 'i aí. Ko e palopalema 'o e foungá, ko e 'ikai fa'a 'i ai 'a e fohá ke sio he 'e 'i ai e 'aho 'e ala ai ki he taki 'o e fāmili pea 'e 'ikai te u ofo he tu'unga 'oku 'i ai 'a e 'apiako ko 'apí ko e mole mei ai 'a e fa'a 'i aí pea 'ikai ke lava lelei e sió pea alaala vale leva he taimi 'e hoko hake ai ko ha taki ako 'i ha 'api.

Ko hono fakahoa ki he taki ako 'o ha 'apiako, 'e toe mahulu atu he 'e lalanga ia mo e ngaahi 'ilo faka-Uēsité ke fenāpasi mo e natula 'o e 'apiakó. Ko e taki ako 'o e 'apiako 'oku tau anga maheni ki ai he ngaahi 'aho ní, 'oku taau ke lahi 'a 'ene 'iló 'o mahulu atu he toenga 'o e kau ngāué 'i he tapa kehekehe 'o hangē ko e 'ilo fakaakó, 'ilo tu'ufonuá, 'ilo faka'ulungāangá, 'ilo faka-tauhi vaha'á mo e 'ilo fakatakí ki hono tataki mo tauhi 'o ha falukunga kakai. 'Ilo ki hono solova ha palopalema 'i he vaha'a 'o e fānau akó, kau faiakó, mātu'a tauhi fānaú, kau taki akó pea mo ha kupu pē felāve'i mo e akó.

iii. Poto

Ko e taki ako lelei 'okú ne ma'u 'a e poto fe'unga ke tataki'aki hono 'apiakó pe ko hono fāmilí. 'Oku lau 'e Thaman (1988, 1992, 2001 & 2012), ko e potó, ko e ola ia hono ngāue'aki 'a e 'ilo 'oku ma'u 'e ha taha. Fakatatau ki he lau 'a Thaman, tā 'oku lahi 'a e 'iló 'i hotau fonuá ni he 'ahó ni ka 'oku hongē 'a e potó 'a ia 'e ala ke u pehē, kuo māliuliu 'a e 'ulungāanga ne 'afio'i 'e he 'Uluaki Faá 'i hono kuongá mei he 'auha 'a hono kakaí 'i he masiva 'iló, ki he 'auha 'a hono kakaí 'i he masiva potó 'i he ngaahi 'ahó ni. Ko ia, ko e potó, 'oku vahevahe ia ki he kongā mahu'inga 'e fā: i) *poto he fakafuofuá*; ii) *poto he angá*; iii) *poto he fatongia*; mo e iv) *poto he tauhi vā*.

Poto he fakafuofuá

'Oku lau 'a e tohi ki he tangata lelei 'a ē 'okú ne malava 'o fakafuofua hono ngaahi 'ahó. Ko e tefito'i mālohinga 'o e mā'ulí, ko 'ene poto he fakafuofua 'a e taimi mo e vaha'a 'a ia 'oku lau 'e Palōfesa Maui Tā Vā he Ako (Kā'ili) pea mo Palōfesa Hūfangahe-lotu (Māhina), ko e ketoketo'i me'a 'o e fifili 'iloa ko e *Tā Vā*. Ke fanau'i lelei 'a e tofi'a kuo faka'inasi'aki ha fefine he nofo 'a kāinga faka-Tongá, kuo pau ke poto 'a e mā'ulí he fakafuofua 'a e taimi 'a e fa'eé mo hono tofi'á pea mo e vaha'a taimi ke ne fanau'i ai 'a 'ene tamá. 'E malava ke matu'utāmaki fakatou'osi 'a e fa'eé mo 'ene tamá 'o ka hala e fakafuofua 'a e mā'ulí.

Kapau te tau fakahoa mai ki 'apiako pe ko 'api, 'oku 'ikai toe faka'uli'ulilātai 'a 'ene fenāpasi mo e fekau 'o e fatongia 'oku fakahoko 'e he mā'ulí. Ko e puleakó pe ko e tamaí, ke tonu 'a 'ene fakafuofua 'a e ngaahi fatongia 'o e fāmilí. Ko e poto he fakafuofuá, 'oku felāve'i ia pea mo e 'ilo 'a e ngaahi fatongia tefito fakataki'aki pea mo hono 'ilo lelei 'a e faiakó pea mo e fānau akó ke lava ai 'a hono fakafuofua 'a e fatongia 'e tonu taha ki hono tauhi 'a e 'apiakó ke tupulekina ai 'a e ngāue lavame'a 'a e

faiakó mo e fānau akó. 'I 'api, ko e fatongia ia 'o e tamaí ke ne 'ilo lelei 'a e fa'éé mo 'ene fānau pea mei ai, 'e lava ke ne fakafuofua 'a e ngaahi fatongia ke tupulekina ai 'a e fāmili.

Poto he angá

Ko e poto he angá, 'oku felāve'i ia pea mo e fakafōtunga 'a e mā'ulí 'a ia 'okú ne fotufotungofua ki he fa'éé pea 'oku faingofua ai ke fai ha talanoa lolotonga 'a e feinga 'a e mā'ulí ke 'ilo 'a e tūkunga 'oku 'i ai 'a e fa'éé. Ko e 'ulungāanga mahu'inga 'aupito 'eni ke ma'u 'e he mā'ulí kae malava ke tonu hono fatongiá 'i he faingofua ki he fa'éé ke ne talanoa totonu 'a e ngaahi fehu'i 'oku tukutuku atu 'e he mā'ulí ke 'ilo ai 'a e tūkunga 'oku 'i ai pea fai ai 'a 'ene fakafuofuá 'a ia kuo tau lave ki ai 'i 'olungá.

Kapau te tau fakahoa ki he 'apiakó mo 'api, 'oku tonu pasika 'aupito 'a e fiema'u ke poto he angá 'a e taki akó pea mo e tamaí. Ka poto he angá 'a e taki akó, pea 'oku fakafotufotu ngofua leva ki he kau faiakó ke talanoa kiate ia 'i ha ngaahi me'a 'oku lēvei ai honau lotó pea 'e tonu ai 'a 'ene fakafuofuá ki ha founa ke solova 'a e palopalemá kei tami. Ko e me'a tatau 'oku hoko 'i 'apí, 'oku lahi e palopalemá, ko e 'ikai lava e fānau ke lea ki he tamaí ko e 'uhī ko 'ene fakapuhopuha'á pea iku ai 'o 'ikai ke lava 'e he tamaí 'o fakafuofua lelei 'a e me'a 'oku hoko 'i hono ki'i fāmili.

Poto he fatongiá

Ko e poto he fatongiá, 'oku felāve'i ia pea mo e 'ilo lelei he mā'ulí 'a 'ene ngāue ke fakahokó pea 'okú ne fakahoko hono fatongiá 'o fakatatau ki he 'ilo 'okú ne ma'ú (Thaman, 1988, 2001, & 2013). Kapau te tau fakahoa ia ki he taki ako 'o ha 'apiako pea mo ha tamai ki ha fāmili, 'oku mātu'aki fiema'u ia ke poto he fatongiá. Ko e fatongia potó, ko e naunau ia kuo 'osi fakakoloa'aki 'a e taha kotoa 'o 'ikai ko ha me'a ia 'oku ako ka ko e me'a ia 'oku 'i loto

pē he taha kotoa ka 'oku 'ikai malava ke ngāue'aki lelei he tokotaha ko iá. Ko e founga leva ke ma'u ai e poto he fatongia, ko e mo'ui anga fakatōkilalo, tali e ngaahi tokoni kotoa pē, talatalanoa pea mo e talanoa mo e kaungā fonongā, tali pea ako mei he fehalaaki he 'oku 'ikai ha taha 'e haohao he māmaní.

Poto he tauhi vā

Ko e tumutumu 'o e ngāue faka-mā'ulí, ko 'ene poto he tauhi hono vā pea mo e 'ulumotu'á, fa'eé, hoá mo e fānaú pea mo e kāingá. Ko e tauhi vā 'a e mā'ulí, 'okú ne tuku ai hono lelei taha 'a hono taimí mo e vā ke fai ha ngāue lelei ke mo'ui ai ha taha. Ko e sippinga tauhi vā faka-Itaniti 'a ia na'e fai mai 'e Kalaisi 'i he funga kolosi 'i Kalevalé – ko e tuku Hono masaní, 'a Hono 'apí, kae hifo ke mo'ui ai ha taha.

Ko hono fakahoa ki he 'apiakó mo 'api, ko e taki lelei, 'okú ne tokanga ki hono vā tefitó 'a ia ko e faiako mo e fānau ako, fa'ē mo e fānau pea toki kau atu ki ai 'a e ngaahi kupu fekau'aki kotoa pe 'a ia 'oku piki atu ki he ongo 'apiakó ni 'o hangē ko e kolisi tutukú, kaungāme'a 'o e akó, kau tokoní mo e mātu'a tauhi fānaú.

Taukeí

Ko e taukeí, 'oku ma'u ia mei hano fakahoko ha fatongia 'o tā tu'o lahi. 'Oku 'ikai ko ha koloa toki ma'u hake pē ia pe ko ha koloa foaki pe tō meia hou'eiki pe ko ha kakala. Ko e koloa ko iá, 'e ma'u ia mei he tā pupuha 'o hangē ko e tala mei he kamata'angá, *te ke kai e maá he kakava ho matá*. Ko e taukei 'a e mā'ulí, 'oku lau ia mei he lahi 'o 'ene fakahoko fatongia olá pea ka toe matu'otu'a 'a hono ta'ú, pea 'oku hangē 'oku toe talamuka ange ai 'a e 'iló mo e fakafuofua potó 'i hono fatongia.

Ko e taki ako 'o e 'apiakó, 'oku tatau hono fakafuofuá pea mo e mā'ulí. 'Oku lau 'a hono leleí 'i he 'ene fakamatu'otu'a he fatongiá pe laui ta'u 'a 'ene fua fatongiá. Kuo a'u leva e taki akó ki ha tu'unga kuo fakamatu'otu'a he fatongiá pea ala poto ko e 'uhī ko e angafai pea maheni ai pea 'oku lave ia ki he taukeí. Ko e taki ako taukeí, 'okú ne hangē ma motu'amoá 'o 'ō'ōfaki hono fāngangá ke nau malu mo hao mei he ngaahi ha'aha'a 'o e fononga'angá. Ko e taki ako ia 'oku taukeí, ke mate ia pe fepaki ia mo e faingata'á kae haofaki si'ene kau faiakó mo e fānau akó.

Kuo lahi e mali kei iikí pea 'oku hikihiki tō ai 'a e tokolahi 'o e kau puleako (tamai) 'oku 'ikai ke taukei ke pule'i 'a e 'apiako ko 'apí. Kapau te tau foki ki he kuohilí, na'e fili e puleako he fāmilí mei he fakapapau'i 'e he kāingá kuó ne ma'u e ngaahi taukei ke tauhi mo fakalele'aki e fāmilí. 'E'ikai te u ofo he ngaahi 'ahó ni 'a e lahi e ngaahi 'apiako (fāmili) kuo movete ko e 'uhī ko e mole mei he takí 'a e naunau 'o e taukeí.

Falala'angá

Ko e falala'angá ko ha naunau laulōtaha he anga e nofó 'oku hāhāmolofia ke e'a 'i ha falukunga kakai he 'oku taufehi'a 'a e nofó ki he fa'ahinga kuo uluisino 'iate kinautolu 'a e naunau 'o e falala'angá. 'I he mala'e 'o e fā'ele 'a ha'a fafiné, ko e mā'uli 'oku falala'angá, 'oku faingofua pē hono talá he 'oku hangē ha holo 'a e misí ki he 'ovavá 'a hono toutu'ua hono pāengá. Ko e falala'angá 'oku kau ki ai 'a e fai ki he 'ene leá, tonu 'a e fakafuofuá 'o tatau 'a 'ene fakamatalá mo e ongo 'a e fa'eé; 'okú ne tauhi 'a e vaa'i taá ke fakapatonu ki ai 'a 'ene fua fatongiá.

Ko hono fakahoa ko ia ki he taki ako 'o ha 'apiako, 'oku mahu'inga 'aupito ha taki ako 'oku falala'anga ke falala ki ai e kau faiakó mo e fānau akó pea tānaki atu ki ai 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'o e akó. Ko e taki ako falala'angá, 'okú ne muimui'i 'a

‘ene leá ke tohoaki ki ai e tokanga ‘o e kau muimuí. Ko ‘ene ngaahi tukutalá mo e fakahinohinó, ko e vaikau‘aki ki he kau muimuí ‘i he hala fonongá ‘a ia ‘oku ongo‘i ‘e he kau muimuí ‘oku tonu ‘a e fakafuofua ‘a e takí pea ‘oku ngaholo honau vaká ‘i he tapa kehekehe. Ko e taki ako leleí, ‘oku tonu ‘a ‘ene taimí ki he ngaahi fiema‘u ‘a e kau ngāué ‘o ‘ikai ke tatūsia ai ‘a e hala fonongá. Ko e taki ako leleí, ‘oku fakateki ‘a ‘ene ngāué ki he taimí pea ‘oku tonu ai mo ‘ene tūkufuá ki he ngaahi vā ke tulitulifua hono tauhí ke ō fakataha ai ‘a e totonú mo e mēesí.

Ko e ‘apiako ko ‘apí, ‘oku pou tuliki ai ‘a e falala‘angá ko e ma‘uma‘uluta‘anga ‘o e fāmílí he ‘okú ne fehokotaki ai e vā ‘o e tamaí mo e fa‘ē pehē ki he fānaú. ‘Oku mahu‘inga e ‘apiakó ni ke lalanga mei ai ‘a e ‘ulungāanga falalá pea ke fakatupulaki ke ‘ā‘āsili ‘a ‘ene fuá pea te ne fanau‘i ai ha fāmili, kolo, siasi, pule‘anga mo ha fonua falala‘anga.

iv. Fa‘ē/Faiako

Ko e fatongia fakafa‘eé, ‘oku hoa tatau ki he fatongia ‘o e faiakó. Ko e fa‘eé mo hono mahu‘ingá, ‘oku vahevahe ia ki he ngaahi konga ko ení: i) *ko e tupu‘anga ‘o e tofi‘á*; ii) *tauhi ‘o e tofi‘á*; mo e iii) *fakafuo ‘o e tofi‘á*.

Tupu‘anga ‘o e Tofi‘á

Ko e fa‘eé ‘a e sino ‘oku tupu mei ai ‘a e tofi‘á, ko e lao ia ‘o natula. Ko e tupu‘anga ‘o ha me‘a fakaenatula, ko e kelesi ia ‘a e tokotaha kehe pea ‘oku tui ki ai ko e tufa ia ‘a e ‘Otuá ‘oku lahi ko e fakatupu ‘o e me‘a kotoa pē. Ko e fakatupu ko ‘ení, ‘oku fakafou mai ia ‘i he tala‘ofa ‘a e ngoue ‘i Ītení ke mou fakatupu ke hangē ko e fetu‘u ‘o e langí pea mo e ‘one‘one ‘o e tahí. ‘Oku monū‘ia ‘a ha‘a fefine ‘oku nau tofanga he fakatupu ko ia ‘a e ‘Otuá pea ‘oku

sīlongo mo manukia si'a fa'ē 'oku hala he tapuaki ko iá ko e tofi'a ki hono manavá.

Ko hono fakahoa ki he faiakó, 'oku tupu meiate ia 'a e 'ilo fo'ou mo e ngaahi fakakaukau fo'ou kotoa pē 'a e fānau ako kuo tuku ki hono 'aofinimá. Ko e taha'i fatongia 'o e faiakó ko e fanau'i ha fakakaukau fo'ou 'i he 'atamai 'a e fānau. 'Oku mahu'inga ke vakavakai 'a e ngāue 'oku fakahoko 'e he faiakó ke fakapapau'i 'oku má'u 'e he fānau ha 'ilo fo'ou he 'aho kotoa pē 'o 'enau ngaahi ngāue fakaakó.

Tauhi 'o e Tofi'a

Ko e fa'eé 'okú ne si'i fua 'a e tofi'a 'i manava he māhina 'e hiva pea toki fanau'i mai ki māmani. Ko e tauhi 'oku fai he fa'eé, ko e fakafeangai mei he hā maí ki he 'ikai hā maí, ka 'oku fai'aki pē 'a e ongo 'o e 'ofa mo e fatu 'oku langa'i he tupulekina 'a e tamá 'i manavá. 'Oku tauhi 'e fa'ē 'a e kaí, inú, mohé pea fakamāfana'i 'a e tamá 'i manava. Ko e ngaahi naunau ia 'o e tauhi 'a e fa'eé ki he tama 'oku fatu 'i manavá.

Ko hono fakahoa ki he faiakó, 'oku fenāpasi 'a e fatongia 'o e fa'eé mo e fatongia 'o e faiakó 'o lokiako. Ko e mo'ui 'a e fānau 'oku tuku 'i he 'aofinima 'o e faiakó pea ko e tūkingata 'o e faiakó 'a hono tauhi 'a e fānau kuo tuku falala kiate iá. 'Oku fafanga faka-atamai 'e he faiakó 'a e tamasi'i akó ke tupu 'a 'ene fakakaukau. 'Oku fakainu 'e he faiakó 'a e fānau akó 'aki 'a e vai 'o e mo'ui 'i he ngaahi lēsoni 'oku ako'i 'i lokiakó ke tupu 'o mapunopuna he tō'onga mo'ui 'a e fānau. 'Oku hanga 'e he faiakó 'o fakamālōlō lelei e fānau ke nau nonga 'o 'oua e hoha'a 'o ka lahi e ngaahi fakafe'atungia 'i he hala fononga. 'Oku fakamāfana'i 'e he faiakó 'a e fānau mei he fatafata 'oku māfana pea fonu 'i he 'ofa ke ne lau 'a e fānau kuo tuku falala kiate iá ko 'ene fānau tonu.

Fakafuo 'o e Tofi'á

Ko e fatongia 'o e fa'eé, ko 'ene fakakaukau'i pe ko e hā 'a e tō'onga pe taleniti 'e fakafuo ki ai 'a 'ene tamá. Lolotonga hono fua e tamá ki manavá, 'oku mahu'inga 'aupito ke tonu 'a e fakafuofua 'a e fa'eé ki he tama 'okú ne fiema'u ke ne tauhi mo tupu 'i hono fofongá. 'E tefito ia 'i he ngaahi ngafa pea mo e tokanga 'a e fa'eé. Ko e fakafuo 'o e tofi'á, 'oku fai ia 'e he fa'eé talu mei manava 'o a'u ki he 'ene hoko mai 'a e tofi'á ki māmaní.

'Oku fakafuo 'e he fa'eé 'a e tofi'á 'aki 'a 'ene tō'onga mo'uí mo e leá. Ko e fa'eé, 'oku fiema'u ia ke ne fai lelei he taimi 'okú ne feitama'i ai 'a e tofi'á pea ka fanau'i 'a e tofi'á, pea 'oku tā sīpinga lelei 'a e fa'eé ke akosope ai 'a e tofi'á. 'Oku fiema'u 'a e fa'eé ke fakahifo lea lelei, ifo, vovo mo fakaofa ke hoko ko e fu'ufu'unga mo'ui ki he tofi'a kuo fanau'í. Ke ta'ofi 'e he fa'eé hono ngutu mei he lea kovi, tukuhifó kae nōfo'i ki he lea taaú mo e anga e nofó. 'Oku tala 'e he mātu'á tokua, 'oku fanongo 'a e tamá mei manava pea 'oku nau ako pē mei manava 'a e ngaahi lea 'oku fakahoko 'e he fa'eé.

Ko hono fakahoa ki he faiakó, 'oku fenāpasi 'a e fatongia fakafuo 'a e fa'eé mo e tefito'i fatongia 'o e faiakó ko hono faka'ulungāanga 'a e tamasi'í he tapa kotoa 'o e mo'uí 'o mahino ai 'a e ngaahi fatongia 'a e faiakó – ko e faifekau, toketā, ōfisa mo'ui, neesi, polisi, tamai, fa'ē, fale'i mo e hā fua 'oku tauloto 'e he *Faiako Ma'a Tongá* ke paotoloaki ai 'a e Tonga 'oku tu'uloá.

'Oku ako lahi 'a e fānaú mei he tō'onga mo'ui 'a e faiakó pea 'oku mo'oni, ko e taha ia e founga ako 'a e Tongá ko e *sio* pea *fa'ifa'itaki* ki ai. 'Oku totonu ke mātu'aki tokanga 'aupito 'a e faiakó ki he 'ene leá mo 'ene tō'onga mo'uí 'i 'apiako he 'oku tākanga ai mo e fānau akó pea 'oku lahi ai e taimi 'oku nau ako ai mei he lea mo e tō'onga 'a e faiakó.

Tofi'á/ Tamasi'i Akó

Ko e anga e tu'u 'a e māmaní pea mo hono ngaahi masaní, ko e tofi'á, 'a e tumutumu he ngaahi koloa kotoa pē he ko e koloa ia 'oku hifo ko e tāpuaki mei he ta'e'iloá ki he manava 'o e fa'eé pea mo'oni e punaké, *'E hiva kau fefine, si'o mou fa'ahingá na, ne molumalu ia, ho'omou vaha'a ngataé na ne olo lalo ia, kae fili hamou taha ke fa'e ki ai e Hau*. Ko e tāpuaki 'o e tofi'á 'oku fili pē ia pea kapau 'e lave ai ha manava 'o ha fefine, pea 'oku tonu ke hiva hāleluia mo fakafeta'i. 'I he mahu'inga ko iá, 'oku mātu'aki pelepelengesi 'aupito 'a e tofi'á he ko e koloa ia mei he 'Otuá kuo me'a'ofa mai'aki ke tau tauhi pea ko hotau fatongia ia, ko e tauhi 'a e koloa ko iá ke matauhi ke monū'ia ai 'a e fonuá.

Ko e tamasi'i akó, ko e tumutumu ia mo e mu'aki e ngāue 'a e 'apiako kotoa. Ko e mahu'inga 'o e 'apiakó, ko e 'i ai hono tamasi'i ako. Ko e tamasi'i akó, 'oku fakapatonu ki ai 'a e palani ngāue 'a e taki akó mo e faiakó he ko honau tefito'i fatongia, ko e tauhi pea mo tanumaki 'a e tamasi'i mo e ta'ahiné ke 'osi mei he akó pea foki atu ki he sōsaieti ko e tangata kakato ke hoko 'a e fau mo e fau 'a e fua fatongia lelei 'i he fāmilí, siasí, koló, pule'angá mo e fonuá.

Felālāve'i 'a e fa'unga 'o e Fala tā uhó

i. Taki Akó mo e Faiakó

Fakatatau ki he *Fala Tā Uhó*, ko e mo'ui 'a e faiakó, 'oku 'i he 'aofinima 'o e taki akó. Ke fanau'i 'e he faiakó ha 'ilo fo'ou pea mo kakato hono fatongia ki he fānau akó, 'e tefito ia mei he faka'uto'uta lelei 'a e taki akó. Ka fehalaaki e faka'uto'uta 'a e taki akó, pea 'e malava ke fā'ele mate 'a e faiakó pea 'oku 'uhinga ia, 'oku 'ikai ke maa'usia 'e he faiakó 'a hono fatongia fakafaiakó ke lava hano ohi ha fānau lelei ma'ae fonuá.

Ko e faiakó, 'e fakaongoongo pe tuitala ki he ngaahi akonaki mo e faka'uto'uta 'a e taki akó 'i he tui mo e falala, ko e taki akó, ko e taukei ia pea 'oku faka'apa'apa'ia ia 'e he kau faiakó ko e 'uhī ko 'ene ngaahi lava me'á 'o kau ki ai pea mo 'ene potopoto'i he tauhi vā, ko e huitu'a ia ki he langa hake 'a e vākaunahu mo vāfeongoi 'a e fatongiá.

ii. Taki Akó mo e Fānau Akó

Ko e taki akó mo e fanau akó, 'oku fa'a momoko hona vaá ko e 'uhī ko e 'ikai ke 'i ai ha faingamālie lahi ke na fetaulaki mo feohi he ko e taupotu ē ki 'olunga pea ko e lalo ē. Ko e taki akó, 'okú ne aoao e ngaahi lelei ke 'inasi ai 'a e fānau akó pea 'oku tala ai 'a e matangi lelei 'o ha taki, ko e lahi hono kau heló 'i he fānau 'oku 'i hono 'aofinimá. Ko e toputapu mo e molumalu 'a e vā ko 'ení, 'oku tupu ia mei he *Fakalekesi 'a e Tongá* (Vakapuna, 2019 & 2021). Ko e leke tapú, 'oku 'i ai 'a e tamaí pea 'oku 'ikai ha fekitengaki pea mo e fānau kae 'oua leva kuo 'i ai ha palopalema pe ha me'a 'oku 'ikai malava 'e he faiakó 'i hono mafai ke solova pea 'oku toki tuku atu leva ki he mafai 'o e taki akó pea ko e taimi ia 'oku toki hū mai ai e taki akó ke fe'iloaki mo e fānau akó.

Ko e fānau akó te nau faka'apa'apa ki he taki akó he ko e tukufakaholó ia pea ko e lau ia 'a e Tohi Tapu Kātoá 'ia 'Efesō 6: 1-3, "*A e fānau, mou talangofua 'i he 'Eiki ki homou ngaahi mātuá ko hono totonu ia. Faka'apa'apa ki ho'o tamaí mo ho'o fa'eé, ko e 'uluaki fekau ia 'oku 'i ai hono tala'ofa. Ka ke monū'ia pea ke nofo fuoloa 'i he māmani.*"

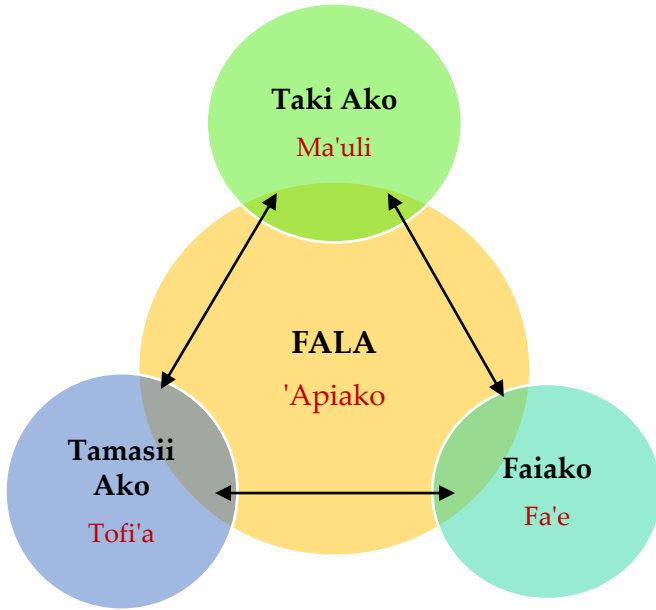
iii. Faiakó mo e Fānau Akó

Ko e tala 'o e 'uluaki 'apiakó, ko 'api. Ko e faleakó 'eni pea ko e leke ia 'o e fa'eé ko e faiako pea mo 'ene ngaahi founga fakafaiakó ko e kali fanafana, kaliloa, moheofi mo e talatalaifale (Vakapuna,

2019 & 2021). 'Oku māfana e vā 'o e faiakó pea mo e fānau akó he ko e talu mei manava 'a 'ena feohi pea a'u 'eni ki hono fakafuó pea mo hono teuteu'í, 'oku tuku kotoa pē he 'aofinima 'o e faiakó. Pea tā ne'ine'i ke hoko mai 'a e Fakamo'ui 'o māmaní ko e faiako he ko e fa'ē ia ne tau ha'u kotoa pē mei hono fatu 'ofá. Ko e fatongia 'o e faiakó ki he fānau akó, ke hangē ha fa'eé pea mo'oni e ta'anga 'a e punaké, *'E fa'ē, ko ho'o ngaahi ngāué ne kotofa pea tala 'a hono ngaahi faingata'á.* Ko e pole ki he faiakó, 'oku tatala 'e he *Fala Tā Uho* 'i he mahu'inga 'o e fa'eé pea 'e ongo ki he loto 'o e faiakó 'a hono fatongiá pea 'e fakahoko hono lelei tahá ko e 'i ai 'a e 'ofá.

Ko e fānau akó ki he faiakó, 'oku hangē tofua ko e fānaú ki he fa'ē. 'Oku faingofua pea mata ngofua ange ki he fānau akó ke nau talanoa pea mo e faiakó pea 'oku nau 'a'au honau ngaahi faingata'a'ia kiate ia he 'oku nau tui falala ki he faiakó. 'I he mahu'inga ko iá, 'oku mātu'aki mahu'inga 'aupito ke sivisivi'i lelei e faiakó ke fakapapau'i ko 'ene hoko ki he faiakó, kuó ne makupusi 'a e ngaahi pou tuliki 'o e *Faiako Ma'a Tongá* (Johansson-Fua, 2009) – 'a e *potó, 'iló, lea faka-Tongá* mo e *fakafeangai taaú*.

Kapau 'e 'omi 'a e 'apiakó, taki akó, faiakó mo e fānau akó 'o hili 'i he *Fala Tā Uho* pea no'o taki honau ngaahi ngafá ke fea'ua'utaki honau mahu'ingá 'o fofola e fala ne tā kotoa ai e uho 'o e ako'angá ke fai ai e akó. Pea mahu'inga 'a e ma'uma'uluta e nofo he 'apiakó 'i he vā 'o e taki akó, faiako mo e fānau akó he 'oku nau fepikinga toto he maama fakalangi 'oku huhulu 'e he falá pea fekoekoe'i e ngāué 'i he laumālie 'o e totonu, mo'oni mo e tau'atāina (sio ki he *Fika 1*).

Fika 1: Ko e Fala Tā Uhó, ko e Fala 'o e Akó

Ngāue'aki 'o e Fala Tā Uhó he Faiakó

'Oku mahu'inga ki he faiakó ke ne 'ilo lelei e Fala Tā Uhó pea ne to'oto'o ia ko hono vala tō'onga ki lokiako. Kapau 'e 'ilo 'e he faiakó 'a e 'elito mo e uho 'o e falá, pea 'e lalanga 'i hono lotó 'a e 'ofá pea te ne fua hono fatongia 'i he fatu 'oku langa ma'u pē he 'ofá. Ko e 'ahó ni 'i lokiako, 'oku lahi 'a e kau faiako 'oku fatu mamate 'o hala ha me'i 'ofa 'i he fatongia fakafaiakó pea 'e ikai te u ofo 'i he maliu ngofua 'a e faa'i kavei koulá he 'oku tau tō mamaha hotau fatongia fakafaiakó. 'Oku lau 'e he kau fakatotolo tokolahi, ko e faiakó, ko e nima ngāue ia 'oku lava 'o ala ki he 'atamai mo e loto 'o e fānaú. Kapau ko ia, pea 'oku totonu ke kau e Fala Tā Uhó he naunau pau 'a e faiakó pea kau ki ai 'a e Faiako Ma'a Tongá (Johansson-Fua, 2008) pea toki tānaki mai hono ngāahi teuteu kehekehe pē. 'Oku fokotu'u atu 'e he pepá ni ke

hoko 'a e *Fala Tā Uho* ko e fala ia ke falikiliki 'aki 'a lokiako kae holo e fatongia 'o e faiakó pea ongo'i malu 'a e tofi'á ka ko 'etau siueli pe mata'i koloa ka ko 'etau fānau ako.

Mahu'inga Fakataki 'o e Fala Tā Uho

Ko e tefito pea ko e fa'unga 'o e *Fala Tā Uho*, ko e tu'u he fohé 'a e taukeí. Ko e tauhi fonuá, 'oku fulifulihi pea sivisivi'i pea tukufalala ki ai 'a e falala 'a e kāingá. Pea neongo na'e tukufakaholo, ka na'e tūkingata 'a e kau mātu'á hono teu'i 'a e taki hoko 'o e kāingá. 'Oku tataki 'eni ki he fakakaukau 'e mo'ui 'a e kāingá 'i he taukei 'a e tauhi fonuá pe 'ulumotu'á. Ka 'omi ki he mala'e 'o e akó, ko e taki akó, ko e tefito ia 'o e lelei e me'a kotoa pē 'i he 'apiakó (Vakapuna, 2019). Ka lelei e takí, pea 'e ngaholo mo tonu e me'a kotoa he ako'angá. Pea ka kovi e takí, 'oi, hoto fakapō! 'E hoko 'a e 'apiako ko iá, ko e fonua mamate pea neongo 'e lava pē e fatongiá 'o fakahoko, ka 'oku hangē ha vaka 'oku 'ikai hano taumu'á ka 'oku paepaea pē 'i he 'ōseni 'o e ta'e'iloá ki he anga e tā 'a e 'aú mo e angi 'a e matangi.

Ko e mahu'inga 'o e *Fala Tā Uho* ki he taki akó, ke muia 'a e fatongia 'o e mā'ulí he ko ia 'oku tefito ai 'a e mo'ui 'a e fa'eé pea mo 'ene tamá. Ka 'omi ki he fatongia 'o e taki akó, pea tā 'oku totonu ke ne 'ilo 'oku fakapatonu 'e he falá 'a e mahu'inga e ako'anga 'oku 'i hono 'aofinimá. 'E mo'ui lelei pea mo tupu kaukau fakatou'osi 'a e faiakó mo e fānau akó 'i he tonu e fakafuofua 'a e taki akó.

Fakamā'opo'opó (Conclusion)

'Oku taukave 'a e pepá ni ke fakakau e *Fala Tā Uho* he naunau 'a e 'apiakó ke fakamonū ai e akó 'i Tonga pea ke hoko ia ko e vala tō'onga 'o e fepikinga toto 'a e taki akó, faiakó mo e fānau akó ke

ha'í 'a e tolú ni fungani 'o e akó ke kaukaua mo tupulekina ai 'a e 'ofá. 'Oku fiema'u ke mahino ki he gaahi kupu fekaukau'akí ni ko 'enau 'i he 'apiakó, ko e pīkinga toto pea 'e fakahoko e fatongiá mei he tu'ukimu'a 'o a'u ki he ma'ulalo 'i he laumālie 'o e 'ofa fakatokoua mo e fakahinohino 'a e mahu'inga ke 'ilo na'e tā hota uhó 'i he falá pea 'oku 'ikai ha totonu 'o ha taha ke fai fakapuhopuha'a 'a 'ene tu'utu'ní ka ke alea tau'atāina e kāinga ke a'usisa 'a e mo'oní mo e totonú ko e tumutumu 'o e akó 'i hotau fonuá ni.

Ko e *Fala Tā Uhó*, ko e fala na'e tohi auau tatau hono fe'unú 'i he 'ofa pea fatu 'i he 'ofa pea lalanga 'i he 'ofa pea 'i he 'ofa ko iá, 'oku fanau'i ai 'a e tofi'á ki he kāinga pea fakatokoto 'i he 'ofá 'o lufilufi'í'aki ke māfana 'a e 'ofa ko iá 'o fatu pea lalanga ai 'a 'ene mo'uí 'i he 'ofá. Pea tupu 'a e tofi'a ko iá ko e 'ofa pea te ne fanau'i 'a 'ofa pea hokohoko atu 'a e tō'onga mo'ui 'o e 'ofá pea 'e 'ikai mole ngofua mei he kāinga ka 'e tu'uloa leva e 'ofa ko iá pea te tau langa leva ha Tonga 'oku 'ofa pea fisikitu'a ai 'a e masani mo e faka'ofa'ofa.

Ko e tūkunga 'o e falá, ko e fala 'o e fakahoko kāinga pea fakafofonga'i 'e he *Fala Tā Uhó* 'a e tō'onga mo'ui na'e lalanga ai e mo'ui 'a e Tongá 'i ono'aho pea 'oku kau mai 'a langi pea ko e fola fala ko iá ne fai 'e Kalaisi 'i he kolosí 'i Kālevale ke fakama'u ki ai 'e ta tokangá. Ko e fala ia kuo tā kotoa ai hotau uhó pea 'oku tau kāinga he fononga pilikimi he fatongiá; ko e ta'ata'a ko iá ne lilingi he kolosí. Ko e anga ē 'a e fie kāinga mai 'a e 'Eikí kuo 'osi mai 'a langi toe 'eni 'a kitaua. Ko e hā 'a'au 'e faí? Ko 'eni pē kau toe 'ai atu, *To'o e Fala Tā Uhó ne fofola 'e Kalaisi he kuo tau uho taha ai 'o fakahoko loto to'a e fatongiá pea tui pē 'o fai totonu.*

'Ofa atu

Puipuitu'a 'o e Taha Fatu Tohi (Author biography)

Viliami Hēvaha 'i Moana Vakapuna

Ko 'eku lele mai mei he ki'i motu ko Tafahi 'i Niuatoputapu. Ko 'eku tangata'eiki ko Sioli Lata Vakapuna mei Vaipoa, Niuatoputapu mo 'Utulei, Vava'u pea kuó ne si'i pekia. Ko 'eku fine'eiki ko Siniva Matealona Vakapuna mei Tafahi, Falehau, Matavai, Niuatoputapu. 'Okú ne kei mo'ui lelei pē.

Na'á ku ako pē he lautohi si'i 'a Tafahi' peá u hū mei ai ki he Ako Ma'olunga 'o Tongá. Na'e hoko atu e feingá ki he Ako Fakafaiako 'a Tongá 'ou hoko ai ko e faiako peá u kamata ngāue he Ako Ma'olunga 'o Niuafu'ou, hiki mei ai ki he Ako Ma'olunga 'o Niuatoputapu pea mei ai ki he Kolisi Tongá pea ki he Ako Fakafaiako 'a Tongá.

'Okú ou lolotonga fakakaungatāmaki he 'Univēsi Fakafonua 'a Tongá ko e Faiako Ma'olunga mo ako ki hoku mata'itohi Toketā Filosefá 'i he 'Univēsi 'o e Pasifiki Tongá (USP) pea mo e 'Univēsi 'o Bergen, Norway. 'Okú ou taukave ki hono fakatolonga 'o e 'ilo tu'ufonuá 'o tautautefito ki he lea faka-Tongá pea mo e anga fakafonuá.

Kuó u ma'u hoa ki Neiafu, Vava'u kia 'Akanesi Havili pea fakakoloa he 'Otuá homa ki'i fāmilí 'aki ha tofi'a 'e ono pea ko e koto tāpuaki.

Ma'u'anga Talá (References)

- Johansson-Fua, S. (2008). *Faiako ma'a Tonga*. 'Atele, Tonga: Unpublished Manuscript. Institute of Education, University of the South Pacific.
- Thaman, K. H. (1988). *Ako and Faiako: Educational Concepts, Cultural Values, and Teacher Role Perceptions in Tonga*. Suva: University of the South Pacific.
- Thaman, K. H. (1998). Equity In, and Access To, What Kind of Education? Some issues for consideration in the Pacific Islands. *Directions: Journal of Educational Studies*, 3-21.
- Thaman, K. H. (2001). Towards culturally inclusive teacher education with specific reference to Oceania. *International Education Journal* Volume 2, No 5, 1-8.
- Thaman, K. H. (2003). Decolonizing Pacific Studies: Indigenous Perspectives, Knowledge, and Wisdom in Higher Education. *The Contemporary Pacific Spring*, Volume 15, Number 1, 1-17.
- Vaioleti, T. M. (2006). Talanoa Research Methodology: A Developing Position on Pacific Research. *Waikato Journal of Education* (12), 21-32.
- Vaioleti, T. M. (2011). *Talanoa, Manulua, and Founga Ako: frameworks for using enduring Tongan educational ideas for education in Aotearoa/New Zealand* (Thesis, Doctor of Philosophy (PHD) University of Waikato, Hamilton, New Zealand.
- Vakapuna, V. (2019). *Access, Transition, and Exclusion in Lower Secondary School in Tonga*. (Thesis, Master of Arts). The University of the South Pacific, Suva, Fiji.
- Vakapuna, V. (2021). Fakalekesi 'o e Tonga: A Tongan Conceptual Framework for Improving Access. *The Tokoni Faiako Tonga Education Journal*, Volume 3, 52-64.

8

Ko e Fie'iló mo hono Ako'i 'o e Lēsoni Tongá 'i he 'Univēsiiti 'o 'Ōtakó

Telēsia Vikatōlia Puafisi Kalāvite
'Iki Mafi Uele

University of Otago

Koloa ke fakamonū 'e he kau faiakó (Key ideas for teachers):

- ♣ *Ko e mahu'inga 'o e fie'iló;*
- ♣ *Ko hono ako'i 'o e 'ulungaangá mo e lea faka-Tongá 'i he 'Univēsiiti 'o 'Ōtakó;*
- ♣ *Ko e mahu'inga hono ako'i 'o e 'ulungaangá mo e lea faka-Tongá 'i tu'a-Tonga.*

Talamu'akí (Abstract)

Ko e 'iló mo e potó 'a e ongo tefito'i fakakaukau mahu'inga 'o e akó. 'I Tonga, ne fofoa'i pea tatala 'a e ngaahi fakakaukau fakaakó ni 'e Dr Langi Kavaliku (1966), Palōfesa Konai Helu-Thaman (1988, 1995), Palōfesa Māhina (2008) pea mo e kau holomu'á. 'I he faka'āuililiki 'e Helu-Thaman (1988) 'a e akó, 'iló mo e potó, na'á ne fakamamafa'i ai 'a hono tefito'i 'uhingá mo hono ngaahi fakafuo kehekehe 'o e ngaahi fakakaukau ni. 'I he pepá ni, 'oku ma loto ke fao'i atu 'a e 'iló mo e potó 'o kamata mei he fie'iló 'aki ha ngaahi a'usia mei tu'a-Tonga ki hono faiako'i 'o e lēsoni Tongá (lea mo e 'ulungaanga faka-Tongá) 'i he 'Univēsiiti 'o 'Ōtakó 'i he pepa ko e *PACI103 Languages and Cultures of the Pacific: An Introduction to Tongan*. 'Oku 'oatu 'a e a'usiá ni ko ha fakatātā ke ne hulu'i 'a e mahu'inga ke taaimu'a

ma'u pē 'a e *fie'ilo* 'a e faiakó ke ne feau 'a e *fie'ilo* 'a e kau akó. 'Okú ne fakaho'ata mai heni 'a e mahu'inga ke paotoloaki 'a e *fie'iló* 'i lokiako ke ne faka'ai'ai 'a e faiakó mo e fānau akó ke nau a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'oku nau feohi ai 'i lokiakó. 'Oku toe fakahāsino atu 'i he pepá ni 'a e mātu'aki mahu'inga ke ako'i 'a e lēsoni Tongá 'i he ngaahi 'univēsiti 'i tu'a-Tonga.

Ngaahi kupu'i lea mahu'inga 'i he pepá ni (Keywords)

Fie'ilo, 'ilo, poto, lea mo e 'ulungaanga faka-Tonga, 'univēsiti 'i tu'a-Tonga

Puipuitu'a 'o e pepá (Introduction)

Ko e *fie'iló*, 'a e fakakaukau fakaako 'oku fakava'e ai 'a e ngaahi fakakaukau 'o e pepá ni. Ko e 'iló mo e potó kuo 'osi fai hono tatala 'e he kau poto 'o e fonuá ka 'oku tui 'a e fakatotoló ni, 'oku totonu ke toe fao'i mo tānaki atu ki he 'iló 'a e *fie'iló*. Ko e *fié*, ko e lea fiepipiki mei mu'a 'okú ne 'omai ha fa'ahinga ongo makehe ki he fa'ahinga 'o e tangatá. Ko e *fié*, 'oku ongo'i 'e he lotó mo e 'atamaí 'a e vivili ke sio, nanamu, ala, fanongo, 'ahí'ahí'i pē na'a mo e fakakaukau pē ki he me'a 'oku fai ki ai e vivilí, kuo lato leva 'a e fo'i natula ko ia ko e *fie'ilo*. Ko e *fie'iló* leva 'okú ne 'omi 'a e ongo 'i he fa'ahinga 'o e tangatá, 'a e fiema'u 'a e lotó mo e 'atamaí ke 'ilo ki ha fa'ahinga me'a pē 'oku loto ke 'ilo ki ai.

'Oku ngāue'aki 'e he pepá ni 'a e fakatātā mei he 'Univesiti 'o 'Ōtakó 'i hono faiako'i 'o e lēsoni Tongá 'i he pepa ko e *PACI103 Languages and cultures of the Pacific: An Introduction to Tongan* ke fakahāsino mai 'a e *fie'ilo* 'a e kau faiakó ki he ngaahi founa ki hono faiako'i 'o e fānau akó ke a'usia 'a 'enau *fie'ilo* ki he lea mo e 'ulungaanga faka-Tongá. Ko e 'uhī foki ko e tangata'i mo e fine'i fonua Tonga kimaua, 'okú ma ma'u ai 'a e ngaahi 'ilo

faka-Tonga mo e taukei ngāue fakafaiako fe'unga tautautefito ki hono ako'i 'o e lea mo e 'ulungaanga faka-Tongá. 'Okú ma fakakaukau ai ke vahevahe atu 'a e koloa 'oku ma ma'u 'i he ngāue ko ení ke fai ai ha fakalanga talanoa 'i he mala'e 'o e 'iló mo e potó tautau tefito ki he ngaahi 'univēsiti 'i tu'a-Tongá.

Ko e pepá ni 'oku vahevahe ia ki he ngaahi kongá lalahi 'e valu. 'Uluakí, ko e *talamu'aki* (*abstract*) ia 'o e pepá 'oku hā atu 'i 'olungá. Uá, ko e kongá ia ko 'eni 'a ia ko e *puipuitu'a* (*introduction*) ia 'o e pepá. Tolú, 'oku hā atu 'i laló, ko hano 'analaiso pe fakaloloto 'a e fo'i fakakaukau pe fo'ilea ko e *fie'ilo* ko e taha ia 'o e tefito'i fakakaukau 'o e pepá ni. Fā, ko ha lave nounou ki he 'Univēsiti 'o 'Ōtakó mo 'ene fekau'aki pea mo e lesoni Tongá. Nimá, ko ha to'oto'o kongá lalahi 'o e huitu'a 'o e pepa *PACI103 Languages and cultures of the Pacific: An Introduction to Tongan*. Onó, ko hono 'analaiso 'o e sivi pē tesi (*test*) na'e fakahokó ke tu'unga mei ai hano fakalato 'o e ngaahi *fie'ilo* 'a e fānau akó pea mo e kau faiakó mo ha makatu'unga ki hano fakalelei'i 'o hono ako'i 'o e lesóni ni 'i he kaha'ú. Fitú, ko hono fakafelāve'i ia 'o e *fie'iló* mo hono ako'i 'o e PACI103. Pea 'e faka'osi atu 'aki pē 'a hono *fakamā'opo'opó* pea mo ha 'amanaki ki hano to e *hunuaki* 'o e ngaahi tefito'i fakakaukau 'o e pepá ni.

Ko hono 'analaiso 'o e fie'iló

Ko e *fie'iló*, ko e 'holi 'a e loto mo e 'atamai ke 'ilo'. 'Okú tui 'a e pepá ni, kapau he 'ikai ha *fie'ilo*, he 'ikai ha fekumi. Pea kapau he 'ikai ha fekumi, he 'ikai ha 'ilo. 'I he 'ene pehē, ko e *fie'iló* leva 'a e 'uluaki me'a ke paotoloakí he kapau he 'ikai ma'u 'e ha taha 'a e *fie'iló*, 'e faka-fiefiemālie pē ia pea 'ikai fekumi ia ki he 'iló. Ko e *fie'iló* 'okú na vāofi mo e māfana 'a e lotó he ka māfana 'a e lotó, 'e tupu mei ai 'a e *fie'iló* pea ke ngāue 'a e *fie'iló*, kuo pau ke kamata leva 'a e sinó ke fekumi (*research*) (Manu'atu, 2000). Ko e

fekumí, 'e lava pē ke hoko ko e mo'ui'anga pē ko e mate'anga. Kuo mole 'a e ngaahi mo'ui mo e ngaahi faingamālie ko e *fi'e'iló*; pea 'oku hao 'a e laui miliona, ko e ola 'o e ngaahi fekumi ne makatu'unga 'i he *fi'e'iló*.

Kapau te tau kamata pē mei he 'Otuá 'a folofola – 'a Sīsū, ko e 'iló Ia. Pea ko hotau kehekehe ia 'a kitautolu fa'ahinga 'o e tangatá pea mo hotau 'Otuá na'á Ne fakatupu kitautolú. He ko e 'Otuá, ko e 'iló ia pea ko kitautolu fa'ahinga 'o e tangatá, na'e fakatupu 'e he 'Otuá, 'oku tau ma'u 'a e natula *fi'e'iló* pe loto ke 'ilo ki hotau 'Otuá pea mo 'Ene ngaahi fakatupú. 'Oku tu'unga 'i he 'etau *fi'e'iló*, 'a 'etau fekumi ke tau 'ilo ki hotau 'Otuá – 'a 'ilo. Na'e *fi'e'ilo* 'a 'Ivi mo 'Ātama ki he 'akau 'o e 'ilo 'o e *lelei mo e koví*, pea na'e hoko ia ko e mate'anga ko e 'uhī ko 'ena talangata'aá. 'Oku hā 'eni 'i he Tohi Sēnesí 3:1-24⁶. 'Oku lave foki 'a e 'apositolo ko Sioné 'ia Sione 17:3 'o pehē: "*Pea ko 'eni ia 'a e mo'ui ta'engatá, ke nau fai ke 'ilo Koe ko e 'Otua mo'onia pe taha, pea mo Sīsū ne Ke fekau mai ko e Mīsaiá'*".

He 'ikai lava 'o ma'u 'a e 'iló kapau he 'ikai fai ha *fi'e'ilo* ki he 'Otuá pea lau 'Ene folofolá pea ngaue'aki ke ne huluhulu e hala fonongá. He ka 'ikai, tā ko e koto kulanoa 'a e fononga'angá. 'Oku lave 'a e Tohi 'a Ngāué ki he ngāue fakaemalanga 'a Paula mo Sailosí 'oku pehē, 'i he 'ena mavahe mei Tesalonaiká, na'á na tū'uta 'i Pēlea pea na'á na hū ki he falelotu 'o e kau Siú. 'Oku pehē leva 'e Ngāue 17:11, "*Pea na'e anga faka'ei'eiki ange 'a e kakaí ni 'iate kinautolu 'i Tesalonaiká, he na'á nau tali loto lelei 'aupito 'a e folofolá 'o nau kumi 'i he Tohitapú 'i he 'aho kotoa pē 'a e mo'oni 'o e ngaahi me'a ko iá'*". 'Oku mahino mei heni, ko e mātu'aki loto vēkeveké, ko e fakasino mai ia 'o e *fi'e'ilo* mo'oni ki ha fa'ahinga

⁶ The Bible Society in the South Pacific, 1966, pp. 7-8

⁷ The Bible Society in the South Pacific, 1966, p. 148

⁸ The Bible Society in the South Pacific, 1966, p. 182

me'a 'o hangē ko e folofolá 'o nau vakai'i faka'aho. Na'e hanga 'e he 'enau fo'i *fi'e'iló*, 'o tenge 'a e fekumí (vakai'i) ke hokokoko ma'u pē. 'Oku kanoní'akí na'a nau anga faka'e'i'eiki; 'a ia, ne faingofua 'enau *fi'e'ilo* ki he folofolá he ko e kakai na'a nau anga lelei mo anga faka'apa'apa. 'Oku mahino mai heni na'e māfana honau lotó he fekumi ma'u pē pea nau toutou vakai'i mo fekumi ki he 'ilo ko ia ne talanoa ki ai 'a Paula mo Sailosí he 'oku fo'ou 'ene 'asi mai kiate kinautolú. 'Oku hā mahino mei heni 'a e 'ulungaanga 'oku totonu ke fai'aki e *fi'e'iló* mei he kau Pēleá he kapau 'e 'ikai, 'e hangē ko e lave ki a 'Ivi mo 'Ātama 'i 'olungá, 'e hoko 'ena *fi'e'iló* ke ne maumau'i lahi ha ngaahi me'a 'o a'u ki he mole ai 'a e mo'uí.

'I he mala'e 'o e akó, 'oku lave lahi 'a e mataotao ko Vykotsky (1962) 'i he *saikolosia ki he mo'ui fakasōsialé* pea mo e tupu fakalalakaka 'o e 'atamai pē fakakaukau 'a e fa'ahinga 'o e tangatá 'i he 'ene teolí (*theory*) – 'oku 'iloa ko e mo'ui pē 'ulungaanga *fakasōsialé (social cultural theory)*. 'Okú ne pehē ai, 'oku hanga 'e he ngaahi 'ātakai fakasōsialé 'o fakatupulekina 'a e holi ke 'ilo 'a e fa'ahinga 'o e tangatá ki ha fa'ahinga me'a. 'Oku fakafenāpasi 'e Vykotsky 'ene teolí pea mo e saienisi fakalalakaka 'o e 'atamai pē fakakaukau 'a e fa'ahinga 'o e tangatá 'a ia 'oku fekau'aki lahi 'eni pea mo e *fi'e'iló*. Mei he taimi 'oku fanau'i mai ai ha ki'i pepepe, 'okú ne hoholi ke 'ilo ki hono ngaahi 'ātakai pea ko e 'uhinga ia 'oku tau pehē ai he 'ikai faifai angé pea ka'anga e hoholi ke *fi'e'ilo* ki ha me'a 'oku fo'ou pea mo ako mei ai he kuo 'osi tohi'i pē ia 'i hotau DNA (natula tukufakaholo fakasino) talu mei manava. Kapau te tau fakapōpula'i pē 'ikai faka'atā ke tupulaki 'a e *fi'e'ilo* ko iá, pea tā 'e tuai 'etau tupu faka'e'atamai, fakaesino mo fakalaumālie, ko e fa'ahinga 'o e tangatá (Vykotsky, 1962; 1987; 1994).

Kuo tau langa ha ngaahi laipeli ke ako'i ai e *fie'ilo* 'a e tokotaha akó ke ne lava pē 'iate ia 'o laukonga ke fafanga 'ene fie'iló ki ha me'a 'oku vivili ki ai. 'Oku tau sio he ngaahi polokalama televīsoné ko e 'uhī ko 'etau *fie'ilo* ki hotau māmaní mo e ngaahi me'a 'oku hoko 'e lava uesia ai 'etau nofó. Ka neongo ia, 'oku totonu pē ke tau 'ilo'i oku 'i ai 'a e totonu ke fakangatanga 'a e *fie'iló*. Fakatāta, ka *fie'ilo* ha kī'i pēpē pea ne kakapa atu ki ha tikatele vai mafana, me'a ní te tau faka'atā pē 'ene *fie'iló* ke hoko 'o vela ai, hili ko iá, kuo tau 'osi ma'u 'e kitautolu kakai lalahí, e fo'i 'ilo 'oku vela pea 'e mōfia ai? 'Ikai ka ko e me'a 'oku mahu'ingá, 'oku 'ikai hoko hono fakangatanga 'ene *fie'iló* ke hōloa ai 'a 'ene tupú ke hoko 'o toe matu'otu'a ange (Vygotsky, 1978). Fēfē 'a e to'utupú? Kapau 'oku nau *fie'ilo* ki he faito'o konatapú, me'a ní, 'e tuku pē ke fai 'ene *fie'iló*? 'Ikai ko hono ta'ofi kinautolu mei a' 'e 'ikai pehē ke tu'u ai 'ene tutupu fakae'atamai mo fakasinó; fakasōsialé mo fakalaumālié? (Vygotsky, 1987).

Kuo tau *fie'ilo* ki lolofonua mo e 'ataá pea kuo tau fekumi ki he ngaahi palanité ka 'oku fokotu'u atu 'e he pepá ni, kau faiako, ke tau kamata 'e kitautolu 'aki 'etau *fie'ilo* ki he loto 'o e fanau akó. He 'ikai ma'u 'e he fānaú 'a e 'ilo 'oku tau loto ke nau ma'ú kapau he 'ikai ke nau 'uluaki *fie'ilo*. Ko e koto kulanoa pē hā 'ilo kuo ma'u ke fai mei ai ha ako 'i lokiako kapau he 'ikai ma'u 'e he fānaú 'a e loto mo e vēkeveke *fie'ilo* ki he me'a 'oku lilo. Ko ia, ko e fatongia ia 'o e faiakó, ke feinga'i ke fakatupulekina 'a e *fie'ilo* 'a e fānaú akó 'i loki ako.

Ko e Lēsoni Tongá 'i he 'Univesiti 'o 'Ōtakó

Ko e 'Univēsi 'Ōtakó 'i Tanitini (Dunedin), Nu'usila, ko e taha ia 'o e ngaahi 'univēsi 'iloa 'i māmani. 'Oku kau ia 'i he tu'ukimu'a 'o e 'uluaki 1% 'o e ngaahi 'univēsi lelei taha 'i māmaní pea ko e 'univēsi motu'a taha 'eni 'i Nu'usilá. Na'e

fokotu'u ia 'i he ta'u 1869 (University of Otago website: otago.ac.nz). 'I he 'Univēsiti 'o 'Ōtakó, ko e lēsoni pē 'e taha ko e *PACI103 Languages and cultures of the Pacific: An Introduction to (Tongan, Fiji, Samoa, Tokelauan, Niue etc.)* 'oku lava ai ke ako'i ha lea mo ha 'ulungaanga fakafonua 'o ha taha 'o e ngaahi 'otu motu mei he Pasifikí. 'Oku fakatefito hono ako'i 'o ha lea mo ha 'ulungaanga fakafonua mei he Pasifikí 'i he 'univēsiti, 'o kapau 'oku 'i ai ha kau faiako 'oku nau 'ilo pea mo poto lelei 'i he 'enau lea tu'ufonua. 'A ia 'i he 2019, na'e fakaava mai 'e he 'univēsiti 'a e matapā ke ako'i ai 'a e lēsoni Tongá. Ko e lēsoni 'ení 'i he lēvolo 'uluaki 'o e ako mata'itohí. 'Oku fakataumu'a ia ke ne tokoni'i e fānau mei he Pasifikí ke nau mahu'inga'ia mo polepole 'i he fonua 'oku nau ha'u mei aí. He kuo fakamo'oni'i 'i he ngaahi fakatotolo 'a e kau mataotao Tonga 'e ni'ihi 'i he mala'e 'o e akó 'o pehē ai, *ko e lava me'a 'a e fānau akó, 'oku tupu ia mei he 'enau 'ilo'i kinautolu mo honau tupu'angá (identity)* (Kalāvite, 2010; Tongati'o, 2010; Wolfgram-Foliaki, 2006; Fa'avae, 2016; mo Manu'atu, 2000).

Ko e lēsoni Tongá, 'oku ako'i ia 'i he semesitā 'e taha 'a ia 'oku uike 'e 14. Ko e ngāue fakauiké, 'oku 'i ai 'a e taimi lekisā (*lecture*) houa 'e ua, tūtōliolo (*tutorial*) houa 'e taha pea mo e houa 'e hongofulu 'a 'enau ako fakataautahá ke fakakakato ai 'enau ngaahi 'asainimení mo 'enau tesi (*test*) mo e sivi faka'osí (*final exam*). 'A ia 'oku houa 'e 180 'a e fakakātoa 'o e taimi 'oku totonu ke nau ako ai 'i he lēsoni ko 'ení. 'I he lava'i lelei 'e he fānau akó 'a e pepá ni, te nau ma'u ai 'a e poini 'e 18 ke lau ia ki he poini 'e 360 kae lava lelei 'a honau ngaahi mata'itohi (*degree*) 'oku nau ako ki aí. Ko e lēsoni foki 'eni 'o e ako ki he 'uluaki mata'itohi pea 'oku 'ikai ke fiema'u ha fa'ahinga taukei pe 'ilo ia ki he lēsoni Tongá kimu'a ka nau toki to'o 'a e lēsoni ko 'ení.

Ko e fuofua kau ako 'i he pepá ni na'e toko hongofulu mā taha (11) pē 'a e kalasí ka kuo 'osi a'u 'a e tokolahí ki he toko 51 'i he 2022 neongo 'oku ki'i holo he ta'ú ni makatu'unga 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe 'oku fekau'aki mo e ngaahi ha'aha'a 'o e Kōviti-19. Ko ia ai, 'oku 'i ai e ngaahi pole kehekehe 'i hono ako'i e pepá ni kae lava 'o a'usia 'a hono ngaahi taumu'a 'oku fakamatala'i atu ia 'i he *Konga 5*. Ka 'oku 'alu pē ke toe manakoaaenge 'o 'ikai ngata pē 'i he fānau Tonga na'e fanau'i kinautolu 'i Nu'usilá ni mo e fa'ahinga na'e toki ōmai mei Tongá, ka 'oku toe kau mai foki mo e fānau mei he ngaahi matakali kehe he Pasifikí 'o a'u ki he kau Maulí, 'Ēsiá, kau papālangi mei 'Aositeleliá, 'Ameliká, 'Iulope mo Nu'usilá ni foki. 'Oku nau fu'u *fi'e'ilo* lahi mai ki he lea mo e 'ulungaanga faka-Tongá. 'I he 'ene pehē, 'oku kehekehe 'aupito 'a e tu'unga 'ilo 'a e tokotaha kotoa pē 'oku kau mai ki he kalasí. 'Oku kamata pē me'i he fa'ahinga 'oku 'ikai ha'a nau fo'i lika 'e taha ki Tonga 'o a'u kiate kinautolu 'a e fānau Tongá pea 'oku nau poto 'i he lea faka-Tongá. Pea 'oku fakamāfana 'a e ngāue mo e fānaú ni mo e sio ki he 'enau fu'u *fi'e'ilo* ki Tongá kae tautautefito ki he fānau ako muli 'oku 'ikai ha'a nau 'ilo 'e taha ki Tonga.

Ko e fānau ako ko 'ení, 'oku 'i ai 'a 'enau ngaahi 'uhinga mā'olunga 'aupito ki he 'enau to'o 'a e pepa ko 'ení. Ko e ngaahi 'uhinga tefito 'eni na'a nau fakahā ma'i: Ko e ni'ihi 'o kinautolu ko e kau Tonga pē 'oku 'i ai honau kongá Tonga pea 'oku nau fiema'u ke toe lolotoange 'a 'enau 'ilo ki honau tupu'angá mo fakalalakala 'a 'enau lea faka-Tongá. Ko e ni'ihi, 'oku 'i ai honau ngaahi kaungāme'a Tonga pea 'oku nau fiema'u ke toe leleiangē 'a 'enau feohi mo kinautolú. Ko e fa'ahinga 'e ni'ihi 'oku nau fiema'u ke nau toe 'ilo lahi ange ki ha toe matakali kehe he Pasifikí pea 'oku nau faka'amu 'e 'aonga 'eni ki ha'a nau ngāue ki he kāinga Pasifikí 'o kau ai 'a e kāinga Tongá 'i ha 'osi 'o 'enau akó. Ko e fa'ahinga, 'oku nau *fi'e'ilo* ki he anga 'o e

fakatu'utu'unga 'o 'etau nofo faka-Tongá pe 'oku nau 'āvea pē he faka'ofu'ofa 'o Tongá pea mo hono kakai' pea mo e anga 'o e nofo 'a kāinga. Ko e ní'ihí 'oku nau *fi'e'ilo* ki he ngaahi me'akai fakafonuá. Ko e fa'ahinga, 'oku nau *fi'e'ilo* ki he ngaahi ouau tukufakaholó mo e ngaahi faiva faka-Tongá pea mo 'enau fiema'u ke fakafehoanaki 'a Tonga mo honau fonuá. Ko e ní'ihí, ko e taha 'eni e pepa ke fakakakato'aki 'a honau ngaahi mata'itohí. Ko e ní'ihí, 'oku nau fiema'u ke nau ako ki ha toe lēsoni kehe ange mei he 'enau ngaahi lēsoni saienisí. Ko e ní'ihí, 'oku nau fanongo ko e kau faiako lelei 'aupito 'oku nau faiako'i 'a e lēsoni Tongá. Ko e fa'ahinga 'e ní'ihí, 'oku nau ongo'i ko ha lēsoni 'eni 'e faingofua kiate kinautolu he ko e Tonga kinautolu ke fakalavalava'aki 'a honau ngaahi mata'itohí. Ko e fa'ahinga 'e ní'ihí, 'oku felāve'i 'a e ngaahi mala'e 'oku nau ako ki ai' pea mo e lēsoni Tongá 'o hangē ko e hisitōliá, mūsiká mo e ngaahi lea faka-Polinisiá. Pea ko e fa'ahinga 'e ní'ihí, 'oku nau fiema'u ke toe loloto ange 'a 'enau 'ilo ki he ngaahi 'ulungaangá pea mo e ngaahi ouau faka-Tongá 'o hangē ko e kavá mo hono ngaahi talá mo e ouau fakafonuá.

'I he ngaahi 'uhinga ko 'ení, 'okú ne fakahaa'i mai, 'oku fu'u fiema'u ke ako'i 'a e lēsoni Tongá 'i he 'univēsiti' he 'oku ne fakalato 'a e ngaahi fiema'u 'a e fānau akó. 'A ia 'e lava pē ke tatau 'a e fānau ako 'i he 'Univēsiti 'o 'Ōtakó pea mo ha toe 'univēsiti pē 'i tu'a-Tonga 'i he 'enau ngaahi fiema'u ko 'ení. 'Oku 'i ai leva 'a e fatongia 'o e kau faiako Tongá ke fakaa'u 'a e *fi'e'iló* mo e fiema'u 'a e fānau ni ki he ngaahi mo'oni'i me'a 'oku tau 'inasi kotoa ai 'a e kakai 'o Tongá. Na'e lave lahi ki ai 'a Uele mo Kalāvite (2022), 'a e fiema'u ke "*Pōto'i taliui 'a e Faiako Ma'a Tongá*" (p. 61).

Kaekehe, ko kinautolu 'eni 'a e kau faiako na'a nau tokoni'i hono ako'i 'o e lēsoni Tongá 'o kamata mei he 2019: ko Dr Telēsia

Kalāvite, Dr Matani Schaaf, Dr Kakau Foliaki pea mo 'Iki Mafi Uele, 'oku faka'osi'osi hono mata'itohi Toketā Filōsefa he Tauhitohi 'i he 'univēsiti ni. Tupu mei he *fie'ilo* mo e loto ke taliui kakato 'a e kau faiako 'oku nau ako'i 'a e lēsoni ko 'ení, kuo fakahoko ai ha ngaahi lilii lalahi ke fakalalakaka hono ako'i e fānaú mei he ta'u ki he ta'u ke a'usia 'a 'enau fiema'u *fie'ilo* ki Tongá. 'I he konga hono hoko, 'oku fokotu'u atu ai 'a e tu'unga lolotonga 'oku ako'i'aki 'a e pepá ni 'i he ta'ú ni, 2023.

Ko e ngaahi konga tefito 'o e pepa PACI103

Ko e ngaahi me'a mahu'inga 'eni 'e tolu 'oku fekau'aki mo hono ako'i 'o e PACI103. 'Uluaki, ko e ngaahi taumu'á (*objectives*) 'oku fiema'u ke maa'usia 'e he fānau akó; Uá, ko e ngaahi tōpiki (*topics*) 'oku ako'i fakauiké; Tolú, ko e ngaahi founga 'oku sivi'i 'aki (*evaluation*) 'a e maa'usia 'a e fānau akó 'o fakatatau ki he ngaahi taumu'a 'o e pepá.

Ko e ngaahi taumu'a (objectives) 'o e pepá ni, ke lava 'e he fānauako 'o:

- i. Mahino'i 'a e leá mo e 'ulungaanga faka-Tongá;
- ii. Pu'aki, sipela, lau mo tohi tonu 'a e ngaahi lea faka-Tongá;
- iii. Fakafe'iloaki kinautolu, lea māvae mo fakafehu'i ha taha 'i he lea faka-Tongá;
- iv. Lau/pu'aki 'a e ngaahi mata'ifika faka-Tongá mei he 1-100; pea mo 'ilo mo pu'aki faka-Tonga 'a e ngaahi me'a 'i honau ngaahi 'ātakaí;
- v. Tohi'i 'a e ngaahi sētesi faingofua 'i he lea faka-Tongá.

'A ia leva 'oku fiema'u ke a'u ki he faka'osinga 'o e uike 'e 14, kuo lava lelei (*learning outcomes*) 'e he fānau ako 'o:

- i. Fakatokanga 'i 'a e fekau'aki 'a e lea faka-Tongá mo e mo'ui faka-Tongá;
- ii. Talanoa fekau'aki pea mo e ngaahi ouau 'i he sōsaieti Tongá;
- iii. Ngāue'aki ha ngaahi lea tefito 'i he 'enua ngaahi talanoa faka-Tongá;
- iv. Sipela, tohi mo lau 'a e ngaahi lea faka-Tonga tefitó 'i honau ngaahi 'ātakaí;
- v. Lea 'i ha ngaahi sētesi, kupu'i lea pea mo ha ngaahi palakalafi faingofua;
- vi. Fakafe'iloaki kinautolu mo talanoa fekau'aki mo honau ngaahi fāmilí, kaungāme'á mo e feitu'u 'oku nau ha'u mei aí;
- vii. Tu'uaki atu 'a e leá mo e 'ulungaanga faka-Tongá 'i ha fa'ahinga feitu'u pē.

Ko e ngaahi tōpiki mo e ngāue fakauiké

'I he uike kotoa 'oku 'i ai hono kaveinga pē tōpiki (*topic*) 'i he anga faka-Tongá (*Tongan culture*) ke ako'i. 'Oku toe ako'i 'a e fānau 'i he lea faka-Tongá. 'A ia leva, 'i he uike kotoa, 'oku 'i ai 'a e:

- i. Tōpiki pē kaveinga fekau'aki pea mo e 'ulungaanga faka-Tongá (*Tongan culture*);
- ii. Ngaahi 'elemēniti 'o e lea faka-Tongá 'oku felāve'i mo e tōpiki ke lava e fānau 'o pu'aki mo tohi 'a e ngaahi lea Tongá;
- i. Pepa 'e taha pē ua fe'unga ki he laukongá (*academic journal readings*) ke ne fakaloloto 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau 'o e kaveinga fakauiké;
- ii. Ngaahi vitiō (*online resources ie. video clips etc.*) 'oku felāve'i mo e tōpiki fakauiké ke tokoni ki he fānau.

Ko e ngaahi tōpiki fakauiké 'eni:

- i. Uike 1: Fakafe'iloaki mo hono fakataukei'i 'o e fānaú ki he lēsoni Tongá;
- ii. Uike 2: Sōsaieti Tongá mo e ngaahi motua'i lea faka-Tongá (*alphabet*);
- iii. Uike 3: 'Ulungaanga faka-Tongá - fāmili mo e ngaahi fatongiá - pu'aki lea faka-Tongá;
- iv. Uike 4: 'Ulungaanga faka-Tongá – tangata'i fonua Tongá – kavá, mo e lau māhina faka-Tongá;
- v. Uike 5: Ngaahi 'ulungaanga mahu'inga faka-Tongá/*core values* – fa'u fo'i lea faka-Tonga;
- vi. Uike 6: Ngaahi tukufakaholo faka-Tongá – Ngaahi faka'ilonga taimí 'i he lea faka-Tongá;
- vii. Uike 7: Uike Tutuku;
- viii. Uike 8: Fakalalakaká 'i Tonga - Fa'u sētesí (ngaahi faka'ilonga taimí) lea faka-Tongá;
- ix. Uike 9: Ngaahi fakalalakalasi 'o e lea faka-Tongá (Lea ki he Tu'í, Hou'eikí, Kakaí etc.);
- x. Uike 10: Ngaahi siasí 'i he sōsaieti Tongá – Ngaahi lea faka-Tongá;
- xi. Uike 11: Ko e akó 'i Tonga – Ngaahi palōveape faka-Tongá;
- xii. Uike 12: Kakai Tonga nofo Nu'usilá – Talanoa faka-Tonga 'a e fanāú;
- xiii. Uike 13: Kakai Tonga nofo Nu'usilá – Lau kongá faka-Tonga 'a e fānaú;
- xiv. Uike 14: Fakamanatu 'o e ngaahi lēsoní mo teuteu ki he sivi lahí (*final exam*).

(Kalāvite, 2023).

Ngaahi 'asainimeni ki hono sivi'i 'o e 'ilo pē mahino 'a e fānaú

'Oku 'i ai e ngaahi 'asainimeni 'e 4 'i he pepá ni 'oku fe'unga ia mo e 60% 'o e maaka fakalukufuá. 'Uluakí, ko ha vitiō fakafō'ituitui ke fakafe'iloaki ai 'e he fānaú kinautolu 'i he lea faka-Tongá 'a ia 'oku tānaki ia 'i he Uike 4. Uá, ko ha 'ēsei pē fa'u fakamatala 'o makatu'unga 'i ha fekumi 'a e fānaú ki he ngaahi tōpiki mahu'inga 'o e 'ulungaanga faka-Tongá. 'Oku tānaki ia 'i he Uike 8. Tolú, ko ha vitiō 'o e ngāue fakakulupu 'a e fānaú ke nau lea ai mo fakatāta'a 'i ha tōpiki 'oku nau fili. 'Oku tānaki ia 'i he Uike 10. Fā, ko e tesi (*test*) 'a ia 'oku fakahoko 'i he kalasí 'i he Uike 12. 'Oku 'i ai leva pea mo e sivi faka'osi (*final exam*), ko e 40% ia 'o e maaka fakalukufuá.

Ko hono 'analaiso 'o e tesi (test) 'i he ta'ú ni, 2023

Tupu mei he mahu'inga kia kimaua ongo faiakó ke taliui kakato 'i hono ma'u ha 'ilo ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e ako 'a e fānaú 'oku nau lolotonga to'o 'a e PACI103, na'á ma ngāu'aki honau maaka 'i he ola 'enau sivi (*test*) ki hono 'analaiso e ngaahi tu'unga kuo a'u ki ai 'enau 'iló. 'A ia ko 'e ma *fi'e'ilo* 'eni ke makatu'unga ai 'a hono teuteu'i lelei kinautolu ki he 'enau sivi faka'osí (*final exam*) pea ke fakalelei'i'aki hono ako'i e pepá ni 'i he kaha'ú.

'I he sivi ko 'ení ne fakahokó, ne vahevahe ia ki he kongá lalahi 'e tolu 'i he fo'i fehu'i fakakātoa 'e valu. Ko e Konga A; ko e *lea faka-Tongá*, ia 'oku 'i ai 'a e fehu'i 'uluaki ki he tolu. Ko e Konga E; ko e *mo'uilinga faka-Tongá* ia, 'oku 'i ai 'a e fehu'i fika fā ki he ono. Pea ko e kongá faka'osí leva, Konga F; ko e *faka'uhinga leá* ia 'a ia 'oku 'i ai 'a e fehu'i fitu mo e valu. Pea ko hono 'analaiso leva 'ena 'i he *Tēpile 1* 'i laló.

Tēpile 1: 'Avalisi 'o e ngaahi fehu'i mo e ngaahi kongá 'o e sivi 'a e fānaú

'Analaisó		Maaka 'avalisi ki he fo'i fehu'i	Pēseti maaka 'avalisi fakafo'i fehu'i	Pēseti 'o e maaka 'avalisi 'o e ngaahi kongá
Konga A: <i>Lea faka-Tongá</i>	Q1	$\frac{12}{20}$	58%	54%
	Q2	$\frac{5}{10}$	55%	
	Q3	$\frac{5}{10}$	47%	
Konga E: <i>Anga faka-Tongá</i>	Q4	$\frac{4}{10}$	41%	49%
	Q5	$\frac{4}{10}$	41%	
	Q6	$\frac{11}{20}$	56%	
Konga F: <i>Faka'uhinga leá</i>	Q7	$\frac{3}{10}$	35%	50%
	Q8	$\frac{6}{10}$	65%	

Q = Question, hangē ko e Q1 'oku 'uhinga ia ko e Fehu'i 'Uluaki

'Oku hā mahino meihe *Tepile 1* 'i 'olungá 'a e lelei ange 'a e Konga A: *lea faka-Tongá* (54%) hoko ki ai 'a e Konga F: *Faka'uhinga leá* (50%) pea toki fakamuimui 'a e Konga E: *Mo'ui faka-Tongá* (49%). Ka neongo iá, ko e fehu'i fika fitú, 'a e 'avalisi ma'ulalo tahá ko e 35% 'a ia ko e laukongá ke mahino 'a e palakalafi faka-Tongá pea tali mei ai ha ngaahi fehu'i. 'Oku ma tui 'oku natula pē ke pehē 'a e ola 'oku ma'ú he ko e fuofua taimi 'eni ki he fānaú 'e ni'ihi

ke ako ai ki he lea faka-Tongá pea te nau ngali ke faingata'a'ia ke lau ke mahino ha fa'ahinga palakalafi faka-Tonga. Ko e lelei tahá, ko e fehu'i valú mo e 65%, 'a ia ne 'oange 'a e faingamālie ke nau fa'u palakalafi 'i he lea faka-Pilitāniá. Ko ia ai, ko hono fakakātoá, 'oku lava mei heni ke fakakakato 'a 'e ma *fi'e'ilo* ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a 'e ma fānau akó ko e 'uhī ke toe fakalelei'i ange ai 'a e fa'unga mo e founa hono faiako'i mo teuteu'i kinautolu ki he sivi faka'osí (*final exam*) pea mo hano toe fakalelei'i hono ako'i 'o e pepa PACI103 ki he kaha'ú. 'Oku hā mai 'a e me'a lalahi 'e tolu 'oku ma fakamatala'i atu ia 'i he ngaahi palakalafi 'i laló.

'Uluakí, 'oku 'ikai ha fu'u palopalema 'i he lea faka-Tongá ki he fānau Tonga pē kongá Tonga 'oku nau to'o 'a e pepá ni. Meimei ko honau palopalemá 'o kinautolu ko e 'ikai lava ke tohi lelei 'i he kalama faka-Tongá. Pea mo e taimi lahi, 'oku nau pehē pē 'oku nau sai pē he ko e Tonga kinautolu 'o nau kí'i fa'a ma'u hala ai 'o 'ikai ke nau fa'a tokanga ki he taimi 'oku fakamatala ai 'a e faiakó ki he ngaahi 'ulungaanga faka-Tongá pē 'oku nau fa'a lí'aki 'a e ngaahi kalasi 'e ní'ihí.

Uá, ko e palopalema 'oku fetaulaki mo e fa'ahinga 'oku te'eki pē te nau poto kinautolu 'i ha fo'i lea faka-Tongá, 'oku 'i he ongo 'o e ngaahi vauelí. 'Oku mo'oni pē ko e ngaahi 'ilo fekau'aki mo e ongo 'o e vauelí ko ha poto'i 'e lava ke nau ohi mei he lea faka-Pilitāniá pē ko 'enau lea tu'ufonuá ka 'oku hangē ko e lave 'a Salmona (2014) fekau'aki mo e fakakaukau fakaako 'o e *konga 'aisi 'oku tētē he moana*, he neongo kapau 'oku hā mai 'oku ua pē kehekehe 'a hono ongo tumu'akí ka ke vakai'i e kongá 'oku puli 'i he fukahí tahí tā ko e kongá 'aisi tatau pē hona makatu'ungá. 'A ia ko e pōto'i fekau'akí mo e vauelí, 'oku meimei tatau pē *a, e, i, o, u*, 'i he ngaahi lea lahi ka ko ha kí'i kehekehe sí'i pē he ko e taimi 'oku pu'aki aí pea pehē foki ki he taimi 'e ngāue'aki ai 'a e ngaahi faka'ilonga faka-Tongá, pea liliu ai 'a e vauelí mei hono anga maheni fakapālangí. Ko e taha foki e 'ēlia 'oku

faingaata'a'ia ai e fānau ko 'ení ko e kehekehe 'o e fa'unga 'o ha sētesi faka-Tonga pea mo hono ngaahi faka'ilonga taimí, lea fiepipikí, fetongi nauna 'i mu'a he veapé mo e 'i mui he veapé.

Tolú, ko e taha 'o e ngaahi tōpiki pē kaveinga 'oku manakoa 'i he PACI 103, ko e ngaahi talatupu'á mo e ngaahi ouau fakafonuá hangē ko e nofo 'a kāingá, ngaahi fakatu'utu'unga 'o e nofó, ngaahi fatongia 'o e tokotaha 'i he fāmílí pea mo e talanoa 'o e kavá pea mo hono ngaahi ouaú. 'Oku mahino pē foki 'oku tofuhia 'a e Pasifikí kátoa 'i he takitaha ouau ngaohi kavá ka 'e fakatatau ki he fānau ako 'oku makehe ange pē 'a e ngaahi ouau kava faka-Tonga he 'oku faka'e'i'eiki mo molumalu.

Ko e ngaahi ngāue ke fakalelei'i 'i he PACI103

'Oku hā mahino mei he ola 'o 'enau tesí (*test*) 'a e fiema'u ki he faiakó ke liliu 'ene founjá ke fenāpasi mo e lēvolo 'oku 'i ai 'a e fānaú pea faka'ai'ai e fānaú ke nau lautohi faka-Tonga. Ko ia ai, 'oku mahu'inga 'a e ola ko 'ení ke fai mei ai ha vakai. 'Ikai ngata pē 'i he founja faiakó, ka ko e lahi 'o e me'a 'oku faiako'í pē na'a lava ke fai hano toe ki'i fakasi'isi'i 'a e me'a 'oku ako'í. 'Oku mahino foki ko e lēvolo 'uluaki 'eni 'o e lēsoni Tongá 'oku totonu pē ia ke nau faka'ile'ila ki he ngaahi me'a kotoa 'oku fekau'aki mo e leá mo e 'ulungaanga faka-Tongá. Ka ki hano fakalakalaka ki he ngaahi lēvolo ki 'olungá, ke māvahevahe leva ki ha ngaahi pepa kehekehe 'e ua pē tolu 'o kehe hono ako'i 'o e lea faka-Tongá pea kehe hono ako'i 'o e 'ulungaanga faka-Tongá. Ka ko ha fokotu'utu'u 'o e me'a ko 'ení, 'oku 'a e tipaatimení (*department*) ia pea mo e kau pule 'o e 'univēsiti.

'Oku mahino 'aupito 'a e vaivai 'a e fānau mulí he ngaahi tōpiki 'oku fekau'aki pea mo e mo'ui'ulungaanga faka-Tongá he ko e ngaahi me'a ia ne 'ikai te nau maheni ai pea ko e 'uhī ko 'ene hā fo'ou, kuo pau ai ke fai hano fakalelei'i e founja 'oku sivi'i aí. Na'e osi fai ki heni 'a e ngāue 'a ia ko hono ngaue'aki 'a e ngaahi

tekinolosia 'o e kuongá ke lava ai 'e he fānau 'o e kuongá ni 'o fakahāsino mai ai 'a e anga 'o 'enau mahino fekau'aki mo e lēsoni Tongá 'i he 'enau ngaahi 'asainimení. 'Oku mo'oni e lea 'oku taká, *he 'ikai tunu hake pē 'ungá pea kula*, kuo pau ke fai hono tunu mo fulifulihi kae 'oua kuo moholelei ke fakalato 'a e *fie'ilo* 'a e fānau pehē ki he *fie'ilo* 'a e faiakó ki he lēsoni ni.

Ko hono fakafelāve'i 'a e fie'iló mo hono ako'i 'o e PACI103

Ka fakafelāve'i leva 'a e mahu'inga 'o e *fie'ilo* 'a e fānau pea mo e *fie'ilo* 'a e faiakó ne ma lave ki ai 'i 'olungá, pea 'e fetaulaki leva 'a e holi mo e vēkeveke 'oku fakataumu'a ki ai 'a 'enau fekumí mo e vēkeveke fie tokoni 'a e faiakó; pea tā 'e toki ma'u mo fakalalakaka ai 'a e 'iló. He 'ikai ngata 'a e *fie'iló* ia ha taimi 'i he lalo langí ni he 'oku 'osi fakanaunau 'e he 'Otuá 'a e fa'ahinga 'o e tangatá mei manava mo ha 'atamai 'oku mohu, vivili mo fakatupu fifili. Ko e 'uhinga ia 'oku tau fai ai ha me'a pe ko ha founa 'i he kamata'anga 'o ha fo'i lēsoni 'oku te faiako'i ke tauhele'i'aki pe fusiaki'i'aki e tokanga 'a e fānau ke nau tokanga mo fifili ki he 'e te lēsoni 'a ia ko hono namoa'i ia e *fie'iló* 'i he tamasi'i akó pea hangē ko e lea 'oku tau anga maheni ki ai, *ko e kamata lelei, kuo tō e vaeua ia 'o e ngāuē*. He 'e lava pē 'e he fo'i *fie'ilo* kuó ke fakalanga 'i loki akó 'o fakaivia 'a e tamasi'i akó ke ne hokohoko atu 'iate ia pē ke fekumi ke ma'u 'a e 'iló.

'Oku faingata'a ma'u pē ke tau pukepuke 'a e tokangá 'i loki ako. Ka 'osi pē ha ngaahi miniti mei he 'ete faiako'i ha fo'i lēsoni, kuo mole 'a e tokanga ia 'a e fānau pea ko vaihi ē hā toe feinga. Ka 'oku fokotu'u atu 'e he fakakaukau 'o e *fie'iló*, ke hokohoko atu hono fakaivia hotau natula ko 'eni. Ko e 'uhinga ia 'oku tau fokotu'utu'u ai e ngaahi silapá 'o hangē ko 'eni 'oku ako'i 'i he PACI103, ke lava pē 'o namoa'i e *fie'iló* ke 'oua 'e a'u pē ki he 'ilo lēvolo 'uluakí pea pehē 'e he tokotaha akó kuo lava; ka ke tala ki

hono lotó mo hono 'atamaí, ke toe feinga mo fekumi ki he 'ilo 'oku toe mā'olunga angé.

Kapau leva kuo lava hono ue'i e *fie'ilo* 'a e fānaú ke ngāue, pea ko e taimi 'eni 'oku mahu'inga ai ki he faiakó ke ne tauhi 'a e fo'i māfana ko iá mo fafanga 'a e *fie'ilo* ko iá ke mākona; 'a 'eni tofu pē 'oku fakahoko 'i hono ako'i 'o e PACI103. Kapau 'e 'ikai lava 'a e fatongia ko iá, te tau fanongo leva ki he fānaú kuo nau pēhē, *masi'i me'a ta'emahino mo'oni ko e faiako ia 'a me'ā...*(hingoa 'o e faiakó). Ko e hā hono 'uhingá? 'Io, ko e 'ikai fenāpasi e *fie'ilo* 'a e fānaú mo e me'a 'oku 'oange ma'a kinautolú 'a ia 'oku 'ikai ke mā'opo lelei 'ene fiema'ú. 'Okú ne fakamanatu mai ai 'a e mahu'inga 'o e teuteú ke lelei peá te toki faiakó he kapau 'e 'ikai fai ha fetaulaki, 'e kamata leva ke mole 'a e mahu'inga'ia 'a e fānaú 'o mate ngūngū 'a 'enau *fie'iló* pea nau hola leva mei he 'e te kalasí.

'Okú 'ikai foki totonu ke ilifia mo fakailifia'i ha taha ako ko e 'uhī ko ha'á ne *fie'ilo*. 'I he taimi lahi 'oku tau pēhē ai 'oku fiepoto 'a e tokotaha akó kapau te ne fai ha ngaahi fehu'i ngali 'oku 'ikai lava ke tali 'e he faiakó ka ko e kongia ia 'o 'ene *fie'iló*, kuo pau ke fehu'i he ko e fehu'í ko e 'uluaki founga fekumi ia 'oku tau feinga ke paotoloaki 'i loki akó.

Fakamā'opo'opó mo toe hunuakí (Conclusion & Recommendations)

Ko e poini 'oku fokotu'u 'e he fakakaukau fakaako 'o e *fie'iló* 'oku mahu'inga he kapau te tau tokanga ki hono fafanga 'a e *fie'ilo* 'a e fānaú, pea 'e fakalalakaka e akó 'i Tonga pea mo ha feitu'u pe 'oku 'i ai 'a hotau kāinga Tongá 'i māmani. Te ke lava 'o fafanga 'a e *fie'ilo* 'a e fānaú 'aki ha'o faka'ai'ai ke nau fekumi ki ha ngaahi fakakaukau fakaako hangē ko ia 'oku 'oange 'i he 'enau ngaahi

‘asainimení; pē ko hano ‘oatu ha ngaahi fehu’i fakatupu fakakaukau ‘i he lolotonga ‘a e kalasí pē ko ‘enau tesí. ‘I he pepa ko ‘eni ko e *PACI103 Languages and cultures of the Pacific: An introduction to Tongan*, ‘oku fenāpasi ai ‘a e fakakaukau fakaako ‘o e *fié’iló* mo e founga ‘oku ako’i’aki ‘i hono pou pou’i pea mo fakanaunau fakafaiako ke malava ke faiako’i a e leá mo e ‘ulungaanga faka-Tongá ‘i tu’a-Tonga. ‘Oku ‘atā ‘a e lesóni ni ki ha taha pē ‘oku *fié’ilo* ki he lea mo e ‘ulungaanga fakafonua ‘o Tongá. Ko e lea mo e anga fakafonua ‘o Tongá ko e me’a ia ‘a Tonga, pule’i pea ngaue’aki ‘e he Tonga kotoa pē.

Ko tu’a-Tonga, ‘oku mau fokoutua mo fakahoko fatongia atu mei aí, ‘oku fio ai ‘a e Tongá mo e ngaahi matakali kehekehe pea he ‘ikai mahu’inga’ia ha taha ia ‘i he leá mo e ‘ulungaanga faka-Tongá kapau he ‘ikai te ne ma’u ‘a e *fié’iló* pea mo lava foki ke fakanāunau lelei ‘a hono ako’i ‘o hangē ko ia ‘oku fakahoko ‘e he ‘univēsiti ni. ‘A ia ‘oku totonu ke ako’i ‘a e lēsoni Tongá ‘i he ngaahi ‘univēsiti ‘i tu’a-Tongá ‘o hangē ko ‘eni ‘oku fakahoko ‘e he ‘Univēsiti ‘o ‘Ōtakó, ‘Univesiti ‘o ‘Aokalaní pea mo Manukau Institute of Technology ‘i Nu’usilá ni.

‘O kapau leva ‘e ma’u ha’o faingamālie ke ke ako’i ‘a e lēsoni Tongá ‘i ha ‘univēsiti pē ‘i tu’a-Tonga, pea ke fakato’oto’o leva ‘o ngāue’aki e faingamālié ke fakatolonga ‘etau ‘ilo ki he leá mo e ‘ulunganga hotau fonuá. Pea kiate kimoutolu hotau kāinga Tonga ‘oku ako ho’o mou fānaú ‘i ha ‘univēsiti ‘oku ako’i ai ‘a e lea faka-Tongá, mou fakalotolahi’i ho’omou fānaú ke nau to’o ‘a e lēsoni Tongá. Ko e taha ‘eni e lēsoni ‘oku ‘amu’amu atu ‘a hono ngaahi mahu’ingá ki he ‘etau fānaú ‘i he ‘enau tokonaki ki honau kaha’ú.

‘Oku ma tui ta’e toe veiveiua ko e taha ‘eni hotau fatongia ki he kuohilí, lolotonga pea mo e kaha’u hotau ki’i fonuá, ke tau

fakatolonga 'etau leá mo hotau ngaahi 'ulungaanga fakafonuá. 'Okú ma aofangatuku atu 'aki 'a e lea mahu'inga ko 'eni 'a Toketā Lesieli Tongati'o (2006) 'i he Kōsilio lahi 'a e hou'eiki fafine Tonga 'o Nu'usilá, na'á ne pehē ai: *Ko e akó ko e pikipiki hama kae vaevae manava*. Na'á ne faka'uhinga ia ko e akó, ko e ngāue fakataha mo fetokoni'aki 'a e tokotaha kotoa pē 'oku fekau'aki pea mo e akó. Kiate kimauá, 'oku ma ta'ota'o atu 'a e fakakaukau ko e akó, ko e *pikipiki katea kae vaevae melenga*. 'Okú ma faka'uhinga ia ke fakatou lato e *fi'e'ilo* 'a e ongo toutai (faiakó mo e tamasi'i akó); 'oku na fakatou sio ki he loto liu 'o e ongo popaó pea tala mei ai pē ko e hā e ola 'o e toutai pea na fevahevahe'aki ai 'o 'ikai ha to e me'a 'e fufuu'i.

Ko hono 'omai ki he ngāue ni 'a hono ako'i e leá mo e anga faka-Tongá, 'oku 'ikai ko ha ngāue pē ia 'a e kau faiakó ka ko 'etau ngāue kotoa pē 'a kitautolu kakai Tongá; mei 'apiako, ki he ngaahi mātu'a mei 'apí, ngaahi komiunití, ngaahi fāmili, ngaahi siasí, mei he mā'ulalo ki he mā'olunga, hou'eiki mo e kainanga 'o e fonuá; 'i loto-Tonga mo tu'a-Tonga ke tau ala kotoa pē ki ai 'i he me'a 'oku tau ala lavá 'o 'ikai ke to e tuku pē fufuu'i ha me'a.

Kuo feongo'aki 'a e mole 'a e ngaahi leá pea mo e 'ulungaanga fakafonua 'a e ngaahi matakali kehekehé 'i māmani. Pea ko ia ai, fakalato 'a ho'o *fi'e'iló* 'aki ha'o fekumi ki ha ngaahi founa lelei ke fakahoko'aki 'a e ngāue mahu'ingá ni, ko hono fakatolonga 'a 'etau leá mo hotau 'ulungaanga fakafonuá ma'ae kaha'u 'o hotau fonuá, 'a Tonga.

'Ofa atu

Puipuitu'a 'o e Ongō Fatu Tohi (Author biographies)

Telēsia Vikatōlia Puafisi Kalāvite

'Oku lolotonga faiako 'i he 'Univēsiti 'o 'Ōtako', Tanītini, Nu'usila. Ko e Toketā Filōsefa 'eni 'i he mala'e 'o e ako'. Na'e ako pē 'i Tonga, hoko atu ki Fisi pea faka'osi ki Nu'usila. Na'e ngāue fakafaiako 'i Tonga, Fisi, 'Aositēlelia pea mo Nu'usila. Ko 'ene lele mai mei he Vaikāsilá, Nukuleka; Pakimoeto'í, Lapaha, Fungafāitē, Talafo'ou, Tongatapu; pea mo e Hala Liviela, Neiafutahi, Vava'u lahi.

'Iki Mafi Uele

'Oku lolotonga ako ki hono Toketā Filōsefa 'i he mala'e 'o e Tauhitohi 'i he 'Univēsiti 'o 'Ōtako', Tanītini, Nu'usila. Na'e ako pē 'i Tonga hoko atu ki Fisi, 'Aositelelia, mo Nu'usila. Na'e ngāue fakafaiko he ngaahi ta'u lahi 'i Tonga, Fisi mo Tokelau. Ko 'ene lele mai mei he Houmatetefá, Fakakakai, Kāvai-Ha'anó, Ha'apai Veu.

Ma'u'anga Talá (References)

- Fa'avae, D. T. M. (2016). *Tatala 'a e Koloa 'o e To'utangata Tonga 'i Aotearoa mo Tongá: The intergenerational educational experiences of Tongan males in New Zealand and Tonga*. Unpublished PhD Thesis. University of Auckland, . Auckland, New Zealand.
- Kalāvite, T. (2010). *Fononga 'a Fakahalafonongá: Tongan Students' Journey to Academic Achievement in New Zealand Tertiary Education*. Unpublished PhD Thesis, University of Waikato, Hamilton, New Zealand.
- Kalāvite, T. (2023). *PACI103 Languages and Cultures of the Pacific: An Introduction to Tongan, Semester One 2023, Course Outline*, University of Otago, New Zealand.
- Kavaliku, L. S. (1977). 'Ofa. *Pacific Perspective*, 6(2), 47-67.
- Kavaliku, S. L. (1966). *Educational reorganisation for national development in Tonga*. Unpublished PhD Thesis. Victoria University of Wellington, Wellington, New Zealand.
- Māhina, H. 'Ō. (2008). From Vale (Ignorance) to 'Ilo (Knowledge) to Poto (Skill) the Tongan Theory of Ako (Education): Theorising Old Problems Anew. *AlterNative: An International Journal of Indigenous Peoples*, 4(1), 67-96. doi:10.1177/117718010800400108
- Manu'atu, L. (2000). *Tuli ke ma'u hono ngaahi mālie: Pedagogical possibilities for Tongan students in New Zealand secondary schooling*. Unpublished EdD Thesis, The University of Auckland, New Zealand.
- Salmona, M. (2014). The Use of First Language in the Second-Language Classroom: A Support for Second Language Acquisition. *Gist Education and learning research journal*, 9, 50-66.

- Tongati'o, L. P. (2006). Ko e ako ko e pikipiki hama kae vaevae manava: Education is a shared responsibility, *Kosilio 'a fafine Tonga Nu'usila Conference, (Friday 30 September - Sunday 2 October)*. Palmerston North, New Zealand.
- Tongati'o, L. (2010). *Ko e fanā fotu: Success in motion, transforming Pasifika education in Aotearoa New Zealand 1993-2009*. Unpublished doctoral thesis. University of Canterbury,. Christchurch, New Zealand.
- Thaman, K. H. (1995). Concepts of learning, knowledge and wisdom in Tonga, and their relevance to modern education. *Prospects, 25*(4), 723-733.
- Thaman, K. H. (1988). *Ako and faiako: Educational concepts, cultural values, and teacher role perceptions*. Unpublished PhD Thesis, The University of the South Pacific, Suva, Fiji.
- The Bible Society in the South Pacific (1966). *The Holy Bible in Tongan*. Suva, Fiji: The author.
- Uele, I. M & Kalāvite, T. (2022). Pōto'i Taliui 'a e Faiako Ma'a Tongá. *Tokoni Faiako Tonga Journal of Education, Vol. 3*(1), pp. 61– 83.
- Vygotsky, L. S. (1962). *Thought and language* (E. Hanfmann & G. Vakar, Trans.). Cambridge, MA: The Massachusett Institute of Technology Press.
- Vygotsky, L. S. (1978). Tool and symbol in child development. In M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner & E. Souberman (Eds.), *Mind in society: The development of higher psychological processes* (pp. 19-30). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vygotsky, L. S. (1987). Problems of general psychology (N. Minick, Trans.). In R. W. Rieber & A. S. Carton (Eds.),

The collected works of L.S. Vygotsky (Vol. 1). New York: Plenum Press.

Vygotsky, L. S. (1994). *The Vygotsky reader* (T. Prout, R. Van der Veer & V. Jaan, Trans.). Oxford, England: Blackwell.

Wolfgramm-Foliaki, E. (2006). *Ko e hala kuo papa: Pathways and sites for literacy development in Tongan families*.

Unpublished PhD, The University of Auckland, New Zealand.

9

**Mo'ui Ma'a Tongá:
Ko ha Talatalanoa 'i he Fakahoko Fatongiá 'i he
'Api ko Monū-kae-Afé**

'Ana Faupula 'Alatini-Vite, Hanieli Tu'ipulotu, Fononga Finau
Tīmote Lave & David Taufui Mīkato Fa'avae

*Faiako/Taki Ako, Ako Ma'olunga
'Api ko Monū-kae-Afé
Tailulu College*

Koloa ke fakamonū 'e he kau faiakó (Key ideas for teachers)

- ♠ *Ko e Mo'ui Ma'a Tongá mo 'ene kaveingá;*
- ♠ *Ko e Mo'ui Ma'a Tongá, ko e mo'ui 'oku kalusefai pea lī'oa ki he fatongiá ke tokoni'i mo pou pou'i ha taha 'i he founga 'oku langa hake pe fakatupulaki;*
- ♠ *Ko e Mo'ui Ma'a Tongá, ko e loto 'ofa, ngāue fakataha, ngāue mateaki mo e anga fakamatāpule.*

Talamu'akí (Abstract)

'Oku fakataumu'a 'a e pepá ni ki hono vahevahe 'emau ngaahi a'usia 'oku felāve'i tonu mo e kāpasa pe moto ko ia 'o e 'apiako Kolisi Tailulú 'oku 'iloa ko e *Mo'ui Ma'a Tonga*'. Ne huli e fakakaukaú ni mei he ngaahi talatalanoa ne fai 'o fakamahu'inga'i ai e kāpasa folau 'o e kolisí talu mei taumu'a 'i he vakai ki he ngaahi lelei mo e ngaahi 'ilo 'oku mahu'inga ai homau ngaahi fatongia ko e faiako pe taki 'i he 'apiakó. Ko e talatalanoa te mau faí, te ne fakahā 'a e ngaahi founga kehekehe 'oku ha'i ai e motó ni ki homau ngaahi lotó mo e 'atamaí pea

fakahā sino mai ia 'i he ngāue 'oku mau fai he 'apiakó. 'Io, 'oku fai homau tanumakí 'i he *Mo'ui Ma'a Tongá* pea hoko ia ko e fakamaama ki he hala fonongá 'o tatau pē 'i 'apiako pe ko ha tapa pē 'o e mo'uí. 'Oku fenāpasi lelei 'a e moto, *Mo'ui Ma'a Tongá* pea mo e alangafale ko ia 'o e *Faiako Ma'a Tongá* pea 'e va'a 'emau ngaahi talatalanoá mei ai.

Ngaahi kupu'i lea mahu'inga 'i he pepá ni (Keywords)

Mo'ui Ma'a Tonga, Kolisi Tailulú, ngaahi founa ngāue fakapolofesinalé, talatalanoá, e-talanoa

Puipuitu'a 'o e pepá (Introduction)

Neongo 'a e lahi 'a hono tokonia mo fakaivia 'a e akó 'i Tonga mei he ngaahi va'a tokoni mei tu'apule'angá, 'oku fakatokanga'i 'oku hoko atu pē 'a e fakamamafa 'etau akó ki he ngaahi 'ilo 'a e mulí. 'I he pepá ni, 'oku mau vahevahe pē ha founa 'oku fakamahu'inga'i 'e he potungāue 'oku mau fakahoko fatongia aí. Ko e *Mo'ui Ma'a Tongá*, ko ha founa 'okú ne fakalahi 'a e mahu'inga 'o e faiakó mo e akó 'i Tailulu. Ko e tūkunga fakakaukau mo e angafai 'o e *Mo'ui Ma'a Tongá*, 'oku katoia 'i he fakamanatu mei a Toketā Linitā Manu'atu ki he fakapotopotó 'i he ngāue *Fakamonū* mo *Fakakoloá*. Ko 'emau faka'amú ke fetukutuku 'emau fakakaukau mo e ngāue mei he fakafalala ki he 'ilo ohí ka ke mau toe fakaloloto ange he ngaahi 'ilo mo e founa 'oku mau mālohi ange aí. 'Io, 'a e ngaahi 'ilo mo e founa 'oku mau mo'uí'akí – 'a e *Mo'ui Ma'a Tongá*.

Ko e talanoá pe talatalanoá, ko ha founa tukufakaholo ia 'a e Tongá – ke fetu'utaki pea tānaki fakamatala 'i he nofo 'a kāingá pea tatau pē 'i ha feitu'u (Fa'avae & Fonua, 2021; Ka'ili, 2017). Ko e talatalanoá 'i he pepá ni, 'oku kei hokohoko atu pē 'i he 'emau

feinga ke hā sino 'a e ngaahi fakakaukau 'i he 'emau fakahoko fatongia 'i he lokiako 'o e 'apiako siasí. Kuo tā tu' o lahi 'a hono fakaanga 'i 'a e tu'unga mahu'ingá 'i he fatongia faiakó 'i he ngaahi 'apiako lahi 'i he Pasifikí mo māmani pea ko e anga 'eni 'emau vahevahe ki he ngaahi a'usia mo e mo'oni 'o e ongo mo e feinga 'oku mau faí ko e kau toho palau he mala'e 'o e akó 'o fakatefito ki he 'ene hoko 'i he Kolisi Tailulú.

'I Aotearoa, Nu'usila, 'oku 'i ai 'a hono ngaahi makatu'unga mo e tu'utu'uni ki he tu'unga fakapalofesinale 'o e fakahoko fatongia 'a e faiakó ke tauhi. Ko e ngaahi makatu'ungá 'oku felāve'i tonu mo e tu'unga 'ulungāanga taau mo e fai totonu 'o e faiakó ki he fakahoko hono fatongia ki he lelei tahá 'i he 'ene hā he Education Council New Zealand (2017). Kuo fai hono fakatokanga 'i 'a e kehekehe 'i he mahino ki he faiako Tongá 'a e tu'unga fakapalofesinale totonu mo taaú. 'E kehe pē 'a e vakai mo e faka'uhinga 'a e faiako Tongá mei he faka'uhinga 'a e kau faiako he ngaahi fonua kehé.

Ne fai homau fakakoloá he fekumi mo e vakili ne fakahoko 'e Senolita Matafahi pea mo Liuaki Fusitu'a kuó ne pekia, 'i he 'ena fekumi he ta'u 2009 fekau'aki mo e tu'unga fakapalofesinale 'oku 'i ai 'a e fakahoko fatongia 'a e faiako Tongá 'i lokiakó. Na'á na pehē, *"Teacher professionalism has been an aspect of the teaching profession that has been under scrutiny for many years, not only in Tonga but worldwide"* (p. 159) (Ko e taha 'eni ha tafa'aki valokia mo fakaanga 'i 'o ta'u lahi 'i he ngāue fakafaiakó 'o 'ikai 'i Tongá ni pē ka 'i māmani). Ne mafoa mei he 'ena ngāué ha tokanga makehe ki he 'Apiako Fakafaiako 'o Tongá pe ko e Tonga Institute of Education (TIOE), 'a e 'ikai ke a'usia he fānau ako kuo nau 'osi mei he kolisí 'a e tu'unga fakapalofesinale totonu mo taau ke fakahoko'aki 'a e faiakó (Matafahi & Fusitu'a, 2009).

Neongo 'oku ha'í 'a e ngaahi kavei koulá mo e koloa 'a e Tongá 'i he ngaahi lēsoni 'oku fai 'aki hono teu'í 'o e fānau ako he kolisí, ka na'e kei mata vaivai hono ngāue'akí mo fakahā sino ki tu'a 'a e ngaahi tefito'í tui mo e 'ulungāanga faka-Tongá 'i he lēsoni 'oku ako'í'aki e fānau ako 'i lokiakó pea ngali tō nounou 'i hono fakafelāve'í e ngaahi fakakaukau ni 'i ha founga ke mo'ui'aki 'e he fānau (Matafahi & Fusitu'a, 2009).

'Oku 'i ai 'a e fiema'u ke fenāpasi 'a e fakafōtunga mo e 'ulungaanga 'o e faiako Tongá mo 'etau ngaahi tefito'í tui mo e 'ulungāanga faka-Tongá. 'Oku fiema'u ke tataki 'a e laka kotoa pē 'a e faiako Tongá 'e he 'etau ngaahi tefito'í 'ulungāanga fakafonua – ko ia hotau makehe'angá hangē ko e tauhi vaha'á, mo e mamahi'i me'á mo e alā me'a pehē. Ka uho taha 'a e 'ulungāangá ni mo e tui pea 'e hā sino mai 'i he ngaahi founga te ne fili ke fakahoko'aki e ngāue faiakó (Matafahi & Fusitu'a, 2009).

Na'e tupu mei heni hono fa'u mo e fokotu'utu'u ko ia 'o e alangafale *Faiako Ma'a Tongá* – 'a e kaafataha 'a e kau faiakó mo e kau mataotao fekumi he mala'é ni hono teu'í fakapalofesinale 'o e kau faiako 'o Tongá. 'Oku kehekehe pē 'a e fakakaukau 'o e faiakó 'o fakatefito he ngaahi tui 'a e fonua taki taha. Ko e alangafale 'o e *Faiako Ma'a Tongá*, 'oku fo'u ia 'o fakatefito mo uho mei he 'etau leá, ngaahi tefito'í tui, 'iló, potó, 'ulungāangá mo e fakafeangai 'a e Tongá. 'Oku kau heni 'a e anga'ofá, angafakatōkialó mo e faka'apa'apá. Kau foki ki heni mo hono fakahoko fakamaileua e fatongia faiakó (Tapa'atoutai-Teisina et al., 2021).

'Oku 'i ai e fatongia mahu'inga 'o e kau taki fakaakó 'i he mala'é 'o e akó ki hono fakakakato mo fakatonua e ngaahi fakahoko fatongia 'a e faiakó ke fakapalofesinale. 'I ha lipooti ne tohi 'e he takimu'a mo e mataotao fekumi 'i he mala'é fakaakó, Toketā

Seu'ula Johansson Fua (2012), na'á ne pehē 'oku 'i ai ha ngaahi 'ēlia lalahi mo mahu'inga 'e nima (5) ki he fatongia fakatakí – fakafeangai tōnungá (*ethical leadership*), ke malava 'o sio atu (*visionary leadership*) e takí 'i ha potungāue (*organisational leadership*), papa fakahinohino (*instructional leadership*) mo fengāue'aki (*community connectedness*). 'Oku ha'i pē 'a e ngaahi kaveingá ni 'i he founga taki 'oku taukave'i 'e he *Mo'ui Ma'a Tongá*.

Ko e pepá ni, ko hono vahevahe ia 'a e hoko 'a e *Mo'ui Ma'a Tongá* ko ha founga mo ha alangafale 'okú ne fakamalumu ai e kau ngāué, kau faiakó, kau takí mo e ngaahi fāmilí 'o e Kolisi Tailulú he ko e mo'oní, 'oku nau tui mo mahu'inga'ia ai ('Alatini-Vite, 2022). Te mau lave ki he hisitōlia 'o e *Mo'ui Ma'a Tongá* pea mo 'ene tokoni mo felāve'i tonu ki he fakahoko fatongia mo e mo'ui 'a ha toko nima (5) 'oku 'i ai 'enau fekau'aki fakangāue mo e kolisí.

Mo'ui Ma'a Tongá – Hisitōlia

'I he tuku'au mai 'a e Siasi 'o Tonga Tau'atāiná, na'e a'u mai ki ha kuonga pe ko ha taimi kuo fakakaukau ai 'a e siasí ke poupou'i 'a e maa'imoa ako 'a 'ene 'afió Tāufa'āhau Tupou IV. Ko ia, na'e fokotu'u ai ha ngaahi ako 'a e siasí 'i he kuohilí 'i he ngaahi feitu'u kehekehe 'i Tongatapu, Ha'afeva mo Pangai Ha'apai, Neiafu Vava'u pea mo Niua Fo'ou. Ko ia na'e fai mai 'a e fononga 'a e siasí mo e ngaahi ako ko iá 'o a'u mai ki he taha hiva onongofulu tupú (1960s). Ko e 'apiako pē 'e taha na'e toe mei he kuohilí, ko e 'apiako na'e 'iloa ko e *Ako Tongá* 'a ia na'e fakahoko 'a e ako ko iá 'i he faleako na'e 'iloa ko *Falemasiva*.

Na'e a'u mai ki he 1967, na'e fakakaukau ai 'a e Palesiteni 'o e Siasi 'o Tonga Tau'atāiná 'i he taimi ko iá, Lēlea Fonua, ke

fokotu'u ha ako 'oku toe ma'olunga angé. Ko ia na'e fuofua fokotu'u ai 'a e 'apiako kolisi 'a e siasí pea na'e fakahuafa ia mei he Fale 'o Ha'a Moheofó ko *Tailulu* 'i he 'aho 2 'o Fepueli 1967. Ko e Tailulú, ko e lea faka-Tahiti ko hono 'uhingá ko ha *fakataha'anga 'o ha kakai tokolahi*. Ko e hingoa ia na'e 'iloa'aki 'i he kuohilí 'o a'u mai ki he lolotongá ni. Ko ia, na'e fatu e taumu'á ke fenāpasi mo e 'uhingá ke talia 'a e 'iloa mo e ta'é'iloa 'i he fonuá pea toki fakamo'oni 'i'aki 'a e moto 'o e kolisi – *Mo'ui Ma'a Tonga*.

Na'e lele fakataha pē foki 'a e ako Tongá 'i Falemasiva mo e ako Tailulú 'o toki fakapekia 'a e Ako Tongá 'o fakafuofua ki he kongá kimui 'o e 1975. Na'e makatu'unga 'a hono fakapekia 'a e Ako Tongá 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe pē 'o kau ai 'a e fokotu'utu'u 'a e pule'angá ke tukuange kotoa 'a e akó 'i he lēvolo 'o e ako lautohi sí'í ke fakalele pē ia 'e he pule'angá fakataha pē pea mo hono hiki 'a e Kolisi Tailulú ki Havelulotó. Na'e 'i he tu'unga fe'unga pē 'a e Kolisi Tailulú pea mo e taimi ko iá. Ko e faleako pē 'e taha na'e lava 'o langa lelei pea ko e toenga leva 'o e ngaahi faleakó, ko e fale faka-Tonga pē.

Na'e hoko atu foki 'a e fokotu'u ako 'a e siasí 'o fokotu'u ai 'a e ongo Kolisi Tailulu 'i Vava'u mo Ha'apai 'i he 'aho 5 'o Fēpueli 1968. Na'e 'i he Konifelenisi Kakató pē pea mo e Palesitení 'i hono fakakaukau 'i mo hono fakalele 'a e ngaahi Kolisi Tailulú. Ka na'e a'u mai ki he 1975, ko e fuofua taimi ia ke tuku mai ai 'e he konifelenisi ke fokotu'u ha Potungāue Ako pea ke fili ki ai mo ha Talēkita Ako ke ne fakalele 'a e ngaahi Kolisi Tailulú.

Founga Fakahoko Fatongia Mo'ui Ma'a Tongá 'i he Kolisi Tailulú

Ko e ngaahi fakamatalá ne ma'u ia 'i he 'emau ngāue'aki 'a e talatalanoá mo e e-talanoa' pe ko hono ngāue'aki 'a e talanoá he ngaahi me'a ngāue faka-'elekitolōniká. Ko e founga 'eni ne tokoni lelei mo 'aonga ki he fengāue'aki taimi tahá mo e taimi kehekehé (Fa'avae et al., 2022). Ne tupu 'a hono ngāue'aki 'a e foungá ni mei he ngaahi ta'au 'o taimí pea fe'unga 'eni mo e vaha'a taimi 'o e mahaki fakamāmani lahi 'o e Kōviti-19 (Fa'avae, 2022). Ne kamata 'e he taki 'o e kau fa'u tohi 'a e talanoá ni mo e tokotaha 'i he ngaahi founga kehekehe kau ai 'a e fetohi'aki he mītia fakasōsialé (*messenger* he *Facebook*) pea mo e talanoa 'atá he vaha opé (*zoom*). Na'e hoko atu leva e talatalanoá he tokotaha 'i Tonga 'aki e fakatalanoa mo e toko ua kehe 'i Tonga (Kolisi Tailulú) ki he ngāue'aki ni. Ko 'enau fevahevahe'aki ko iá, ne fakatefito ia he ngaahi fehu'i tataki ko 'eni:

i. Ko e hā 'a e 'uhinga 'o e Mo'ui Ma'a Tongá kiate koe?

Ko e mahino 'okú ou a'usia fekau'aki mo e Mo'ui Ma'a Tongá, ko ha mo'ui foaki 'i he ngāue mālohi ma'a Tonga. 'Oku tefito e fakahoko fatongia 'a e kau faiakó mo e kau ngāue 'a e Kolisi Tailulú 'i he tefito'i tuí ni ke teu'i 'ene fānaú ke nau ma'u ha mo'ui lolotonga 'enau akó pea pehē ki he hili ko ia 'enau akó. Ko e teu'i ko iá 'oku fai ki he sinó, 'atamaí mo e laumālié ke nau mo'ui 'aonga 'o 'ikai nga'asi. Ko e fē 'a e mo'ui 'aongá? Ko e mo'ui 'aongá kia hai? Ko e mo'ui te ne lava ai 'o 'uluaki 'aonga pē kiate ia, ki hono fāmīlī, ki he koló, mo e fonuá. Ko e 'aongá 'oku mahu'inga pē lolotonga 'okú te kei ma'u 'a e mo'ui. Ko e mo'ui fakasevānīti te te ma'u ai hono tapuaki. (Author 1)

Ko 'eku vakai ki he Mo'ui Ma'a Tongá, 'oku aka pea tefito ia 'i he 'etau feinga ke mahino ko hai kitautolu. Ko hotau faka'ilonga makehé, ko e ako 'eni 'o e Siasi 'o Tonga Tau'atāina. Ko hotau faka'ilonga makehe leva 'i he Mo'ui Ma'a Tongá, 'okú ne hā 'i he tui mo e fakakaukau 'o e mo'ui kalusefai, 'ulungāanga taau mo e faka'apa'apa pea tō'onga fakataki lelei. Ko e ngaahi uho 'eni e mo'ui 'oku fakalele'aki e ngāue he 'apiako he 'api lotú 'o mahino ai ko e kau Siasi Tonga Tau'atāina kitautolu. Ko hono akonekina mo tataki mo fakahinohino'i e taha kotoa 'o 'ikai li'ekina – ke tau ma'u 'a e tui mo e tō'onga mo'ui tatau pē. Ko hotau makehe'angá ia. Ko e 'apiako 'eni 'oku tau takimu'a hono teuteu'i ha taha pe 'oku hū mai ke ne ongo'i 'oku kau he laú pea fakae'a ia he 'etau founa fakafaiakó mo e ngāue he 'api ko Tailulú pe ko ha taha pē 'oku hū ki he kolisi – kuo hoko ia 'o kau ki he fāmili Tailulú. Ko 'eni 'a hono makehe'angá. **(Author 2)**

Ko 'eku tui mo e mahino ki he moto Mo'ui Ma'a Tongá, 'oku mei hono taumu'a na'e fokotu'u ai talu mei he 1967 'e he Palesiteni ko ia 'o e Siasi Tonga Tau'atāina 'aki 'ene misiona ke fakaako'i 'a e fānau 'a e siasí pea mo ha taha pē 'e hū mei he ngaahi akosi'i 'a e pule'angá. Ko e moto, Mo'ui Ma'a Tongá, te ne talitali lelei mo ako'i 'i he ngaahi founa 'oku sio fakalūkufua ki he mo'ui 'a e tamasi'i pe ta'ahine akó. 'E ako e leka akó ke 'ilo, ako ke malava 'o ngāue'i 'a e 'ilo ko iá, pea ako ke mo'ui he 'ilo ko iá. 'I hono teu'i pehé ni, te ne malava leva ke ngāue fakataha ai mo ha kakai kehe, fāmili mo e kolo 'a ia 'oku nau nofó ke nau hoko atu ai 'a e Mo'ui Ma'a Tongá. Ko 'eni ia honau faka'ilonga makehé. Ko e fānau tama kinautolu 'a e Mo'ui Ma'a Tongá. **(Author 3)**

Ko e mo'uí, ko e taumu'a faka-Kalisitiane pea ko e faka'amu ia 'a e 'Otuá, ke tau ma'u kotoa 'a e mo'uí, ko e Mo'ui Ma'a Tonga – ko e moto fisifisimu'a ia na'e fa'u ke faingamālie ai 'a e fānau

Tonga kotoa tatau ai pē pe ko e hā e tu'unga fakakaukau 'oku nau ma'ú. **(Author 4)**

'Okú ou fekau'aki mo Tailulú he ko e ako'anga 'eni 'a 'eku tangata'eiki pea na'e ako mo hoku hoá heni. Ko e taha 'eni 'o e ngaahi 'apiako na'e fai hono lumoluma'i he ngaahi taimi lahi, ko e 'apiako kovi taha he ola fakaako 'o e kau ako aí. 'Oku fakahā 'e Tailulu hono kaveingá, Mo'ui Ma'a Tongá, 'i he 'enau 'oange faingamālie ki he longá'i fānau 'oku 'ikai lava ki ha 'apiako mei he sivi hū ki he ngaahi kolisi mei he lēvolo kalasi 6. Te u pehē, ko e faingamālie, ko e foaki mo'ui. Ko 'e te malava ko ia 'o 'oange faingamālie ki ha taha, ko e koloa ia 'o e Mo'ui Ma'a Tongá. 'Okú ou fiefia he ko e ngāue tokoni kotoa 'okú ou fai ki he fānau ako mo e kau faiako he 'apiakó, ko 'eku tui, ko e ngāue ia 'a e Mo'ui Ma'a Tongá. Ko 'eku feinga kotoa pē ke u vahevahe ha 'ilo, ha ngāue pe ha founa taki mo hoku kaungā ngāué, ko e ngāue fakamo'ui ia. Mo'ui ma'a hai? Ma'a Tonga. 'Oku fua pe ola foki 'a e foaki mo'ui mo e faingamālie kiate kinautolu 'oku nau ma'u ha 'atamai faka'atā mo e loto vēkeveke fie ngāue. **(Author 5)**

ii. Ko e hā fua ha ngaahi founa kuo ngāue'aki 'e he ako'angá ke ne fakahāsino mai kitu'a 'a e laumālie mo e tui 'o e Mo'ui Ma'a Tongá?

'Okú ou sio ai he anga 'o e fa'unga 'o e ako'angá pea mo e timi tataki 'o e akó. 'Oku mei he founa pē 'a e kau taki 'a hono fakamamafa'i e fakamahu'inga'i 'o e fānau akó mo e kau faiakó ke nau ma'u 'a e tō'onga mo'ui mo e tui tatau 'o ngāue'aki he mo'ui faka'ahó. **(Author 3)**

Kuó u sio mata he kau faiako mo e kau taki he ako'angá kuo nau 'ikai ki he ngaahi ngāue totongi lelei angé ka nau fili ke nau nofo pē 'o hoko atu hono feinga'i e fānau akó. Kuó u sio mata he taki

'okú ne lava 'o fakalelei'i ha ngaahi vā faingata'a kae kei fie ngāue pē kau faiako ko iá. Kuó u sio he taki 'oku feinga ha ngaahi faingamālie ma'ae kaha'u 'o e kau faiako he 'apiakó. (Author 5)

'Oku 'i ai ha ngaahi tefito'i 'ulungāanga kuo fokotu'u he kau taki ke fai 'aki 'emau fakafeangai faka'ahó. Ke hā mai 'a e loto 'ofá, ngāue mateakí, ngāue fakatahá mo e anga fakamatāpulé mei he fānau akó mo e kau faiakó fakatou'osi. (Author 2)

'Uluakí, mei he vīsone mo e misiona 'a e akó kuo fokotu'ú, ke hoko 'a e Kolisi Tailulú ko ha malu'anga, hūfanga'anga 'o e ngaahi to'utangatá. Ke teu'i ai 'a e mo'ui lō tolú 'i ha 'ātakai mātu'aki tokangaekina. Ko ha vīsone mo ha misiona 'okú ne fakamahu'inga'i 'a e tokotaha akó ke mo'ui pea Mo'ui Ma'a Tonga. Ko hono uá, kuo fokotu'u mo fakalele ha ngaahi polokalama 'okú ne tokangaekina e ngaahi tapa kehekehe 'o e mo'ui hangē ko e polokalama ngāue fakamea'á, ko e poloseki 'Apiako Ma'alahí, ko e ako TVET, ngaahi polokalama sipotí, kalasi tā hele vālingí, ko ha kau hiva 'a e akó, ko e polokalama Cross Roads – 'oku ako'i faka'ulungāanga ai e fānau akó mo e polokalama tokoni ki he laukongá mo e leá 'i he uike kotoa. Ko e ngaahi polokalama 'oku feinga ai 'a Tailulu ke fakapapau'i 'oku ma'u 'e he leka akó 'a e tokoni 'okú ne fiema'ú. (Author 1)

'Oku kamata pē mei he vīsone mo e misiona 'a e akó 'oku pehē, "Ke hoko 'a e Kolisi Tailulú ko e tu'ukimu'a mo e falala'anga 'i hono teu'i 'a e mo'ui lō tolu 'a e hako tupu 'o e fonuá 'i ha 'ātakai 'oku mātu'aki malu mo tokangaekina". (Author 4)

iii. Ko e hā ha founga kuó ke ngāue'aki ai 'a e Mo'ui Ma'a Tongá 'i ho'o fakahoko fatongiá?

Ko 'eku feinga pē ke fakapotopoto ange 'a e tō'onga mo'uí (lea mo kata). 'I he 'eku hoko ko ia ko e taki he tipaatimeni Saienisi 'o e 'Ātakaí (Social Science), 'oku toe fakalahi mai ai hoku fatongiá pea 'e lahi ange 'eku feinga ke u fanongo ki he 'eku kau faiakó pea mo tali e ngaahi tokoni mei hoku kaungā ngāué mo e kakai he koló. Ko e kongá lahi 'eni te u ikuna'i ai e fatongia kuo ui au ki ai pea ko e anga ia 'o e mo'uí, ko e akó ke matu'uaki mo matatali e faingata'á. (Author 2)

Fatongia taki? Ko e ngaahi fai tu'utu'uni kotoa pē ki he kau ngāué mo e fānau akó, ke 'i ai pē hono makatu'unga ke lava he faiakó 'o fakahoko lelei hono fatongiá 'i lokiako pea ke lava mo hono fatongiá ke mo'ui ai mo hono fāmilí. Pehē pē ki he fānau akó, ke ako'i pea tokoni'i ki he hala totonú 'o fakatatau ki he taumu'a 'oku faka'amu ki ai. (Author 4)

'Okú ou feinga ke mo'ui palani pea mo'ui tulituli ke malavalava e ngaahi fatongia kehekehe he 'aho takitaha pea ke faka'ai'ai 'a e 'ulungāanga ko iá ki he toenga 'o hoku kaungā ngāué. 'Okú ou toe feinga ke poupou'i mo hākeaki'i e loto fie ngāue 'o e kau faiakó 'aki hono lau e lelei pea mo fakatokanga'i 'o fakamālō'ia. 'Okú ou feinga ke hokohoko lelei pea ma'u pē hono fakahoko pehé ni ha fatongia kae malava ke ikuna. 'Oku mahu'inga 'a e tūkunga lotó ke lelei pea mo e 'atamaí ke fakakaukau malava mo ikuna 'i he taimi 'oku fehanganagai ai mo ha pole 'i he ngāue'angá mo e fatongia faiakó. 'I he taimi lahi 'oku tau poto 'aupito 'i he fakaangá pea ngata ai. 'E lelei ke tau fakasio e palopalemá pea tau toe poto ange hono fakasio e solova'angá. (Author 1)

Ko 'eku feinga ke hokohoko atu pē hono tauhi e polokalama ako fakalakalaka'i 'o e kau faiakó mo e kau taki fakatipaateni mei mulí. 'Oku fai 'eku feingá ki he kau faiako 'e ni'ihí 'oku nau vēkeveke mo loto faka'atā ke fai e faiakó 'i ha ngaahi founga kehe mei he founga anga mahení. (Author 5)

iv. Ko e hā ha ngaahi pole 'i hono ngāue'aki /fakahāsino mai 'o e Mo'ui Ma'a Tongá 'i he Kolisi Tailulú?

Ko e taimi mo e naunau ke fakahoko'aki e ngāue. (Author 1)

Ko ha pole fakataki 'okú ou fehangahangai mo ia 'i he taimi lahi e fai tu'utu'uní 'i he toka'i mo e 'ofa fakangāue 'okú ne fakahala'i ai e ngāue 'a e kau faiakó pea malava ke 'ikai toe a'u ai e taumu'á ki he Mo'ui Ma'a Tongá. (Author 4)

'Oku kei 'asi pē tō nounou fakanaunau mo e fakapa'angá mo e si'isi'i e faingamālie ki ha ngaahi naunau faka'elekitolōnika ke fakahoko'aki e akó mo e faiakó. 'Oku fa'a hoko ko e pole 'a e ako he 'initaneti 'i he taimi 'oku 'ikai lelei ai e fehokotaki he 'initaneti. (Author 5)

Fakamā'opo'opó mo toe hunuakí (Conclusion & Recommendations)

Ko e Mo'ui Ma'a Tongá, ko e moto ia 'o e Kolisi Tailulú pea na'e fokotu'u ko 'ene foaki mo'ui ma'ae hako tupu 'o e fonuá. 'Oku huli mei he talatalanoa ne fakahokó 'a e mahu'inga'ia 'i he moto 'o e akó – Mo'ui Ma'a Tongá. Ko hono 'ata totonu 'o e Mo'ui Ma'a Tongá, 'oku hā sino pea fisikitu'a ia 'i he fakahoko fatongia fakafaiakó mo e takí 'i he ako'angá. Ko e Mo'ui Ma'a Tongá, ko e loto 'ofa, ngāue fakataha, ngāue mateaki mo e anga fakamatāpule 'i he taimi kotoa pē pea ki he taha kotoa pē 'o kamata mei he vīsone

mo e misiona 'a e ako'angá – ke hoko 'a e Kolisi Tailulú ko e “Tu'ukimu'a mo e falala'anga 'i hono teu'i 'a e mo'ui lō tolu 'a e hako tupu 'o e fonuá 'i ha 'ātakai 'oku mātu'aki malu mo tokangaekina”.

Ko e *Mo'ui Ma'a Tongá*, ko e mo'ui 'oku kalusefai pea lī'oa ki he fatongiá, ke tokoni'i mo pou pou'i ha taha 'i he founa 'oku langa hake pe fakatupulaki. 'Oku ha'i he ngaahi founá ni 'a e ngaahi tefito'i tui 'o e *Faiako Ma'a Tongá* mo e 'elemēniti 'e nima 'o e lakaga takí 'i he lau 'a Toketā Seu'ula Johannson Fuá.

Ko e ngaahi fakafōtunga 'o e faiako *Mo'ui Ma'a Tongá*, 'oku mahu'inga ke hā mai 'i he ngaahi fakafeangai faka'ahó. 'Oku fakahoko 'i Tailulu 'a e ngaahi polokalama kehekehe ko e siofaki ki he kaha'u 'o e mo'ui 'a e tokotaha akó. Ka 'ikai ola lelei 'ene feinga 'i he lokiakó, 'oku fakaava mai ha matapā he polokalama ngāue fakamea'á, he sipotí, he tā valingí mo e hivá, he TVET mo e MIT mo e ngaahi ako ngāue kehekehe.

Ko e *Mo'ui Ma'a Tongá*, ko e 'oange faingamālie 'a e kau taki 'o e 'apiakó ki he 'ene kau faiakó ke fakatupulaki 'enau mo'uí, tupu fakapalofesinale he ngāue mo e tupu fakafō'ituituí. 'Oku malava heni 'i he ngaahi polokalama ako PLD mo e ngaahi faingamālie talanoa (*Professional Reflective Journals*) fakatipaatení pea ke lea mo vahevahe mai ai 'a e kau faiakó honau lotó mo 'enau fakakaukáu he 'oku mahu'inga 'a e fetu'utakí mo e fekau'akí 'i he funga 'o e femahino'aki.

Tokolahi e kau faiako mo e kau taki 'o e 'apiakó kuo 'i ai honau faingamālie ke nau mavahe ai ki ha ngāue'anga kehe 'oku lelei ange hono senití ka kuo nau faka'ikai'i 'i he 'enau tui ki hono ngāue'i 'o e *Mo'ui Ma'a Tongá*. Ko e founa fakafaiakó, 'oku lahi ka ko hono ngāue'akí, 'oku si'isi'i.

Ko e ngaahi pole 'okú ne hoko ko e fakafe'atungia ki he faiako Tailulú 'i hono fakaa'u 'a e misiona *Mo'ui Ma'a Tongá*, 'oku kau ki ai 'a e fiema'u naunau fe'unga ke faka'ai'ai 'a e fekumi ki he ngaahi founa fakafaiako kehekehé pea mo e taimi lahi, 'oku fai mai e tokoni mei mulí, 'oku 'ikai malava ke ngāue lelei e ngaahi naunau lolotongá pea lahi tahá, ko e 'ikai ma'u ha taimi fe'unga 'a e faiakó. 'Oku hulu'i pē 'e he talatalanoá ni 'a e fiema'u ke ma'u 'e he faiakó 'a e 'atamai mo e loto faka'atā ke vivili ke fakatupulaki 'ene ngāué mo e 'ene mo'uí. Ka tonu pē tūkunga e lotó mo e fakakaukaú 'o mamahi'i e *Mo'ui Ma'a Tongá* mo e lakanga faiakó, pea 'e 'i ai leva ha fakatu'amelie ki he kau muiaki 'o e 'Api ko *Monū-kae-Afé*.

'Ofa atu

Puipuitu'a 'o e Kau Fatu Tohi (Author biographies)

'Ana Faupula 'Alatini-Vite

Ko 'ene lele mai mei 'Uiha mo Lofanga Ha'apai, Mataika Tongatapu, takaifala ki he Tu'ilokamaná. 'Okú ne fua fatongia 'i he Kolisi Tailulú Tongatapu, ko e Tokoni Puleako faka'ekatēmika 'o e akó.

Hanieli Tu'ipulotu

'Oku lele mai mei 'Ōvaka, Vava'u pea mo Ma'ufanga Tongatapu. 'Oku fakahoko fatongia ko e Head of Department 'i he Social Science 'o e Kolisi Tailulu.

Tīmote Lave

'Oku lele mai mei he Sopu 'o Tāufa'ahau, Kolomotu, Fo'ui; Hunga, Vava'u pea mo Fotuha'a, Ha'apai. 'Okú ne lolotonga fakahoko fatongia ko e Tokoni Puleako fakalele ako (Administration) he Kolisi Tailulú.

Fononga Fīnau

Ko e Kolo 'ene Tamaí ko Feletoa ko e Matapā ko Fatungakoá mo e 'Otufangavalú Kolo ko Holevá. Ko e Kolo 'ene fa'eé ko Leimatu'a ko e Hala Mangaonó mo Talihau; nofo he Funga Fāuá, Halatukutongá, Ma'ufanga. Ma'u 'api 'i Fangaloto, Kolofo'ou; ma'u uaifi ki he Vai ko Puná 'i Pea, mo ngāue ko e Puleako Kolisi Tailulú, 'Api ko Monū-kae-Afé 'i Haveluloto, Tongatapu.

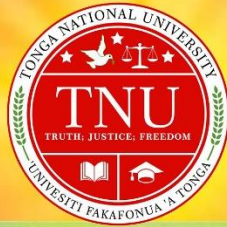
David Taufui Mīkato Fa'avae

'Oku lele mai mei he Ma'ufanga; Taunga, Vava'u; Pukotala, Ha'apai pea mo Satalo 'i Ha'amoá 'i he tafa'aki 'ene tamaí. Pea 'i he tafa'aki 'ene fa'ē, ko 'ene kāingá mei Angahā, 'Eua mo Niuafo'ou. 'Okú ne lolotonga fua fatongia 'i he lakanga ko e Senior Research Fellow, Faculty of Medical & Health Science 'i he 'Univēsiiti 'o 'Okalaní 'i Aotearoa, Nu'usila.

Ma'u'anga Talá (References)

- 'Alatini-Vite, 'A. F. (2022). Who has time to reflect? Valuing siofi, siosiofi, and sio loto at Tailulu College. *Tokoni Faiako: Tonga Journal of Education*, 3(1), 179-199.
- Education Council New Zealand. (2017). Our code: Our standards: Code of professional responsibility and standards for the teaching profession. Wellington: Author. <https://teachingcouncil.nz/assets/Files/Code-and-Standards/Our-Code-Our-Standards-Nga-Tikanga-Matatika-Nga-Paerewa.pdf>
- Fa'avae, D. T. M. (2022). Wayfinding waves and winds of change: The currency of the post-covid gaze into Pasifika/Pacific education's trajectory. *Waikato Journal of Education*, 27(3), 7-20.
- Fa'avae, D. T. M., & Fonua, S. M. (2020). Talatalanoa as ongoing complex conversations and negotiation of practice in higher education. *New Zealand Annual Review of Education*, 26, 83–89.
- Fa'avae, D. T. M., Faleolo, R., Havea, E. H., Enari, D., Wright, T., & Chand, A. (2022). e-talanoa as an online research method: extending vā-relations across spaces. *AlterNative: An International Journal of Indigenous Peoples*, 18(3), 1-11. <https://doi.org/10.1177/11771801221118609>
- Johansson Fua, S. (2012). Improving Tongan school leadership: A guide (*Unpublished report*). Ministry of Education and Training - Tonga & Institute of Education, University of the South Pacific.
- Kā'ili, T. (2017). Marking indigeneity: The Tongan art of sociospatial relations. University of Arizona Press.
- Matafahi, S., & Fusitu'a, L. (Dec 2009). What is the ideal teacher? *Tokoni Faiako: Tonga Journal of Education*, 1(1), 159-175. Tonga Institute of Education.

Tapa'atoutai-Teisina, S., McLachlan, C., & Williams, J. (2021).
Factors influencing the Faiako Ma'a Tonga Professional
attitude formation at the Tonga Institute of Education.
Tokoni Faiako: Tonga Journal of Education, 2(1), 10-27.

‘Univesiti Fakafonua ’a Tonga